

ΤΟ ΒΗΜΑ

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΣΤ΄

Τεύχος 63

*Αφιέρωμα: 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εφαρμοσμένων
Οικονομικών*

Φθινόπωρο 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	3
<i>Αφιέρωμα: 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εφαρμοσμένων Οικονομικών</i>	
<i>Τσαμουργκέλης Ιωάννης, Παπαδόπουλος Νίκος</i>	
Ο πρωταγωνιστικός ρόλος των τραπεζών στην ελληνική κρίση.....	4
<i>Maria Koutiva, Dimitrios Belias, Eleni Zournatzi, Athanasios Koustelios</i>	
How HR attribution: well being, contributes to employees' affective commitment.	30
<i>Emmanouil Marios L. Economou , Nicholas Kyriazis</i>	
Property Rights and Democratic Values in pre-Classical Greece.....	46
<i>Γιώργος Ξυράφας</i>	
Η διάσταση της οικονομικής πολιτικής στην αλληλογραφία μεταξύ των David Hume και Adam Smith.....	60
ΤΕΛΟΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ-ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΡΘΡΩΝ ΤΕΥΧΟΥΣ 63	
<i>Χατζηχρήστου Χρυσή, Γκαρή Αικατερίνη, Μυλωνάς Κωνσταντίνος, Καρίτσα Βασιλική, Τσιόβουλου Αγορίτσα, Γιαβρίμης Παναγιώτης</i>	
Στάσεις και Αντιλήψεις Εκπαιδευτικών σχετικά με το Διαζύγιο και την Προσαρμογή των Παιδιών Χωρισμένων Γονέων.....	80
<i>Nasreen Afzal, Arwa Juzer</i>	
AL Baladhuri's Kitab Futuh al- Buldan: Third Century Hijri Humanistic History	106
<i>Θεοδόσης Καρβουναράκης</i>	
Η Εξωτερική Πολιτική του Προέδρου Bush (πατρός) και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.....	138

Πρόλογος

Αφιέρωμα στην οικονομική έρευνα

Το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στα πλαίσια της λειτουργίας του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών διοργάνωσε το 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εφαρμοσμένων Οικονομικών, στο Βόλο στις 17-18 Μαΐου 2013. Στο συνέδριο παρουσιάστηκαν 63 εργασίες σε όλα σχεδόν τα πεδία της οικονομικής έρευνας με ιδιαίτερη εστίαση σε ζητήματα που αφορούν την ελληνική οικονομία, τα χρόνια διαρθρωτικά της προβλήματα, την κρίση και τις προοπτικές εξόδου από αυτήν και φυσικά της ανάπτυξης. Από το σύνολο αυτών των εργασιών, επιλέξαμε, μετά από κρίση, να δημοσιεύσουμε στο ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ τέσσερα κείμενα γραμμένα από νέους ερευνητές-υποψήφιους διδάκτορες, είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με Καθηγητές-μέλη ΔΕΠ.

Το πρώτο κείμενο αφορά στο ρόλο των τραπεζών στην διάρκεια της κρίσης της ελληνικής οικονομίας και είναι γραμμένο από τον κ. Ν. Παπαδόπουλο (υπ. διδάκτορα Παν. Αιγαίου) σε συνεργασία με τον γνωστό αναλυτή τραπεζικών θεμάτων Επίκουρο Καθηγητή στο Παν. Αιγαίου, κ. Γιάννη Τσαμουργκέλη.

Το δεύτερο κείμενο είναι προϊόν εμπειρικής έρευνας στον τομέα των οικονομικών της εργασίας και διερευνά τα αποτελέσματα της υποκίνησης στην ικανοποίηση των εργαζομένων, γραμμένο από τρεις υποψήφιους διδάκτορες (Μ. Κουτίβα, Δ. Μπέλλιας, Ε. Ζουρνατζή), υπό την επίβλεψη του Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Α. Κουστέλιου

Το τρίτο κείμενο διερευνά την επίδραση του καθεστώτος δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στην παραγωγή δημοκρατικών αξιών στην Αρχαία Ελλάδα. Συγγραφείς του είναι ο Ε.Μ. Οικονόμου (υπ. διδάκτωρ) και ο επιβλέπων Καθηγητής του Ν. Κυριαζής του ΤΟΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Το τελευταίο κείμενο είναι αποκλειστικά γραμμένο από τον Γ. Ξυράφα, υποψ. διδάκτορα στο ΤΟΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και εξετάζει μια ελάχιστη γνωστή πτυχή της αλληλογραφίας δύο επιφανών εκπροσώπων του Σκωτικού Διαφωτισμού, του David Hume και του Adam Smith, σχετικά με την ασκούμενη οικονομική πολιτική στη Βρετανία του 18ου αι.

Τα τέσσερα αυτά επιλεγμένα κείμενα δείχνουν το εύρος αλλά και την ποιότητα της έρευνας που εκπονείται, με κοινό τους χαρακτηριστικό τη διεπιστημονική προσέγγιση σε ένα ευρύ φάσμα των Κοινωνικών Επιστημών.

Καθηγητής Μ. Ζουμπουλάκης

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος των τραπεζών στην ελληνική κρίση

Τσαμουργκέλης Ιωάννης*, Παπαδόπουλος Νίκος‡

Περίληψη

Το ευρωπαϊκό νομισματικό πλαίσιο και η ολιγοπωλιακή δομή του ελληνικού τραπεζοκεντρικού χρηματοπιστωτικού συστήματος μεταφέρουν τον έλεγχο της προσφοράς χρήματος στις τράπεζες που μετά το 2000, οδήγησαν σε υπερβάλλουσα ρευστότητα και αξία περιουσιακών στοιχείων με πολλαπλασιαστικούς μηχανισμούς τα σύμφωνα επαναγοράς (repos), τις τιτλοποιήσεις και τη χρηματοδότηση παραοικονομικών δραστηριοτήτων. Στην εκδήλωση της κρίσης, οι τράπεζες επέλεξαν τη χρηματοδότηση του δημόσιου εκτιθέμενες στον κίνδυνο δημοσιονομικής εκτροπής που συνδυαζόμενη με την περιστολή της χρηματοδότησης του ιδιωτικού τομέα και την αύξηση των επιτοκίων διαμόρφωσαν ισχυρούς πιστωτικούς περιορισμούς. Στην δυναμική των περιορισμών ρευστότητας συνέτεινε η απρονοησία στη λήψη επαρκών προβλέψεων. Απώλεια εμπιστοσύνης και απόσυρση καταθέσεων επιβεβαίωσαν την κρίση ρευστότητας χρηματοδότησης, ενώ η μείωση των χορηγήσεων και της αξίας των περιουσιακών στοιχείων επέτειναν την κρίση. Συνεπώς, οι τράπεζες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο ως αιτία κι παράγοντας εξέλιξης της κρίσης.

Key words: Monetary system, credit rationing, asset price, Greece.

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ναυτιλίας και Επιχειρηματικών Υπηρεσιών, Πανεπιστήμιο του Αιγαίου

‡ Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Ναυτιλίας και Επιχειρηματικών Υπηρεσιών, Πανεπιστήμιο του Αιγαίου

1. Εισαγωγή

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας αποδίδεται συνήθως στο δημοσιονομικό εκτροχιασμό του 2008. Οι μετέπειτα χειρισμοί οδήγησαν στην απώλεια ελέγχου της σχέσης δημοσιονομικού ελλείμματος και χρέους, στην αδυναμία εξυπηρέτησης του τελευταίου και την αποκοπή της χώρας από τις αγορές. Έτσι, δημοσιονομική κρίση και η κρίση χρέους μετατράπηκαν σε χρηματοπιστωτική κρίση λόγω της κατάρρευσης των ελληνικών ομολόγων.¹ Αντίθετα, στην παρούσα μελέτη θα επικεντρώσουμε στη σημασία του χρηματοπιστωτικού συστήματος στη δημιουργία και δυναμικής της κρίσης υποστηρίζοντας ότι διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο. Στην ενότητα που ακολουθεί αναδεικνύεται ο ολιγοπωλιακός χαρακτήρα του τραπεζοκεντρικού χρηματοπιστωτικού συστήματος της Ελλάδας και καταγράφει το νομισματικό πλαίσιο μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Η τρίτη ενότητα εξετάζει τη δυναμική επίτασης των διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων που παράγει η νομισματική πολιτική και ειδικότερα, οι χρηματοπιστωτικοί πολλαπλασιαστές ρευστότητας πριν την κρίση, οι μηχανισμοί διασποράς της χρηματοπιστωτικής κρίσης και διάχυσης στην πραγματική οικονομία. Η τέταρτη ενότητα επικεντρώνει στην ελληνική περίπτωση αναδεικνύοντας τις ιδιομορφίες της. Τέλος στην πέμπτη ενότητα παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

2. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στην Ελλάδα και το πλαίσιο νομισματικής πολιτικής.

Ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα αναλύεται στο τραπεζικό, στο σύστημα της κεφαλαιαγοράς και στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Μέσω αυτών, το χρηματοπιστωτικό σύστημα διαμεσολαβεί σε αυτούς που θέλουν να αποταμιεύσουν τον πλούτο τους και σε αυτούς που θέλουν να επενδύσουν διεκδικώντας καλύτερες αποδόσεις, αλλά στερούνται ρευστότητας. Παρά τις εθνικές διαφορές των χρηματοπιστωτικών συστημάτων η βιβλιογραφία έχει αναδείξει δύο εναλλακτικά γενικά σχήματα (Allen και Gale, 2000). Στο ένα η οικοδόμηση και λειτουργία των

---

¹ Βλέπε για παράδειγμα, Έκθεση του Διοικητή Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ), 2008 (σελ. 34), Pagoulatos και Triantopoulos, (2009).

χρηματοπιστωτικών συστημάτων υλοποιείται μέσω των τραπεζών (πχ Γερμανία, Γαλλία, Ιαπωνία), και στο άλλο μέσω των κεφαλαιαγορών (πχ ΗΠΑ, ΗΒ). Η Ελλάδα κατατάσσεται σαφώς στην πρώτη κατηγορία.² Στο πλαίσιο του κυρίαρχου ρόλου των τραπεζών στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, το κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού τραπεζικού συστήματος είναι η ολιγοπωλιακή διάρθρωση. Όπως καταγράφεται στον πίνακα 1, ο αριθμός των τραπεζών που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα τη χρονιά της γενίκευσης της κρίσης είναι περιορισμένος.

Πίνακας 1

ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΕΣ 2008

Ελλάδα	66	Γερμανία	1989
Βέλγιο	105	Ιταλία	818
Νορβηγία	147	Ισπανία	362
Φιλανδία	357	Ιρλανδία	501
Αυστρία	803	Κύπρος	163
Δανία	101	Πορτογαλία	175
Γαλλία	728		

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ)

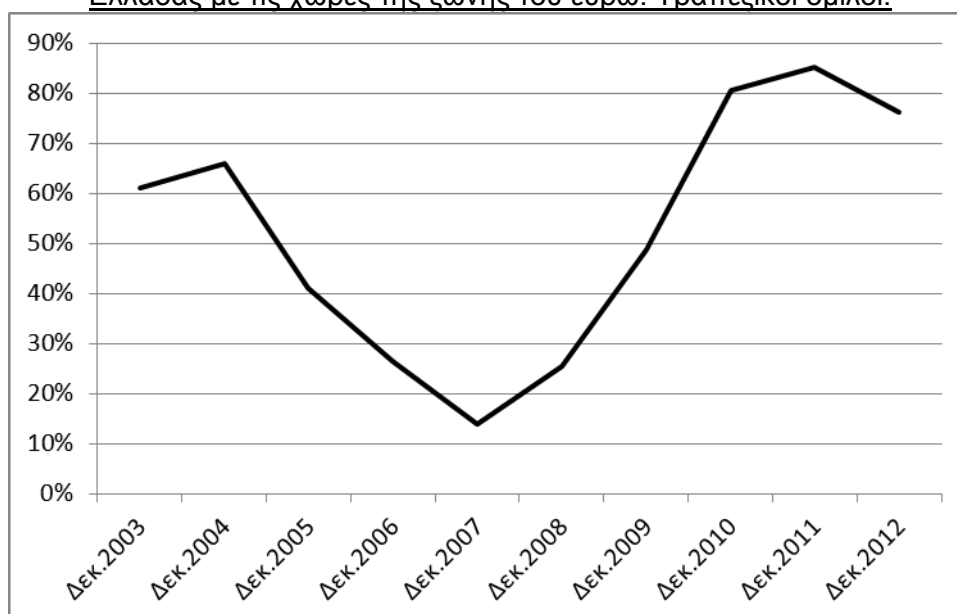
Η ολιγοπωλιακή διάρθρωση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος με την υψηλή συγκέντρωση των εργασιών σε λίγες τράπεζες συνδέεται με, όσο και αποτελεί τη βασική ερμηνευτική για το υψηλό επιτοκιακό περιθώριο ή *ecart*, (τη διαφορά μεταξύ του σταθμισμένου μέσου επιτοκίου χορηγήσεων με το σταθμισμένο μέσο επιτόκιο καταθέσεων), σε σχέση με το μέσο όρο των χωρών της ευρωζώνης (βλέπε διάγραμμα 1).³

---

² «Στην Ελλάδα, οι λοιποί τομείς του χρηματοπιστωτικού συστήματος (ασφαλιστικές εταιρείες, αμοιβαία κεφάλαια, χρηματιστηριακές και επενδυτικές επιχειρήσεις, φορείς κοινωνικής ασφάλισης κ.α.) αποτελούν μικρό μόνο τμήμα του ...» ΤτΕ Έκθεση για τη Χρηματοπιστωτική Σταθερότητα (ΕΧΣ), Ιούνιος 2009, σελ 19.

³ Βλέπε Carbo, S. και λοιποί, (2009), για μια συγκριτική μελέτη επί της διάρθρωσης των τραπεζικών αγορών στην ΕΕ για την περίοδο 1995-2001 και την καταγραφή της θέσης τα Ελλάδας. Επίσης βλέπε ΕΧΣ, ΤτΕ, Ιούνιος 2009, (σελ. 64) και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

Διάγραμμα 1
Ποσοστιαία Διαφορά Καθαρού Επιτοκιακού Περιθωρίου
Ελλάδας με τις χώρες της ζώνης του ευρώ. Τραπεζικοί όμιλοι.

Πηγή: Έκθεση Διοικητή ΤτΕ

Υψηλό *ecart* καταγράφεται από το 1982 όπου ξεκινά η απελευθέρωση της χρηματοπιστωτικής αγοράς⁴, καθόλη τη διάρκεια της πορείας σύγκλισης προς τα κριτήρια ένταξης στην Ένωση και παρά την αποκλιμάκωση πριν την εκδήλωση της κρίσης. Ακόμα και μελέτες περί την αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των τραπεζών στην περίοδο 1993-1999, κυρίως λόγω της προσπάθειας επέκτασης των εργασιών στην λιανική και στεγαστική πίστη, επισημαίνουν «...συνολικά η διαφορά επιτοκίων μεταξύ χορηγήσεων και καταθέσεων παραμένει υψηλή, πράγμα που υποδηλώνει ότι ίσως ο ανταγωνισμός δεν έχει επεκταθεί σε όλους τους τομείς της παροχής τραπεζικών υπηρεσιών» (Gibson και Δεμένεγας, 2002).⁵ Σίγουρα πάντως η μείωση της απόκλισης του *ecart* μέχρι το 2007, παραπέμπει στον έντονο ανταγωνισμό. Ως αναμενόταν, μετά το 2007 που ο κλάδος εισέρχεται σταδιακά στην περίοδο ύφεσης,

⁴ Το 1982 καταργείται η Νομισματική Επιτροπή και η ΤτΕ υπάγεται στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Το 1987 η Επιτροπή Καρατζά καταθέτει το πόρισμα που αποτέλεσε το πλαίσιο για την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Μια σύντομη ιστορική παράθεση της πορείας απελευθέρωσης της χρηματοπιστωτικής αγοράς και των υψηλών επιτοκιακών περιθωρίων, βλέπε Παγουλάτος (2006), σελ. 438-441.

⁵ Οι Προβόπουλος και Κατόπουλος (2001) προβάλλουν το υψηλό επιτοκιακό περιθώριο ως αποτέλεσμα της υποχρέωσης των τραπεζών να αναπτύσσουν τις εργασίες τους σε περιοχές με μικρό ή αρνητικό περιθώριο (πχ νησιά), γεγονός που δεν παρατηρείται στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

ο ολιγοπωλιακός ανταγωνισμός μεταξύ των τραπεζών καταλήγει σε υψηλότερο *ecart*.

Ουσιαστικά η οικονομία της χώρας λειτουργεί και αναπτύσσεται υπό καθεστώς ακριβού χρήματος από την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και την είσοδο στο EMU και στο ευρώ. Από τη στιγμή δηλαδή που η χώρα επέλεξε την προσαρμογή των μακροοικονομικών μεγεθών υπό καθεστώς σκληρής δραχμής⁶ με στόχο την εν τέλει ένταξη σε μια οικονομική ένωση που:

- Θέτει ποσοτικούς περιορισμούς στη δημοσιονομική διαχείριση (όρια του Μάαστριχτ), ενώ αναγνωρίζει περιορισμένο ρόλο στη δημοσιονομική διαχείριση ως αυτόματου σταθεροποιητή (δημοσιονομικό έλλειμμα στις φάσεις ύφεσης και πλεόνασμα στις φάσεις ανάπτυξης).
- Θέτει απόλυτο ρόλο της ΕΚΤ τη σταθερότητα της οικονομίας και την διατήρηση χαμηλού πληθωρισμού ως πλαίσιο άσκησης της νομισματικής πολιτικής, ενώ περιορίζει τα μέσα άσκησης πολιτικής αποκλειστικά στη διαχείριση του επιπέδου του βασικού επιτοκίου απαγορεύοντας κινήσεις που την εμπλέκουν σε μη ελεγχόμενη αύξηση της προσφοράς χρήματος.
- Κατοχυρώνει την αυτονομία της ΕΚΤ έναντι της πολιτικής διοίκησης της ΕΕ, ενώ δεν έχει το δικαίωμα να λειτουργεί ως χρηματοδότης τελευταίας καταφυγής (για το οικονομικό σύστημα της ΕΕ βλέπε Arestis και Sawyer, 2003).

Ένα τέτοιο οικονομικό σύστημα αναδεικνύει σε βασικές αναπτυξιακές συνιστώσες,

- τις διαρθρωτικές αλλαγές και την ποιότητα της δημοσιονομικής διαχείρισης,
- την νομισματική πολιτική όπως μετουσιώνεται στην πραγματική οικονομία μέσω των χρηματοπιστωτικών συστημάτων των κρατών μελών.

---

⁶ Για μια περιγραφή βλέπε Αναστασάτος (2011).

3. Νομισματικό σύστημα και κρίσεις

3.1. Προκυκλικές και υψηλές διακυμάνσεις ρευστότητας ως ιδιομορφία του νομισματικού συστήματος.

Στο νομισματικό πλαίσιο του συγκεκριμένου συστήματος, η προσφορά χρήματος προσδιορίζεται από τη ζήτηση και την ελαστικότητα της προσφοράς που το ίδιο το χρηματοπιστωτικό σύστημα επιλέγει. Συγκεκριμένα η νομισματική πολιτική επηρεάζεται μέσω των επιτοκίων (Bernanke και Gertler, 1995) και μέσω των πιστωτικών μηχανισμών (τράπεζες, κεφαλαιαγορές), που διοχετεύουν ρευστότητα στην οικονομία (Gertler και Gilchrist, 1993, Bernanke και Gertler, 1989, Stiglitz, 1992). Συνεπακόλουθα, σε ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα στο οποίο κυριαρχούν οι τράπεζες, η προσφορά καθορίζεται κυρίως από τη ρευστότητα που οι τελευταίες επιλέγουν να διοχετεύσουν στην οικονομία ανταποκρινόμενες λιγότερο ή περισσότερο στη ζήτηση δανειοδότησης του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα (επιχειρήσεις-νοικοκυριά), στο εκάστοτε επίπεδο επιτοκίων. Και πάντα υπό την αίρεση της φερεγγυότητας των τραπεζικών ιδρυμάτων, καθώς σε περίπτωση μη φερεγγυότητας ή τραπεζικής κρίσης, η αδυναμία της ΕΚΤ να λειτουργήσει ως χρηματοδότης τελευταίας καταφυγής δημιουργεί πηγή αστάθειας του τραπεζικού συστήματος και εν δυνάμει χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης (Προβόπουλος και Καπόπουλος (2001), κεφ.8.5 σελ. 231-234). Σε ένα τέτοιο σύστημα υλοποιείται η διαδικασία αναζήτησης κεφαλαίων από επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Όσο μεγαλύτερη η βεβαιότητα της χρηματοδοτικής πλευράς για τον χρηματοδοτούμενο τόσο μικρότερο το περιθώριο κόστους αθέτησης της συμφωνίας χρηματοδότησης και τόσο ευκολότερη η χρηματοδότηση. Αντίθετα, σε δυσχερείς περιόδους, η αύξηση της αβεβαιότητας αυξάνει το περιθώριο κόστους αθέτησης περιορίζοντας παράλληλα τη χρηματοδότηση. Οι συνθήκες ασύμμετρης πληροφόρησης για τον χρηματοδοτούμενο καταλήγουν σε προκυκλική συμπεριφορά των πιστωτών με εγγενή δυναμική που επιτείνει τη χρηματοδότηση σε περιόδους χαμηλών επιτοκίων και περιορισμένου κόστους αθέτησης, ενώ την περιορίζει ακόμα περισσότερο σε περιόδους υψηλών επιτοκίων, αβεβαιότητας και υψηλού περιθωρίου αθέτησης (Αλεξάκης, 2011).

3.2. Οι μηχανισμοί ενίσχυσης της προκυκλικής δυναμικής και επέκτασης της κρίσης.

Όπως έχει δειχθεί, η αύξηση της ρευστότητας στην περίοδο προ της κρίσης στηρίχθηκε σε δύο μηχανισμούς:

α. στην υιοθέτηση από πλευράς των τραπεζών, πολιτικής μετάθεσης κινδύνων με τη μεταβίβαση χαρτοφυλακίων δανείων σε άλλους χρηματοπιστωτικούς επενδυτικούς φορείς (originate και distribute), μέσω της τιτλοποίησης δανείων και χρήση παραγώγων, ώστε να κερδίζουν ρευστότητα για περαιτέρω επέκταση των εργασιών τους, σε αντίθεση με την παραδοσιακή πολιτική εγγραφής των δανείων στους ισολογισμούς τους. Όμως οι τιτλοποιήσεις σχετίζονται επίσης και με χαλάρωση των πιστωτικών κριτηρίων ενώ εν τέλει αδρανοποιούν τον έλεγχο της νομισματικής πολιτικής μέσω των πιστοδοτήσεων, καθώς οι τράπεζες μπορούν να διευρύνουν απεριόριστα τα δάνεια τους (για μια σχετική συζήτηση βλέπε μεταξύ άλλων Brunnermeier (2008), Altunbas και λοιποί, (2009), Σπαρτιώτης και Στουρνάρας (2010)).

β. στη χρηματοδότηση στοιχείων του ενεργητικού μακροπρόθεσμης διάρκειας με στοιχεία του παθητικού βραχυπρόθεσμης διάρκειας (repurchase agreements ή repos). Τα σύμφωνα επαναγοράς (repos) ωστόσο ενέχουν κίνδυνο αντισυμβαλλόμενου, λειτουργικό κίνδυνο και κίνδυνο μεταβολής των συνθηκών της αγοράς που καταλήγουν να εμπλέκουν τους χρηματοπιστωτικούς φορείς στον κίνδυνο της ρευστότητας της χρηματοδότησής τους (funding liquidity risk). Όσο μεγαλύτερο το άνοιγμα των χρηματοπιστωτικών φορέων στο μηχανισμό των συμφώνων επαναγοράς (repos) τόσο μεγαλύτερος ο κίνδυνος από τη ρευστότητα της χρηματοδότησης. (για μια συζήτηση βλέπε Hördahl και King (2008), Σπαρτιώτης και Στουρνάρας (2010)).

Η ανάπτυξη αυτών των μηχανισμών ενδυναμώθηκε από την παρουσία του χρηματοδότη τελευταίας καταφυγής στις ΗΠΑ (Σπαρτιώτης και Στουρνάρας (2010), σελ.192-197) αλλά και τις θετικές αξιολογήσεις των σχετικών οίκων που καλλιεργούσαν συνθήκες περαιτέρω διάχυσης κινδύνων. Η πυροδότηση της κρίσης μέσω της αύξησης των επιτοκίων των συμβολαίων των τίτλων επί ενυπόθηκων δανείων υψηλού κινδύνου (subprime) στις ΗΠΑ, οδήγησε σε μια μεγάλη πτώση των τιμών των κατοικιών (υποκείμενων στοιχείων) και ενεργοποίησε γενικευμένο

περιορισμό πιστοδοτήσεων και περαιτέρω ένα φαύλο κύκλο όπου μεγαλύτερα επιτοκιακά περιθώρια και μειώσεις της αξίας των τίτλων οδηγούσαν σε μεγαλύτερες πωλήσεις και απομόχλευση. Η κατάρρευση της αξίας των συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (CDS, Credit Default Swaps) και η εκτόξευση των επιτοκίων τους ήταν φυσική συνεπαγωγή. (Adrian και Shin (2010), Brunnermeier, και Pedersen (2009), προσεγγίζουν εμπειρικά την περίπτωση των επενδυτικών τραπεζών).

Η βιβλιογραφία έχει αναδείξει δύο κυρίως μηχανισμούς πολλαπλασιαστικής επέκτασης της κρίσης (για βιβλιογραφία βλέπε Krishnamurthy, 2010).

α. Την μείωση των αξιών των στοιχείων του ενεργητικού που με τη σειρά του προκαλεί τη μείωση των καταθέσεων έναντι αυτών. Οι διοικήσεις των χρηματοπιστωτικών φορέων προσπαθώντας να προσαρμόσουν την ισορροπία και να αποκαταστήσουν τους όρους ρευστότητας προβαίνουν σε ρευστοποιήσεις των στοιχείων του ενεργητικού σε μια αγορά που υπολείπεται ρευστότητας. Το αποτέλεσμα είναι η περαιτέρω μείωση των τιμών των στοιχείων του ενεργητικού και η εμπλοκή σε ένα φαύλο κύκλο μειούμενης ρευστότητας και αξιών.

β. Την αβεβαιότητα. Όταν χρησιμοποιούνται βραχυπρόθεσμα κεφάλαια για την κάλυψη μακροχρόνιων θέσεων, καταλύτης ισορροπίας είναι η διαφορά μεταξύ της αξίας της επένδυσης και της αξίας του υποκείμενου τίτλου που λειτουργεί ως εγγύηση. Διαφορά, που πρέπει να καλύπτεται από ίδια κεφάλαια και στο βαθμό που δεν υπάρχουν από δανειακά. Χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί που βασίζονται σε τέτοιες συναλλαγές καταφεύγουν στην μετακύληση των χρεών τους και άρα εκτίθενται στον προαναφερθέντα κίνδυνο της ρευστότητας της χρηματοδότησής τους. Αυτός ο κίνδυνος αναλύεται, στον κίνδυνο των μεγάλων διακυμάνσεων στη διαφορά μεταξύ της αξίας της επένδυσης και της αξίας του υποκείμενου τίτλου, στον κίνδυνο της πιθανής μεταβολής του κόστους της μετακύλησης και τον κίνδυνο της απόσυρσης των κεφαλαίων (redemption risk). Επιδείνωση των ανωτέρω κινδύνων επιδεινώνουν την αβεβαιότητα στις αγορές και προκαλούν σπιράλ ζημιών όταν ο ρυθμός αρνητικής μεταβολής του καθαρού πλούτου είναι μεγαλύτερος από το ρυθμό μεταβολής του μικτού πλούτου που εμπεριέχει και τα δανειακά κεφάλαια.

3.3. Η δυναμική της ύφεσης.

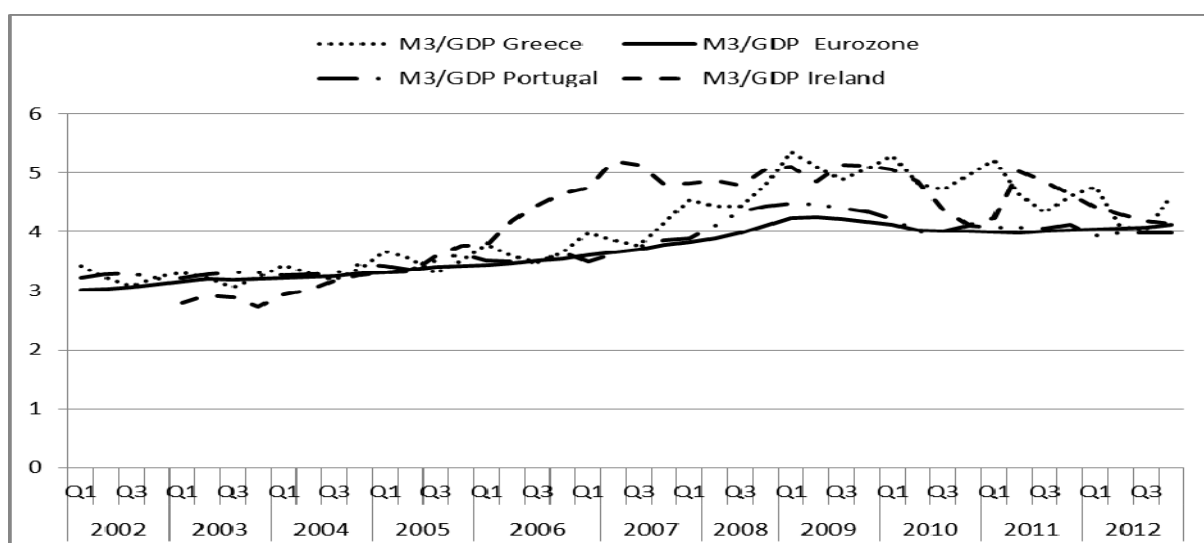
Αδυναμία των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών να εξυπηρετήσουν τις δανειακές υποχρεώσεις τους σε περίοδο ύφεσης και αύξησης των φορολογικών υποχρεώσεων, αυξάνει τις επισφαλείς απαιτήσεις των τραπεζών και τις προβλέψεις έναντι αυτών. Αυτό περιορίζει του δείκτες επάρκειας και περαιτέρω υποχρεώνει τις τράπεζες σε περιορισμό των χορηγήσεων τους, ενώ, τις εξωθεί σε υψηλότερα επιτόκια και περιθώριο μικτού κέρδους ικανό για να χρηματοδοτήσει τις απώλειες. Η αύξηση των επιτοκίων προσελκύει επενδυτές υψηλότερου ρίσκου και είναι πιθανό να εγκλωβίζει τις τράπεζες σε χαλάρωση των κριτηρίων χρηματοδότησης (Bernanke και Gertler, 1989), ή διατήρηση ανοικτών λογαριασμών σε επισφαλείς πελάτες. Στην αμέσως επόμενη φάση εκδήλωσης του φαύλου κύκλου, οι τράπεζες όχι μόνο δεν παρέχουν νέα δάνεια αλλά ζητούν την επιστροφή των χορηγηθέντων (μείωση του ενεργητικού), περιορίζοντας τα πιστωτικά όρια των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, αυξάνοντας περαιτέρω τα επιτόκια δανεισμού, είτε αυξάνοντας τις απαιτήσεις εγγυήσεων έναντι του παρεχόμενου δανεισμού. Οι πτωχεύσεις επιχειρήσεων και νοικοκυριών, η εκποίηση περιουσιακών στοιχείων και η πλεονάζουσα προσφορά για αυτά, οδηγεί σε πτώση των αξιών των στοιχείων του ενεργητικού που ακολουθεί ή υπερβαίνει την αναλογία των πιστωτικών περιορισμών (Geanakoplos (2010), παραθέτει τις εναλλακτικές θεωρήσεις). Η οικονομία εισέρχεται σε φάση δυναμικής απομόχλευσης (Adrian και Shin, 2008, Kiyotaki και Moore, 1997). Σε αυτό συντείνει και η επιδείνωση της καθαρής θέσης των τραπεζών που προκαλείται από την αύξηση των επισφαλειών σε περίοδο δυσχέρειας πρόσβασης στην αγορά ιδίων κεφαλαίων (Altunbas και λοιποί, 2004). Ο φαύλος κύκλος ύφεσης, αυξημένων τραπεζικών επισφαλειών, πιστωτικών περιορισμών, επιδείνωσης της ύφεσης και κατάρρευσης της αξίας των περιουσιακών στοιχείων και περαιτέρω των στοιχείων του ενεργητικού των τραπεζών, επιφέρει και συνδυάζεται με την κρίση εμπιστοσύνης του κοινού έναντι των τραπεζών, απόσυρση καταθέσεων και κρίση των στοιχείων του παθητικού τους. Κατάληξη: η κατάρρευση ρευστότητας με κίνδυνο πτώχευσης των ίδιων των τραπεζών (Diamond και Dybvig, 1983)

4. Νομισματοπιστωτικό σύστημα και κρίση: Η περίπτωση της Ελλάδας.

4.1. Η διοχέτευση της ρευστότητας.

Η παραπάνω περιγραφή της δυναμικής της ύφεσης απεικονίζει σε μεγάλο βαθμό στην Ελλάδα. Ωστόσο, ο ρόλος των τραπεζών στη διαμόρφωση αυτών των εξελίξεων έχει περιθωριοποιηθεί και θυματοποιηθεί από το δημοσιονομικό εκτροχιασμό. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε τις ενέργειες του τραπεζικού συστήματος στη βάση της προαναφερθείσας δόμησης των διεθνών μηχανισμών και αιτίων της κρίσης και των ειδικών ελληνικών ιδιαιτεροτήτων. Ειδικότερα, στην περίπτωση της Ελλάδας, κατά την περίοδο πριν την κρίση και μετά την ένταξη της χώρας στο ευρώ η ρευστότητα σε σχέση με το ΑΕΠ είναι σταθερά υψηλότερη από το σύνολο της Ευρωζώνης. Όπως καταγράφεται στον διάγραμμα 2, η σχέση μεταξύ της ελληνικής συνεισφοράς στο M3 και του ΑΕΠ σε ονομαστικές τιμές αρχίζει να υπερβαίνει σταθερά τη γενικότερη τάση του αντίστοιχου δείκτη για το σύνολο της ευρωζώνης το 2004. Η μεγαλύτερη υπέρβαση καταγράφεται μετά το 2008 εξαιτίας της ταχείας συρρίκνωσης του ΑΕΠ, ενώ η σύγκλιση αρχίζει από το 2011.

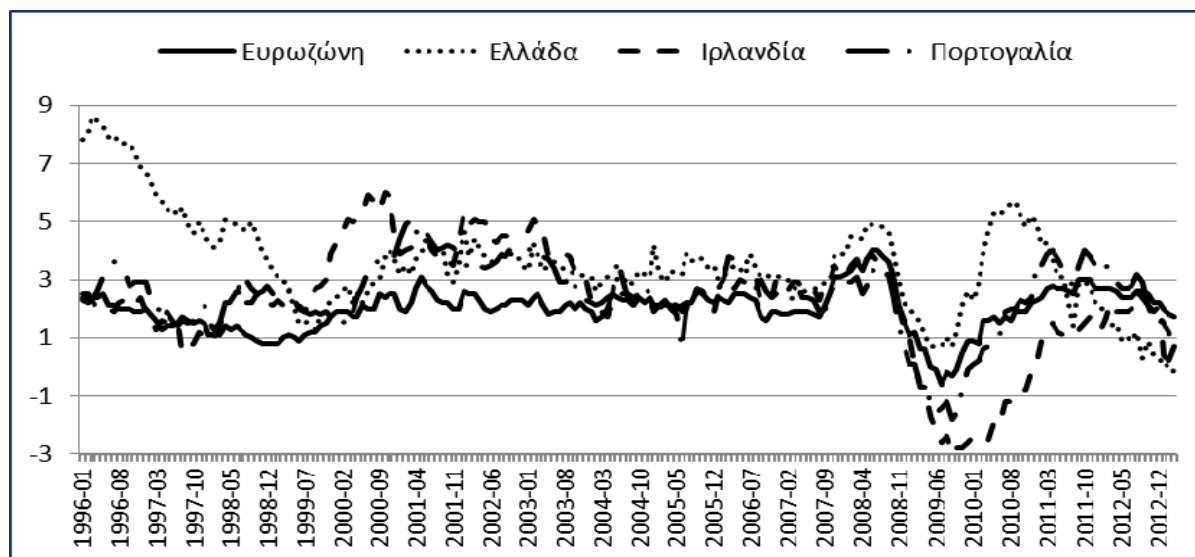
Διάγραμμα 2
Χρήμα (M3) ως προς το ΑΕΠ

Πηγή: ΕΚΤ

Στο διάγραμμα 3 καταγράφεται η απόκλιση μεταξύ πληθωρισμού στην Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία και στην ευρωζώνη.

Διάγραμμα 3
Πληθωρισμός ΕΕ, Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία

Πηγή: ΕΚΤ

Για την περίοδο 2004-2011 όπου ο λόγος M3/ΑΕΠ στην Ελλάδα φθάνει να είναι σχεδόν 25% υψηλότερος από της ευρωζώνης, ο λόγος μεταξύ μέσου πληθωρισμού Ελλάδα προς ευρωζώνη ήταν 3,3/2,02. Για την ευρύτερη περίοδο 2000-2013 που περιλαμβάνει και τις περιόδους σχεδόν ταύτισης των λόγων M3/ΑΕΠ ο πληθωρισμός αποκλίνει και ο λόγος των πληθωρισμών είναι 3,5/1,98. Με δεδομένη τη σχέση ρευστότητας και πληθωρισμού, η παρατηρούμενη ασυνέχεια αφήνει περιθώριο για το διαρθρωτικό ρόλο των τραπεζών στην προσφορά χρήματος, που πάντως απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση. Αξιοσημείωτη είναι και η παραπλήσια συμπεριφορά στην υπέρβαση του λόγου M3/ΑΕΠ μεταξύ Ελλάδας και Ιρλανδίας.⁷

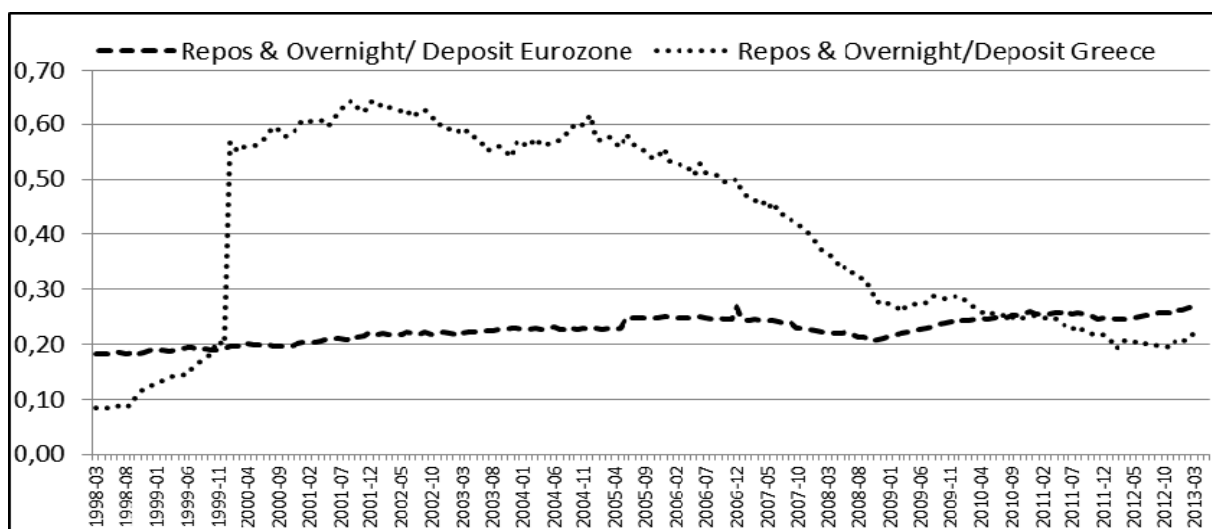
4.2. Η εκτεταμένη χρήση των συμφώνων επαναγοράς (repos).

Στην Ελλάδα καταγράφεται μεγάλη εξάρτηση της χρηματοδότησης των στοιχείων του ενεργητικού από βραχυχρόνια στοιχεία του παθητικού. Όπως φαίνεται στο

⁷ Όπως είναι γνωστό η κατάρρευση της Ιρλανδίας προέρχεται από το τεράστιο τραπεζικό τομέα που σε όρους ενεργητικού έφθανε να υπερβαίνει και το 1000% του ΑΕΠ της χώρας προ της κρίσης.

διάγραμμα 4, ο λόγος των καταθέσεων μίας ημέρας και των συμφώνων επαναγοράς (repos) σε σχέση με το σύνολο των καταθέσεων είναι πολύ πιο υψηλός σε σχέση με την ευρωζώνη ακόμα και μετά το 2004, όπου στο πλαίσιο της αποκλιμάκωσης των επιτοκίων, καταγράφεται προσπάθεια σύγκλισης με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Διάγραμμα 4
% repos + overnight στο σύνολο των καταθέσεων, ευρωζώνη και Ελλάδα

Πηγή: ΕΚΤ

Τα προβλήματα εξάρτησης από βραχυχρόνια ρευστότητα καταγράφονται στην ταχεία επιδείνωση του δείκτη ασυμφωνίας ληκτότητας απαιτήσεων – υποχρεώσεων για τις ελληνικές τράπεζες, από -4,2 το Δεκέμβριο του 2009 σε -12,4 τον Μάρτιο του 2010 όταν για το ίδιο διάστημα ο δείκτης ρευστών διαθέσιμων μειώθηκε από 24,2 σε 20,5 (ΕΧΣ, Ιούλιος 2010).

4.3. Περιορισμένη χρήση της τιτλοποίησης.

Στην Ευρώπη η τιτλοποίηση εισήχθη στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (με καθυστέρηση σε σχέση με τις ΗΠΑ και χωρίς την διαμεσολάβηση του κράτους) και πήρε ώθηση μετά το 2004. Στην ευρωζώνη, το ποσό των τιτλοποιημένων εκδόσεων το 2006 ήταν περίπου το ένα πέμπτο του συνόλου των δανείων που δόθηκαν σε νοικοκυριά και μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις. Στην Ελλάδα χρειάστηκαν ειδικές ρυθμίσεις που καθυστέρησαν ακόμα περισσότερο την εισαγωγή του θεσμού.

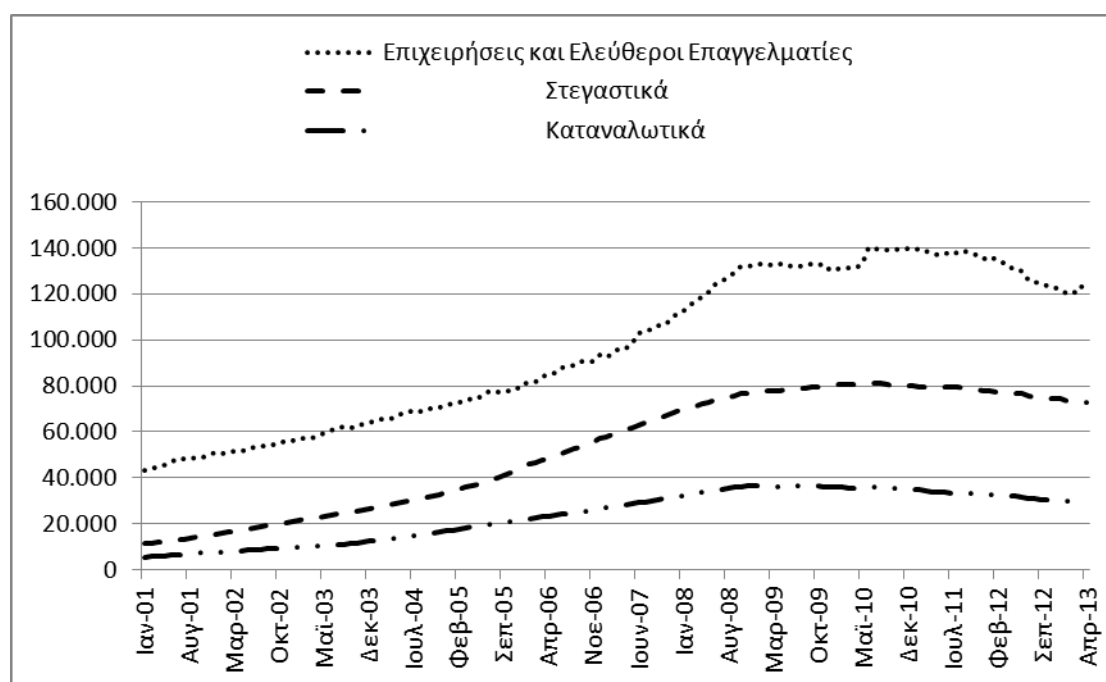
Η έκταση της χρήσης ήταν ωστόσο περιορισμένη. Στη μελέτη των Altunbas και λοιποί, (2009), ανάμεσα σε 8 τράπεζες που έκαναν χρήση τιτλοποίησης στο διάστημα 1998-2005 τα σχετικά κεφάλαια ήταν κατά μέσο όρο το 0,24% του ενεργητικού με αντίστοιχο ποσοστό 1,95% για δείγμα 2948 τραπεζών της ευρωζώνης (μεταξύ των οποίων 1665 είναι Γερμανικές). Από τον Ιούνιο του 2010 τα πιστωτικά ιδρύματα που ακολουθούν τα διεθνή λογιστικά πρότυπα αναγνωρίζουν τις τιτλοποιημένες απαιτήσεις στο ενεργητικό τους. Από τη διαφορά πριν και μετά τη νέα ρύθμιση λογιστικής εγγραφής προκύπτει ότι οι τιτλοποιήσεις το 2010 ανέρχονταν σε 64,5 δις ευρώ, σε σύνολο χορηγήσεων 281 δις περίπου (23% περίπου). Βέβαια, οι τιτλοποιήσεις μετά την εκδήλωση της κρίσης χρησιμοποιούνταν στοχοποιημένα, ως ενέχυρο για τη χρηματοδότηση από την ΕΚΤ. Ωστόσο το ποσοστό αυτό αποτελεί ενδεικτικό της χρήσης του μέτρου από το ελληνικό τραπεζικό σύστημα. Χαρακτηριστικά οι τιτλοποιήσεις το 2007 ανέρχονταν σε 13,6 δις ευρώ (περίπου 5% των δανείων προ προβλέψεων). Το 2008 τιτλοποιήθηκε επιπλέον χαρτοφυλάκιο ύψους 14,4 δις και χρησιμοποιήθηκε ως ενέχυρο στην ΕΚΤ για έκδοση συμφώνων επαναγοράς (repos) (βλέπε ΕΧΣ, Ιούνιος 2009).

4.4. Περιορισμός της ποιότητας των κριτηρίων χορηγήσεων. Η χρηματοδότηση της παραοικονομίας.

Μετά την ένταξη της χώρας στο ευρώ, η επέκταση των εργασιών των τραπεζών στηρίχθηκε κυρίως στην επέκταση της στεγαστικής και της καταναλωτικής πίστης (βλέπε διάγραμμα 5).

Διάγραμμα 5
Ποσά χορηγήσεων κατά κατηγορία

Πηγή: ΤΤΕ

Πέρα από την αυξημένη ζήτηση ένας άλλος λόγος που συνέτεινε στην αύξηση της στεγαστικής και καταναλωτικής πίστης είναι η χαλάρωση των κριτηρίων πιστοδότησης που πολλές φορές ενείχε και τη χρηματοδότηση παραοικονομικών δραστηριοτήτων.⁸ Χαρακτηριστικά η στεγαστική πίστη βασίσθηκε στη χρηματοδότηση του συνόλου της εμπορικής αξίας των ακινήτων που στην περίοδο προ της κρίσης κυμαινόταν στο διπλάσιο περίπου της αντικειμενικής – φορολογικής αξίας. Αν λάβουμε υπόψη ότι τα στεγαστικά δάνεια έφθασαν από το 10% του ΑΕΠ το 2000, στο 35% του ΑΕΠ το 2008 προκύπτει ότι τουλάχιστον ποσοστό περί το 12,5% του ΑΕΠ θα μπορούσε να εκτιμηθεί ως τραπεζική χρηματοδότηση παραοικονομικών και φοροδιαφευγόντων δραστηριοτήτων. Στον τομέα των επιχειρηματικών δανείων χαρακτηριστική είναι η χρηματοδότηση μεταχρονολογημένων επιταγών. Από τα στοιχεία του Τειρεσία προκύπτει ότι μετά την αναβάθμιση των κριτηρίων πιστοδότησης, συνεπακόλουθα της εκδήλωσης της κρίσης, οι επιταγές που

⁸ Επίσης, και η ανάπτυξη των πληροφοριακών συστημάτων και των συστημάτων παρακολούθησης κινδύνων (ECB lending survey, <http://www.ecb.int/stats/money/lend/html/index.en.html>).

διαμαρτυρήθηκαν εκτινάχθηκαν στο ποσό περί το 1,4% του ΑΕΠ, από 0,6% την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Άρα, τουλάχιστον η διαφορά της τάξης του 0,8% πολλαπλασιασμένο με τον αριθμό των οπισθογραφίσεων⁹ επί των επιταγών, κυκλοφορούσε ως υποκατάστατο χρήματος. Εάν υποθέσουμε ένα μέσο όρο 5 οπισθογραφίσεων η παραοικονομική δραστηριότητα που χρηματοδοτήθηκε με την ανοχή του τραπεζικού συστήματος μέσω αυτής της διαδικασίας ανέρχεται στο 4% του ΑΕΠ. Επίσης αξίζει να αναφέρουμε στο θεσμό των ανακυκλούμενων χρηματοδοτήσεων που η παράβλεψη της τυπικής ετήσιας ανανέωση τους για ορισμένους πελάτες αποτελούσε μια ακόμα πηγή διοχέτευσης ρευστότητας, καθώς οι χρηματοδοτούμενοι ουδέποτε έκλειναν τη θέση τους. Χαρακτηριστικό των χαλαρών κριτηρίων χρηματοδότησης που επικράτησαν στην πορεία ταχείας επέκτασης των εργασιών αποτελεί και η ταχύτητα επιδείνωσης των καθυστερήσεων. Ειδικότερα με βάση τα στοιχεία που παρατίθενται στην ΕΧΣ, Ιούλιος 2010, σελ. 17, στην περίοδο Δεκέμβριο 2009 μέχρι το Μάρτιο του 2010 η επιδείνωση των στεγαστικών, καταναλωτικών και επιχειρηματικών δανείων σε καθυστέρηση ήταν της τάξης του 11%, 10% και 4% αντίστοιχα. Τα παρατιθέμενα στοιχεία οδηγούν στην Ελληνική ιδιαιτερότητα της υποβάθμισης των κριτηρίων δανειοδότησης και της χρηματοδότησης παραοικονομικών δραστηριοτήτων κατά την περίοδο προ της κρίσης (ως ένας επιπλέον πολλαπλασιαστικός μηχανισμός διοχέτευσης ρευστότητας πέραν των συμφώνων επαναγοράς (repos) και των τιτλοποιήσεων), που επέτειναν την προκυκλικότητα του νομισματικού συστήματος και διαμόρφωσαν όρους περαιτέρω ενίσχυσης της αξίας των στοιχείων του ενεργητικού και συνεπακόλουθη πίεση για διοχέτευση επιπλέον ρευστότητας. Χαρακτηριστικά, ο δείκτης τιμών κατοικιών (ιστορική σειρά) στις αστικές περιοχές που καταγράφεται στο Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας της ΤτΕ εκτινάχθηκε από 137,3 το 2000 σε 261,1 το 2008, ενώ τα στεγαστικά δάνεια βρέθηκαν από 11.272 εκ ευρώ το 2000 σε 80.569 εκ ευρώ το 2009.

---

⁹ Ο αριθμός των οπισθογραφίσεων δεν δημοσιεύεται από τον Τειρεσία.

4.5. Τραπεζικό ολιγοπώλιο και επενδύσεις στην αναδυόμενη Ευρώπη.

Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη συμπεριφορά έπαιξε η διάρθρωση του τραπεζικού συστήματος μέσω του εντεινόμενου ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού για υψηλότερα μερίδια που οδηγούσε σε άτυπο εναρμονισμό πρακτικών, με την ανοχή των εποπτικών αρχών. Παράδειγμα: η φοροδιαφεύγουσα χρηματοδότηση της διαφοράς της εμπορικής με την αντικειμενική αξία του ακινήτου, ακόμα και από τράπεζες υπό διοικήσεις διοριζόμενες από την εκάστοτε κυβέρνηση.

Η μεγάλη και ακριβή ρευστότητα στην περίοδο προ της κρίσης παρήγαγε σημαντικά κέρδη για τις τράπεζες και ευκαιρίες για επενδύσεις που στην περίπτωση της Ελλάδας κατευθύνθηκαν κατά κύριο λόγο σε επέκταση δραστηριοτήτων σε χώρες του εξωτερικού και στην τεχνολογική αναβάθμιση των συστημάτων. Ιδιαίτερα όσον αφορά τα επενδυμένα κεφάλαια στο εξωτερικό το 2008 ανέρχονταν σε 50.580 εκ ευρώ δηλαδή περίπου στο 11% του συνόλου του ενεργητικού των ελληνικών τραπεζικών. Από αυτά το 42,7% είναι επενδυμένα στις χώρες υψηλού κινδύνου της αναδυόμενης Ευρώπης που ισοδυναμούσε με 20,8% του ελληνικού ΑΕΠ (βλ. ΕΧΣ, Ιούνιος 2009, σελ. 66-67). Αντίθετα μικρή ήταν η μέριμνα που επιδείχθηκε για το σχηματισμό προβλέψεων έναντι μελλοντικών επισφαλών απαιτήσεων ή ζημιών. Έτσι το ποσοστό κάλυψης των δανείων σε καθυστέρηση από συσσωρευμένες προβλέψεις για τον πιστωτικό κίνδυνο υποχώρησε το 2008 σε 48,9% από 53,4% που ήταν το 2007 (ΕΧΣ, Ιούνιος 2009, σελ. 72). Η αδράνεια του ελληνικού τραπεζικού συστήματος στον τομέα αυτό υπογραμμίζει η συγκριτική παράθεση των προβλέψεων στα τραπεζικά συστήματα άλλων χωρών που παρατίθεται στον πίνακα 2.

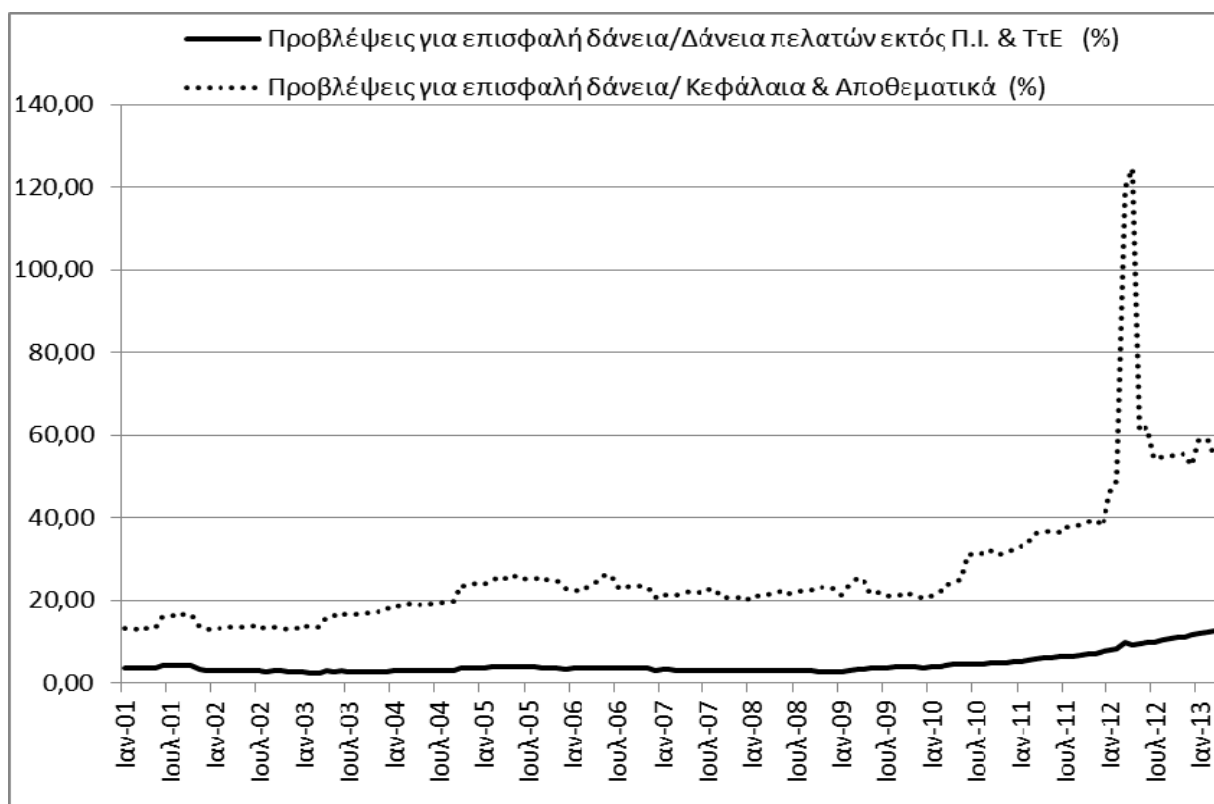
Πίνακας 2
Κέρδη μετά από φόρους και προβλέψεις διετίας 2008-09 σε εκατομμύρια ευρώ

	Κέρδη	Προβλέψεις
Βέλγιο	-21	14
Αυστρία	5, -1,5	12,4
Ιρλανδία	-23	42,6
Ολλανδία	-11	28
Ελλάδα	3,3	6,1

Πηγή: ΟΟΣΑ και ΤΤΕ

Τέλος, από την πορεία των δεικτών, προβλέψεις για επισφαλή δάνεια ως ποσοστό του συνόλου των δανείων και ως ποσοστό των ιδίων κεφαλαίων (διάγραμμα 6), προκύπτει η αμεριμνησία των πρώτων ετών εκδήλωσης της κρίσης που κατέληξε σε χιονοστιβάδα υποχρεωτικών δεσμεύσεων μετά το δεύτερο εξάμηνο του 2010.

Διάγραμμα 6
Προβλέψεις στο σύνολο των δανείων και κεφαλαίων (%)

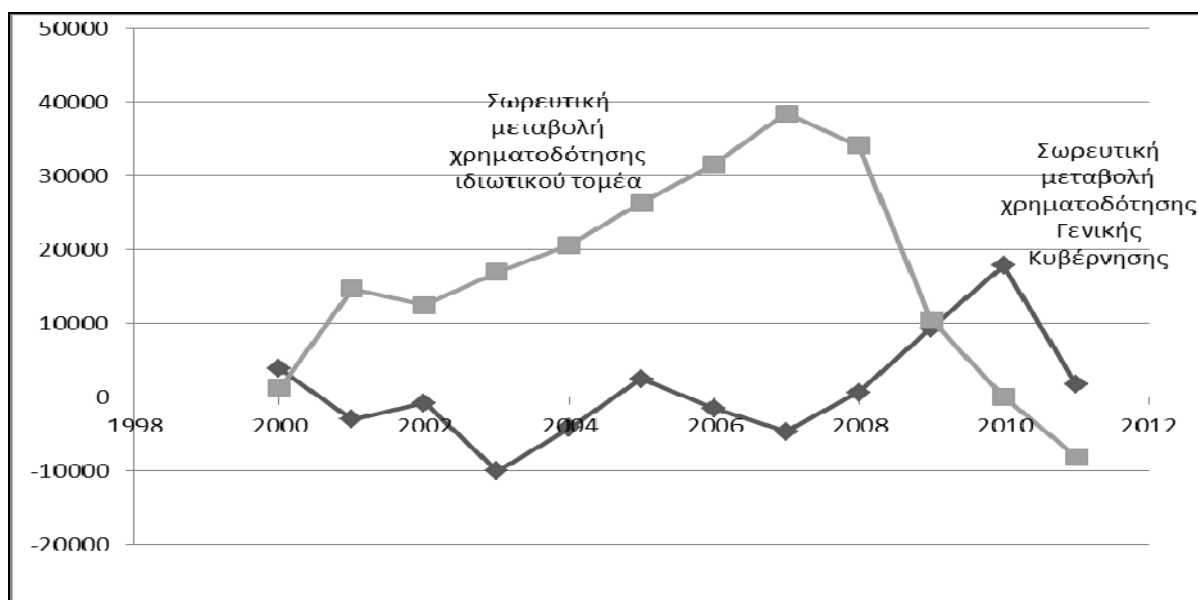
Πηγή: ΤτΕ

4.6 Η απορρόφηση της ρευστότητας στο κράτος.

Οι μηχανισμοί επέκτασης της ρευστότητας που χρησιμοποίησε το ελληνικό τραπεζικό σύστημα το εξέθεταν στον κίνδυνο ρευστότητας της χρηματοδότησης του. Επιπλέον, ενίσχυαν και το βάθος της κρίσης αποκόπτοντας από χρηματοδότηση -και συνεπακόλουθα απονεκρώνοντας- παραγωγικές δραστηριότητες της επίσημης οικονομίας όσο και της μη επίσημης οικονομίας που διαπλέκονται με δραστηριότητες της επίσημης. Όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 7, η κρίση άρχισε να καταγράφεται

από το 2007 όπου αυξάνεται η χρηματοδότηση του δημόσιου τομέα και μειώνεται του ιδιωτικού.

Διάγραμμα 7
Σωρευτική μεταβολή χρηματοδότησης

Πηγή: Στατιστικά Στοιχεία Οικονομικής Συγκυρίας. ΤτΕ

Η τελευταία γίνεται εμφανής τον Οκτώβριο του 2008 με παράλληλη άνοδο στο *ecart*. Ένα χρόνο αργότερα η κρίση εξελίσσεται σε κρίση εμπιστοσύνης, με μείωση των καταθέσεων από τον Νοέμβριο του 2009, με μια μικρή ανάπαυλα τον Μάιο και τον Ιούνιο (*redemption risk*). Το κόστος δανεισμού των ελληνικών τραπεζών αυξάνεται με υψηλές διακυμάνσεις αυξάνοντας αντίστοιχα το κόστος μετακύλησης κάθε αναχρηματοδότησης. Από τις αρχές του 2008 αρχίζει η ενίσχυση της ρευστότητας των ελληνικών τραπεζών από το ευρωσύστημα (διάγραμμα 8).¹⁰

¹⁰ Η χρηματοδότηση των τραπεζών από την ΕΚΤ γίνεται με σύμφωνα επαναγοράς (*repos*) βασισμένων σε ενέχυρα -τιλοποιήσεις δανείων ή ομολόγα. Για μια εκτενή συζήτηση για την πολιτική «αποστειρωμένης» ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ Longer Term Refinancing Operations of the ECB, βλέπε Pisani-Ferry, J., και Wolff, G. B., 2012.

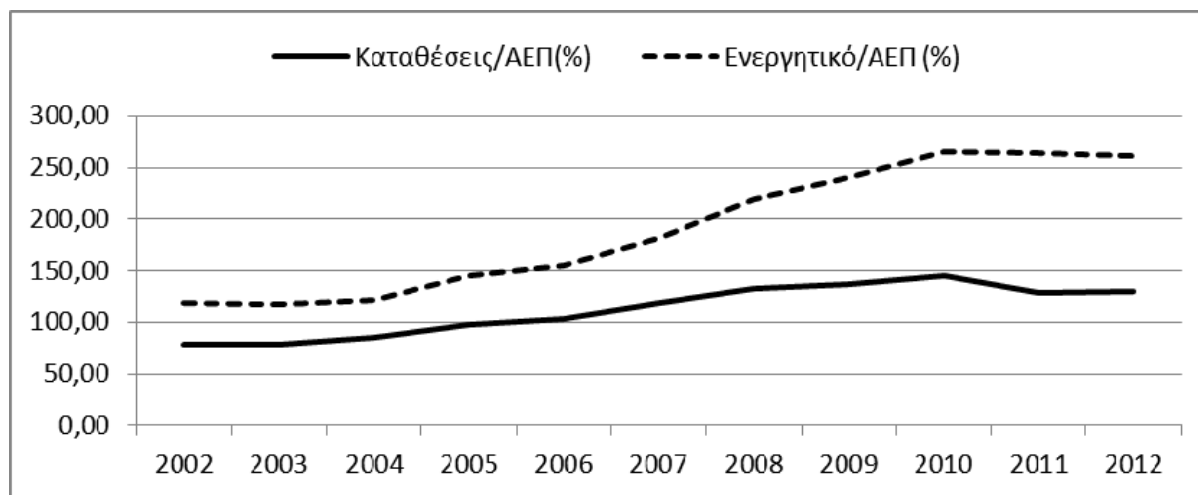
Διάγραμμα 8
Υποχρεώσεις έναντι ΤτΕ (ευρωσύστημα) % συνόλου παθητικού

Πηγή: ΤτΕ

Η αναλογία καταθέσεων προς χορηγήσεις μειώθηκε σταδιακά και έφθασε στο 100% τον Νοέμβριο του 2010 κινούμενη έκτοτε κάτω του 100%. Η μείωση των αξιών των στοιχείων του ενεργητικού ήταν ραγδαία παρά τις απαγορεύσεις πλειστηριασμών και τις υποτυπώδεις πράξεις αγοραπωλησιών. Η υποχρέωση αποτίμησης των στοιχείων του ενεργητικού σε τρέχουσες τιμές (mark to market) υπερβαίνει αυτές τις αγκυλώσεις. Ο προαναφερθείς δείκτης τιμών κατοικιών βρέθηκε από το ιστορικό μέγιστο του 261,1 το 2008, στο 199,1 το 2012. Η συνήθης πρακτική που υιοθετήθηκε από τις τράπεζες ήταν, απαίτηση περαιτέρω προσημειώσεων και εξασφαλίσεων, ή/και επιστροφή χορηγηθέντων βάσει μικρότερων ορίων, ανάλογων με τις τρέχουσες εξασφαλίσεις. Η κατάρρευση ρευστότητας και η πορεία αλληλοτροφοδοτούμενης μείωσης των καταθέσεων και αξίας ενεργητικού ήταν πασιφανής (διάγραμμα 9).

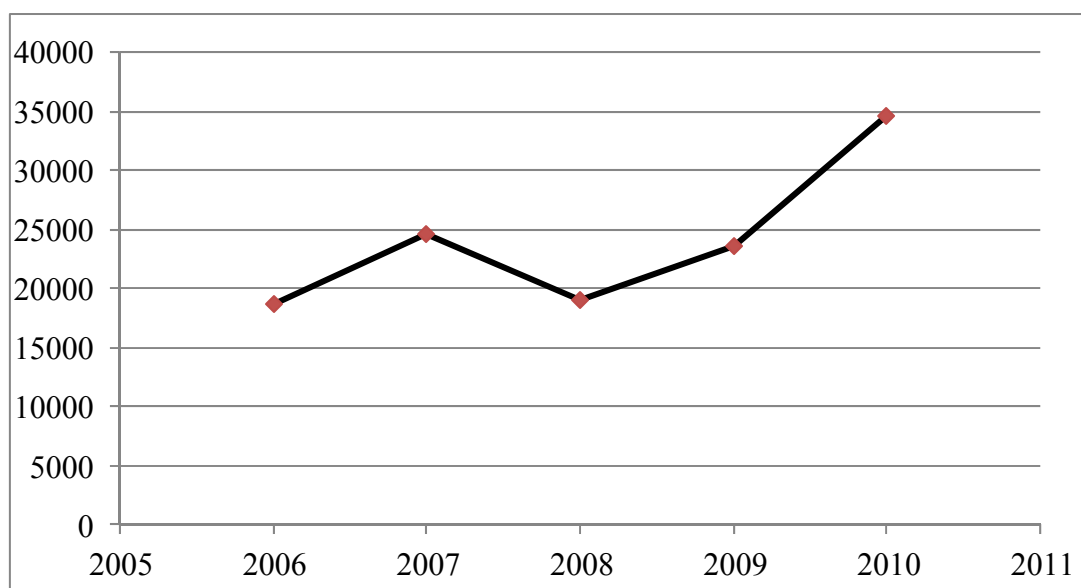
Διάγραμμα 9
Καταθέσεις και ενεργητικό % ΑΕΠ

Πηγή: ΤΤΕ

Ιδιαίτερη επιδείνωση στις συνθήκες ρευστότητας επήλθε εξαιτίας των επιλογών του τραπεζικού συστήματος στην κρίσιμη περίοδο του 2008 όπου η κρίση ήταν ορατή αλλά μη επισήμως αναγνωρισμένη α. να καταγράφει κέρδη και να λαμβάνει ελάχιστες προβλέψεις έναντι επισφαλών απαιτήσεων παρά την αντίθετη τάση στις περισσότερες χώρες της ευρωζώνης (πίνακας 2), β. να απορροφά ρευστότητα από την ιδιωτική οικονομία αυξάνοντας τη χρηματοδότηση του δημόσιου τομέα από το 2007 (διάγραμμα 7), ενώ προέβη σε σημαντική αύξηση των επενδύσεων σε ελληνικά ομόλογα (διάγραμμα 10), παρά την αβεβαιότητα περί των θεμελιωδών της οικονομίας που βρισκόταν ήδη υπό επιτήρηση από την ΕΕ.

Διάγραμμα 10
Άνοιγμα τραπεζών ΕΤΕ, ALPHA, EUROBANK, ΠΕΙΡΑΙΩΣ, σε ελληνικά ομόλογα

Πηγή: Εκθέσεις Οικονομικών Καταστάσεων

γ. να αυξάνει το περιθώριο επιτοκίων καθιστώντας δυσχερέστερη τη χρηματοδότηση των φορέων της πραγματικής οικονομίας και άρα τη δυνατότητα τους να υπερβούν την κρίση ακόμα και σε σχέση με χώρες με ανάλογα οικονομικά προβλήματα (πίνακας 3).

Πίνακας 3
Επιτόκιο δανεισμού για ΝΕΑ δάνεια προς επιχειρήσεις

	Δάνεια μέχρι 1εκ		Δάνεια άνω 1εκ	
	Δεκ2009	δεκ2010	δεκ2009	δεκ2010
Βέλγιο	2,42	2,63	1,63	1,95
Γαλλία	2,71	2,65	1,94	2,19
Γερμανία	3,36	3,76	2,57	2,78
Ελλάδα	4,7	6,32	3,24	4,95
Ιρλανδία	3,32	3,87	2,5	3,12
Πορτογαλία	4,95	5,92	3,27	4,44
Ισπανία	3,63	3,78	2,16	2,57
Ιταλία	2,95	3,18	1,78	2,56
Κύπρος	6	6,64	5,47	6,18

Πηγή: Κεντρικές Τράπεζες

Τέλος, στην προσπάθεια προσαρμογής του ενεργητικού εφάρμοσε πολιτικές που συρρίκνωναν δραστηριότητες που το ίδιο το τραπεζικό σύστημα συντηρούσε όλα τα προηγούμενα χρόνια με πολλαπλασιαστικά αρνητική επίπτωση στην οικονομία (επίσημη και ανεπίσημη). Μεταξύ των μέτρων i. απέκοψε από τραπεζική χρηματοδότηση δραστηριότητες που δεν μετείχαν της επίσημης οικονομίας επιβαρύνοντας το κόστος λειτουργίας επιχειρήσεων με αποτέλεσμα να καταλήξουν σε πτώχευση ή συρρίκνωση (πχ αλλαγή καθεστώτος αποδοχής επιταγών ως ενέχυρο), ii. εφάρμοσε κατά γράμμα τις διαδικασίες γεγονός που αποστέρησε τις επιχειρήσεις από σημαντικές χρηματοδοτικές διευκολύνσεις (πχ υποχρέωση των πιστοδοτούμενων με ανακυκλούμενες χρηματοδοτήσεις να καταθέτουν το συνολικό ποσό δανειοδότησης στην λήξη της σύμβασης), iii. περιόρισε έως και μηδένισε τις χορηγήσεις στη στεγαστική πίστη πλήττοντας τις κατασκευές, έναν από τους νευραλγικότερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας.

5. Συμπεράσματα.

Το τραπεζικό σύστημα διοχέτευσε υπερβάλλουσα και ακριβή ρευστότητα στην οικονομία κατά την περίοδο πριν την κρίση επεκτείνοντας τη θετική υπερβολή του κύκλου. Με ευρεία χρήση των μηχανισμών διοχέτευσης της ρευστότητας όπως τα σύμφωνα επαναγοράς (repos) (υπερβάλλοντας σε σχέση με το μέσο όρο της ευρωζώνης), και τις τιτλοποιήσεις. Επιπλέον, το τραπεζικό σύστημα διοχέτευσε ρευστότητα με την χαλάρωση των κριτηρίων χορηγήσεων και τη χρηματοδότηση παραοικονομικών δραστηριοτήτων με τη συμβολή της ολιγοπωλιακής διάρθρωσής του και την ανοχή της ΤτΕ. Στην περίοδο εκδήλωσης της κρίσης (2008) το τραπεζικό σύστημα επέλεξε να ενισχύσει τη χρηματοδότηση του δημόσιου τομέα με παράλληλη μείωση της χρηματοδότηση του ιδιωτικού και διεύρυνε το βαθμό έκθεσής του, στους κινδύνους δημοσιονομικής διαχείρισης. Από τα προαναφερθέντα αναδεικνύεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος και των τραπεζών στα αίτια της κρίσης όσο και στην διάρκεια και το βάθος της. Η ως άνω ανάδειξη του ρόλου του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην ολιστική κρίση του ελληνικού σχηματισμού υπαγορεύει και την ανάγκη ανασχεδιασμού του σε ένα ευρύτερο

πλαίσιο ανασχεδιασμού της ελληνικής οικονομίας και πολιτείας, ώστε να αποτελέσει πραγματική συνιστώσα ανάπτυξης και σταθερότητας της πραγματικής οικονομίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αλεξάκης Π. (2011). «Οι καινοτομίες στη νομισματική πολιτική στην ευρωζώνη από το 2007 έως σήμερα», Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών με θέμα: «Η διεθνής κρίση, η κρίση στην ευρωζώνη και το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα».

Αναστασάτος Α. (2011). «Η εξωτερική ανισορροπία της ελληνικής οικονομίας», Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών με θέμα: «Η διεθνής κρίση, η κρίση στην ευρωζώνη και το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα».

Παγουλάτος Γ. (2006) «Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000», εκδόσεις Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Προβόπουλος Γ. και Καπόπουλος Π. (2001). «Η δυναμική του χρηματοοικονομικού συστήματος», εκδόσεις Κριτική.

Σπαρτιώτης Δ. και Στουρνάρας Γ. (2010) «Τα θεμελιώδη αίτια της κατάρρευσης των τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών αγορών. Η εμπειρία 2007-2008», εκδόσεις Gutenberg.

Αγγλική

Adrian T. και H. Shin (2008). «Liquidity και Leverage», Federal Reserve Bank of New York Working Paper 328, May.

Adrian T. και Shin H. S. (2010). «Liquidity και leverage», Journal of Financial Intermediation, 19(3), 418-437.

Allen F. και Gale D. (2000). «Comparing Financial Systems», MIT Press.

Altunbas Y., de Bondt, G. και Marquez-Ibanez, D. (2004). «Bank Capital, bank lending and monetary policy in the euroarea», Kredit und Kapital.

- Altunbas Y., Gambacorta L. και Marques-Ibanez D. (2009). «Securitisation and the bank lending channel», *European Economic Review*, 53(8), 996-1009.
- Arestis P. και Sawyer M. (2003). «Macroeconomic Policies of the Economic Monetary Union: Theoretical Underpinnings and Challenges», *The Levy Economic Institute, Working Paper No 385*.
- Bernanke B. και Gertler M. (1989). «Agency costs, net worth, and business fluctuations», *The American Economic Review*, 14-31.
- Bernanke B. S. και Gertler M. (1995). «Inside the black box: the credit channel of monetary policy transmission», (No. w5146). *National Bureau of Economic Research*.
- Brunnermeier M. K. (2008). «Deciphering the liquidity and credit crunch 2007-08», (No. w14612). *National Bureau of Economic Research*.
- Brunnermeier M. K. και Pedersen L. H. (2009). «Market liquidity and funding liquidity», *Review of Financial studies*, 22(6), 2201-2238.
- Carbó S., Humphrey D., Maudos J. και Molyneux P. (2009). «Cross-country comparisons of competition and pricing power in European banking», *Journal of International Money και Finance*, 28(1), 115-134.
- Diamond D.W. και P.H. Dybvig (1983). «Bank Runs, Deposit Insurance and Liquidity», *Journal of Political Economy*, 91(3), pp 401-419.
- Geanakoplos, J. (2010). «Solving the present crisis and managing the leverage cycle», *Cowles Foundation Discussion Paper No 1751, Yale University*.
- Gertler M. και Gilchrist S. (1993). «The role of credit market imperfections in the monetary transmission mechanism: arguments and evidence», *The Scandinavian Journal of Economics*, 43-64.
- Gibson H. D. και Demenagas, N. A. (2002). «The Competition in the Greek Banking System: An Empirical Study Over the Period 1993-1999», *Bank of Greece Economic Bulletin*, (19), 7-20.

- Hördahl P. και King M. (2008). «Developments in repo markets during the financial turmoil», BIS Quarterly, December.
- Kiyotaki, N., & Moore, J. (1997). «Credit chains», Journal of Political Economy, 105(21), 211-248.
- Krishnamurthy, A., (2010), «Amplification Mechanisms in Liquidity Crises», American Economic Journal - Macroeconomics 2, 1–30.
- Pagoulatos G. και Triantopoulos C. (2009). «The Return of the Greek Patient: Greece and the 2008 Global Financial Crisis», South European Society και Politics, 14, 1, pp. 35–54.
- Pisani-Ferry J. και Wolff G. B. (2012). «Propping up Europe?», Bruegel Policy Contribution, 7.
- Stiglitz J. E. (1992). «Capital markets and economic fluctuations in capitalist economies», European Economic Review, 36(2-3), 269-306.

How HR attribution: well being, contributes to employees' affective commitment.

Maria Koutiva*, *Dimitrios Belias**, *Eleni Zournatzi**,
Athanasios Koustelios[‡]

Abstract

The purpose of the present study was to reveal, that when the employees' attribution of HR practices is well being, the employees will show higher levels of affective commitment. The study took place at the individual level. The sample of the study consisted of 439 employees from 71 units of 35 different private organizations in the Netherlands. A scale of Nishii, Lepak & Schneider (2008) was used to assess 5 general practices, in order to measure the employees' perception of why these specific practices are used by the company (Cronbachs' $\alpha = 0,778$) anchored at 1=strongly disagree and 5=strongly agree. A 3-item scale was used to assess affective commitment (Cronbachs' $\alpha = 0,782$). The scale was designed according to Allen and Meyer (1990) and Moideenkutty, Blau, Kumar and Nalakath, (2001). The respondents rated the answers from 1 representing strongly disagree to 7 representing strongly agree.

Results indicate that employees enjoy attribution well being ($M=3.33$, $SD=0.68$), and show employees' affective commitment ($MD=4.6$, $SD=1.22$). Attribution well being has a positive effect on affective commitment and the coefficient of the two variables is significant ($\beta=.330$, $p=.000$) and remains significant after controlling for age, gender and actual commitment focused HR practices ($\beta=.334$, $p=.000$). Future studies can extend this study by connecting it with employees' performance and/or the employers' actual intentions and with a longitudinal approach find out if the relationship shows reversed causality.

Key words: Affective commitment, HR attribution, workplace well being.

---

* PhD Candidate, Department of Physical Education & Sport Science, University of Thessaly

[‡] Professor, Department of Physical Education & Sport Science, University of Thessaly

Nowadays, workplace well being in an organization is both a matter of organizational outcomes and of organizational status. Best workplaces awards are very popular corporations' awards r everybody in the human resources world is familiar with. These awards are given by the "Great place to work" institute (<http://www.greatplacetowork.com/>), to companies based on the results of surveys that take place in the competing organizations. The main focus of these awards is how employees are treated by their organizations. This orientation is supported by the notion "Being a great place to work, creates significant competitive advantage for an organization". In support of that, several researches indicate, that when an organization is one of the best workplaces, this results in significant business and financial benefits as indicated by "Great place to work" institute. Microsoft, Cisco, Coca Cola, HBC and many more giant multinational companies are in the leading positions of the winning lists of the above awards every year, which suggests that big companies understand the importance of workplace well being. This is the reason why every year more and more companies are struggling to earn a position in the "best workplace" list.

Imagine the employees of a company agreeing in the phrase "I go to work every day with the best mood". Isn't that, or at least shouldn't be, one of the HR goals? Human Resource Management is supposed to have both economic and social goals (Boxall & Purcell, 2003). However, an obvious gap in the related literature is that research concerning workers' perspectives and reactions on HRM has been neglected, while focus has been given to performance outcomes (Boselie, Dietz & Boon, 2005; Boxall & Purcell, 2003; Nishii & Wright, 2008; Purcell & Kinnie, 2007). Another area that is not fully researched till now is the employees' perception of HRM (Guest, 1999; Nishii & Wright 2008; Purcell & Kinnie, 2007).

The overall well being of a person describes someone's overall experience in his/her life and is connected to how different persons experience their own happiness (Danna & Griffin, 1999). Workplace well-being and performance are not independent, but complimentary and dependent aspects of a workplace that is psychologically and financially healthy (Harter, Schmidt & Keyes, 2003). In this research the workplace well being, meaning the employees' well being in the workplace, is going to be studied. This study is designed to be human centered and

aims at revealing the outcomes of the attribution of HR practices on workers' well-being, as the concern for the health and well-being of workers is an increasingly important issue. Commonly, researches are connecting well-being with performance (Appelbaum, Bailey, Berg & Kalleberg, 2000; Boxall & Purcell, 2003; Nishii & Wright, 2008; Legge, 1995). Harter et al. (2003) support that workplace well being is associated with higher business-unit customer loyalty, higher profitability and productivity as well as lower rates of employees' turnover. Furthermore, employers have to provide an appealing employment offer to the possible employees, in order to achieve successful recruitment, since surveys have shown that employees today are more concerned in finding a job with greater meaning and more personal development and they have the need to see their work as an enjoyable, fulfilling and useful task for society (Avolio & Sosik, 1999; Wrzesniewski, McCauley, Rozin & Schwarz, 1997). As a result, it is more than obvious that workplace well being,, besides being an important issue on its own right, it is also really important for employers and managers. Furthermore, there are indications that we should take a closer view to the employee's perspective, perception and attributions of HRM (Nishii, Schneider & Lepak, 2008; Guest, 1999; Peccei, 2004). Furthermore we should always have in mind that there is a difference between the actual HRM practices that managers apply and the employees' perception of these practices (Boxall & Purcell 2008; Nishii & Wright, 2008; Ostroff & Bowen, 2000; Purcell & Kinnie, 2007). Besides employees' perception of HRM practices, employees' attributions exist as well, which can be defined as the causal explanations that employees modulate about the HR practices (Nishii et al., 2008).

Considering a macro perspective, if performance is achieved at the cost of individuals, and more specifically of employees' well being, then there will not be a reason for the latter to perform better. Consequently, this study puts aside the aspect of performance and tries to get a closer look at the connection between different HR practices and employees' well-being.

Finally, besides the fact that there is limited research concerning the effects of HR attribution : well being, the sample that was used for this research is new target group that was never used in a similar previous research.

Workplace well-being

Workplace well-being is a broad subject that can be described, as the way that employees experience function and quality at their workplace (Warr, 1987). As well-being can appear in different areas, subdivisions were developed to help the research and the understanding of that concept. These subdivisions are health, happiness and, the most recent one, social well being. The first two are more attitudinal and the latter is more relational (Grant, Christianson & Price, 2007).

The dominant perspective is that HRM has positive outcomes not only for the organizational performance, but also for the employees' well being. In this study the happiness subdivision of well being is going to be examined and more particularly one indicator that reveal its existence: commitment, since HR attributions have important consequences on it (Nishii et al., 2008).

According to Danna and Griffin (1999), well being may be considered as a rather subjective concept. Nevertheless, there are some commonalities that Diener (1984) used, in order to identify the dynamic surrounding the measurement of it. In this study, well being's external criteria were identified and were used in an "ideal condition". However, it is important to keep in mind that "ideal conditions" differ across cultures (Diener, 1984).

Happiness well being and affective commitment as an indicator, of it.

Different types of workplace well being are affected by HRM practices. The happiness aspect of well being is purely psychological, most times subjective and is related to the satisfaction that employees experience in their jobs (Grant et al., 2007). Some components of happiness well being are job satisfaction, engagement and affective commitment (van de Voorde, 2010). In this study commitment is going to be used as it was used before as an indicator of well being in some excellent studies (Riordan, Vandenberg & Richardson, 2005; van Veldhoven, 2005)

The various conceptualizations of attitudinal commitment can be summed up in three general topics: Affective attachment, connected to affective commitment,

perceived costs, connected to continuance commitment and obligation, connected to normative commitment (Meyer & Allen, 1987a). The above are related to different kinds of commitment perceptions. Affective commitment is the one that drives employees to remain in an organization, because they want to. Continuance commitment makes them stay because they need to and normative commitment because they have the feeling they ought to stay. Some employees might feel the need and the obligation to stay in an organization even if they do not want to or vice versa. What keeps the employees committed to an organization is the “net sum” of these psychological states (Allen & Meyer, 1990).

This study is going to focus on affective commitment. This is because when employees stay in the position because they want to, they take a step closer to well being (Meyer, Stanley, Herscovitch & Topolnytsky, 2002; Shore & Wayne, 1993), this probably happens as when someone does what he/she wants, feels happier. An additional reason is that commitment is an important employee attribution that is not yet fully examined (Meyer & Allen, 1997; Ostroff & Bowen, 2000). Research has shown that affectively committed employees are more satisfied with their jobs and as a result, they have lower rates of tardiness and absenteeism, higher performance and they assist others more (Meyer et al., 2002; Shore & Wayne, 1993). Employees with higher levels of affective commitment have more possibilities of getting a promotion and climbing to managerial positions (Shore et al., 1995). Finally the link between affective commitment and well being is consistent and positive, rather than the one between continuance commitment and well being which some research have shown that may have positive connection but most of it shows generally negative correlation between the concepts (Meyer, & Maltin, 2010).

HR Attributions and its distinction between exploitation and well being attributions:

But how do the employees experience the employers' goal, whatever that may be? This study is built on HR attributions as introduced by Nishii et al., (2008). In their study the researchers support the notion that employees make attributions about the reason why HR practices exist, and then they behave accordingly. The

same authors define HR attributions as causal explanations that employees make regarding management's motivation, for using particular HR practices. In other words, the understanding of why employers use the HR practices that are using.

Nishii et al., (2008) made a distinction between HR attributions with expected positive relation to employees' attitudes (i.e., the attributions that HR practices are designed due to management's intention to enhance *service quality* and *employee well-being*) and those expected to have negative relation to employee's attitudes (i.e., the attributions that HR practices are designed due to management's interest in *cost reduction* and *exploiting employees*). This distinction suggests, on the one side, that employees' attribution of cost-control HR practices is exploitation philosophy and that is something that could lead to employees' strain (Legge, 1995) , and on the other side, that commitment focused practices are perceived as contribution to employees' well being as they contribute to affective commitment of the employee (Shore & Wayne, 1993).

Research Hypothesis :

Once the managers choose to implement HR practices that point out their concern about workplace well-being, employees will feel more committed to their organization than they would if their managers would care less (Eisenberger, Mangel, & Circ, 1990; Shore & Wayne, 1993). From the above we assume employees' attribution that the HR practices are focusing on well being, will lead to higher affective commitment.

Methodology

This is a cross sectional study as the data for both dependent and independent variables were gathered at one point at a time. A quantitative research was used to collect and analyze the data. Data collection and data analysis took place at the individual level.

Population and sample:

This study took place at the individual level. Data were gathered from 71 units of 35 different private organizations in the Netherlands. All of the organizations were service intensive, mostly from the bank and the consultancy sectors. In order to gather the necessary data the researchers prepared a letter describing the research and send it to different service intensive organizations to which they had a contact. In continuance they had a face to face appointment with managers of the organizations that responded positively in order to provide the organization with more details about the research and organize the data gathering. When the organizations agreed and provided that time schedule in which the researchers had the chance to conduct the research. The questionnaires were distributed to the employees in hard copies and when these were filled, were gathered by the researchers who created the database with the answers. The total amount of questionnaires was 510. 439 of them were filled in by employees and 71 of them by managers. From the employees sample 49,6% were men and 50,4 % women. The average of organizational tenure was 10, 1 year. The average age was 38.6 years.

Control Variables:

As Paauwe and Richardson (1997) propose in their model of HRQ/TQM, the relation between performance, age and gender can affect HRM outcomes at the individual level. As a result age and gender are used as control variables in this research. More specifically, gender was identified by asking the sample to indicate if they were male or female. For analysis purposes the gender variable was transformed to a dummy variable with 0 being the man (reference group) and 1 the woman. To identify the age, a question asking how many years old each person was, was used.

Measures :

HR Attributions:

Five general HR practices were used (Nishii, Lepak & Schneider, 2008) with five questions in each scale, to measure the employees' perception of why these specific practices are used by the company. The five general questions that were referring to the practices are : My unit evaluates the performance of the employees the way it does; My unit provides the employees with the current possibilities for communication and participation; My unit rewards the employees the way it does; My unit recruits and selects the employees the way it does; This unit provides the employees with the training that it does.

For the attribution of well being the five questions of the scale where extended with : ... so that employees will feel valued and respected (Cronbachs' $\alpha= 0.778$) anchored at 1=strongly disagree to 5=strongly agree.

Affective commitment:

Affective commitment scales were designed according to Allen and Meyer (1990) and Moideenkutty, Blau, Kumar and Nalakath, (2001) and were measured in the employees' questionnaire. A 3 item scale was used. The response system ranged from 1 representing strongly disagree to 7 representing strongly agree.

Statistical Analysis

In order to create the scales used to interpret the answers for HR Attribution : well being and affective commitment, the researchers summed up the results of question in each scale and then divided the sum with the questions number, hence getting the mean score of the questions that corresponded to the scale. For the age the actual declared number was used and as for the gender scale a dummy variable was used converting the results to 0(man) and 1(woman) . The validity was checked with a factor analysis method. Cronbach's alpha was used to check the reliability of each and every one of the (sub) scales in the model. Univariate and bivariate analyses were conducted, in order to describe the variables and check the existence of

correlations. Simple and multiple regressions were used to reveal the significance of the relationships between the variables and the effect of the control variables on these relationships. Affective commitment was the dependent variable, HR attribution : well being was the independent variable and age, gender was the control variables.

Results

Starting with the results' description, some descriptive statistics will be presented. The Mean (M) levels and the Standard Deviation (SD), as well as Pearson correlations, are shown, the results of which are demonstrated in Table 1.

As it can be seen in Table 1 the affective commitment variable has a mean of 4,6 , on a 7 point scale, which means that most employees feel affectively committed to their organizations, as the results score above average.,

HR attribution well being scored close to the average, on a 5 point scale. This reveals that most of the examined population feels quite neutral about the concept.

From table 1 it is noticeable that on one hand the first two control variables gender and age have a significant positive correlation only with affective commitment. The correlation between age and affective commitment is positive which means that the higher the age the higher the affective commitment and with gender negatively connected, meaning that females are more affectively committed to an organization than males, as the variable was coded with 0 for men and 1 for women.

The most fascinating observation though, is that perceived control and commitment practices are significantly and positively correlated, which means that the higher the perception of control HR practices the higher the perception of commitment practices.

All the above findings are going to be further elaborated in the regression analysis and discussion part of the paper.

Descriptive Statistics

Table 1: Reports of Attribution Well Being, Affective Commitment, Gender, Age. Means (M), Standard deviations (SD) and Pearson Correlations (N=510)

Scale	Cronbach's α	Mean	SD	1.	2.	3.	4.
1. Attribution well being	0,778	3.3304	0.67549	1			
2. Affective commitment	0,782	4.6018	1.22061	.333**	1		
3. DGender (female)		0.4969	0.50050	.025	-.172**	1	
4. Age		38.6208	15.70826	.002	.147**	-.215**	1

* $p < .05$. ** $p < .01$ (Attribution well being were measured on a scale ranging from 1 to 5, Affective commitment was measured on a scale ranging from 1 to 7, Gender was measured by male (0) female (1), Age was a continuous scale).

For testing the effect that attribution well being has on affective commitment a simple regression analysis was conducted that resulted with the following outcomes:

Table 2: Results regression Analysis: Standardized Regression Coefficients, Variance explanation, Corresponding F Values. Model 1 significance of Independent Variable, Model 2 significance of Independent variable after Controlling for age, Gender.

Variable	Model 1		Model 2	
	β	p	β	p
HR attribution well being	.330	.000	.334	.000
Age			.023	.592
DGender(f)			-.176	.000
R^2	.109		.141	
F	59.706	.000	26.638	.000
R^2 change	.109		.032	
F change	59.706	.000	9.110	.000

From the latter table is shown that Attribution well being has a positive effect on affective commitment and the coefficient of the two variables is significant ($\beta=.330$, $p=.000$) and remains significant after controlling for age, gender and actual commitment focused HR practices ($\beta=.334$, $p=.000$). Furthermore model two is demonstrating that on one hand age didn't have a significant positive effect ($\beta=.023$, $p=.592$) and on the other hand gender had a negative significant effect ($\beta=-.176$, $p=.000$) on affective commitment which means that men are more affectively committed to the organization, as men are coded with 0, as a dummy variable, which means that if the effect is negative the dependent variable is mostly explained by the 0 variable.

Discussion and Conclusion

Employees' HR attribution: well being, will lead to higher levels of affective commitment, as derives from the confirmation of the hypothesis. It is common sense that every employee would like to work in a company that provides an environment that enhances well being, a fact that is also supported by the researches of the "Great place to work". That means that employees who are already occupied in an environment like that, would not want to leave. Moreover, as affective commitment is an indicator of happiness well being, we can see that that if the employees think that the reason that their employers are choosing the HR practices they do, is to promote employees' well being then the workplace well being is actually enhanced. The latter is in accordance with the research that have taken place up until now and suggests that well being and affective commitment are positively correlated (Meyer & Maltyn, 2010; Nishii et. al, 2008; Shore & Wayne, 1993). Furthermore in the work of Meyer and Maltyn (2010), we may see that there are some studies that suggest a positive correlation between continuance commitment and well being, however most if the studies suggest that the correlation between continuance commitment and well being is mostly negative. Additionally we saw that women are enjoying higher affective commitment to an organization. This could be explained either by the common notion that women are more sentimental, thus they get more affectively committed or that they need more stability in their life as they grow up and they have

to have the double part of a mother and an employee. This could be supported by the results of Scandura & Lankau (1997) that support that the women experience greater organizational commitment when the job environment is supportive to their family needs. However there are other studies that suggest that men are more committed to the organizations they are employed, like the one from Mardsen, Kalleberg and Cook(1993), meaning that it is a connection that should be studied further.

As this study is cross sectional and thus did not show how the employees' attribution of the perceived HR practices could change during some years' period or if there is a reversed causality in the relationships. Therefore, future studies with a longitudinal design, may be able to study both how the perceived HR practices affect employees as time passes, as well as the possibility of a reversed causality. Furthermore attention should be given in the design of this research, which was conducted at the individual level. This means that everything was measured from employees' point of view. But do the perceived HR practices, match the actual? There are several researches that indicate the importance of distinguishing between actual and perceived HR practices (Boxall & Purcell, 2003; Nishii & Wright, 2008; Ostroff & Bowen, 2000; Purcell & Kinnie, 2007) but the most proper way to see how these two differ is by conducting a multilevel research. So if researchers are interested in acquiring a more extended view of the concept by using also actual HR practices, a multilevel data collection and analysis should be designed. Another important limitation is that both health and happiness well being were measured with only one indicator each. Both of these aspects of well being have several indicators that can be used for their measurement such as workload, work intensification, emotional exhaustion for health and job satisfaction and engagement for happiness (van de Voorde, 2010). Finally future researches should include more predictors of affective commitment as control variables such as wage, tenure, job position etc. (Scandura & Lankau ,1997; Mardsen, Kalleberg and Cook, 1993))

As mentioned in the introduction part of this paper, employees' well being is really important for organizations as it is associated with higher profitability and productivity as well as with lower employees'turnover (Harter et al., 2003). So, as derived from this research , enhancing employee's perception that the organization is using

commitment HR practices, is going to lead to employee's well being and thus to better outcomes for the organization. Furthermore, affective commitment in specific is a crucial aspect for organizations and finding out ways of fostering it is really important (Meyer & Allen, 1987a). From this research is derived the conclusion that enhancing employees' well being attribution and employees' perception of commitment focused HR practices can help in the latter.

Finally should be noted that even if human resource management has both economic and social goals (Boxall & Purcell, 2003), the researches till now, have focused more on the economic outcomes of HRM, while the limited research on the social goals is still connected to performance. Since the first word of the concept is human, shouldn't research have paid more attention to employees, which are the humans who experience the management? As Peccei (2004) suggests, employees' well being is an outcome of its own right, and does not have to lead to something else. So in this study attention was given to how employees attribute HR practices and how this affects their well being. The results of this research reveal that management understands the importance of employees' well being in the organizations, and even if their goal is better performance, they probably realize that they can easier succeed that, when their employees feel good about what they are doing and when they are doing it. This research, although limited in some ways, provided some future research recommendations that could be used to acquire a more complete picture of employees' well being.

References

- Allen, N. J., & Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18.
- Appelbaum, E., Bailey, T., Berg, P., & Kalleberg, A. (2000). *Manufacturing advantage: Why high-performance work systems pay off*. Ithaca, NY: ILR Press.
- Avolio, B. J., & Sosik, J. J. (1999). A life-span framework for assessing the impact of work on white-collar workers. In S. L. Willis & J. D. Reid (Eds.), *Life in the middle: Psychological and social development in middle age* (pp. 251-274). San Diego, CA: Academic Press.
- Boxall, P., & Purcell, J. (2003). *Strategy and human resource management*. New York: Palgrave Macmillan.
- Boselie, P., Dietz, G. & Boon, C. (2005). Commonalities and contradictions in research on human resource management and performance. *Human Resource Management Journal*, 15, 67-94.
- Danna, K., & Griffin, R. W. (1999). Health and well-being in the workplace: A review and synthesis of the literature. *Journal of management*, 25(3), 357-384.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.
- Eisenberger, R., Fasolo, P, Davis-LaMastro V. (1990). Perceived organizational support and employee diligence, commitment, and innovation. *Journal of Applied Psychology*, 75(1), 51-59.
- Guest, D. (1999). Human resource management - the worker's verdict. *Human Resource Management Journal*, 9, 5-25.
- Harter, J., Schmidt, F., & Keyes, C. (2003). *Well-being in the workplace and its relationship to business outcomes: A review of the Gallup studies*. In C. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived: 205-224*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Legge, K. (1995). *Human resource management: rhetorics and realities*. MacMillan Business, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
- Mardsen, P. V., Kalleberg, A. L., & Cook C.R. (1993). Gender Differences in Organizational Commitment, Influences of Work positions and Family Roles. *Work and Occupations*, 20(3), 368-390.

- Meyer, J. P. & Allen, N. J. (1987 a). Organizational commitment: Toward a three-component model. Research Bulletin No. 660. The University of Western Ontario, Department of Psychology, London.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Meyer, J. P., & Maltin, E. R. (2010). Employee commitment and well-being: A critical review, theoretical framework and research agenda. *Journal of Vocational Behavior*, 77, 323-337
- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L., & Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61, 20–52.
- Moideenkutty, U., Blau, G., Kumar, R., & Nalakath, A. (2001). *Perceived Organisational Support as a Mediator of the Relationship of Perceived Situational Factors to Affective Organisational Commitment*. *Applied Psychology*, 50, 4, 615-634.
- Nishii, L. H., Lepak, D. P., Schneider, B. (2008). Employee attributions of the “why” of hr practices: their effects on employee attitudes and behaviors, and customer satisfaction. *Personnel Psychology*, 61(3), 503-545
- Nishii, L. H., Wright P. (2008). Variability at multiple levels of analysis: Implications for strategic human resource management. In Smith DB (Ed.), *The people make the place* (pp. 225–248). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Grant, A.M., Christianson, M.K., Price, R.H. (2007) Happiness, Health, or Relationships? Managerial Practices and Employee Well-Being Tradeoffs, *Academy of management perspectives*, 21, 51-63.
- Guest, D. (1999). Human resource management - the worker's verdict. *Human Resource Management Journal*, 9, 5-25.
- Ostroff, C., & Bowen, D. E. (2000). *Moving HR to a higher level: HR practices and organizational effectiveness*. In K. J. Klein & S. W. J. Koslowski (Eds.), *Multilevel theory, research, and methods in organizations* (pp. 211–266). San Francisco: Jossey-Bass.
- Paauwe, J. and Richardson, R. (1997). *Introduction special issue on HRM and Performance*. *The International Journal of Human Resource Management*, 8, 257-262.
- [Peccei, R.](#) (2004). *Human resource management and the search for the happy workplace*. Erasmus Research Institute of Management, Erasmus University, Rotterdam.
- Purcell, J., & Kinnie, N. (2007). *HRM and Business Performance [online]*. In: Boxall, Peter (Editor); Purcell, John (Editor); Wright, Patrick (Editor). *Oxford Handbook of Human*

- Resource Management, The. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2007: 533-551.*
- Riordan, C. M., Vandenberg, R. J. and Richardson, H. A. (2005), Employee involvement climate and organizational effectiveness. *Human Resource Management*, 44, 471–488.
- Scandura, T.A., and Lankau, M.J. (1997), Relationships of gender, family responsibility and flexible work hours to organizational commitment and job satisfaction, *Journal of Organizational Behavior*, 18, 377-391.
- Shore, L. M., Wayne, S. J. (1993). Commitment and employee behavior: Comparison of affective commitment and continuance commitment with perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 78, 774–780.
- Van de Voorde , K. (2010) HRM, Employee Well-being and Organizational Performance: A Balanced Perspective. *Tiburg: Ridderprint Offsetdrukkerij B.V.*
- van Veldhoven, M. (2005). Financial performance and the long-term link with HR practices, work climate and job stress. *Human Resource Management Journal*, 15(4), 30-53.
- Warr (1987). *Work, unemployment , and mental health*. Oxford : Clarendon Press.
- Wrzesniewski, A., McCauley, C., Rozin, P., & Schwartz, B. (1997). Jobs, careers, and callings: People's relations to their work. *Journal of Research in Personality*, 31, 21-33.

Property Rights and Democratic Values in pre-Classical Greece

Emmanouil Marios L. Economou *, *Nicholas Kyriazis* ‡

Abstract

In the present essay we introduce the concept of macroculture as a complex of mutually supporting values, norms and beliefs in various areas of human activity, like religion, war, politics, sports etc. in a model. Then, we analyse how some macrocultures that are favorable or the “precondition” for the emergence of democracy and institutions develop, in particular property rights that foster economic development. We analyze this for an extended period that covers Later Bronze Age to Archaic Greece (approximately 1250-510 BC), as being the historical case where such a macroculture favorable to democracy and stable property rights first emerged. We argue that the nature of the Greek *polytheist* religion (12 gods) depicts a proto-democratic side of the ancient Greek society. We then provide a comparison of the Greek case, in relation to the other, mainly oriental societies, as far as the level of participation in decision making procedures of these societies is concerned. Our main findings indicate that during the last period of the Mycenaean world, as well as during the Geometric and Archaic age periods, the emergence of various elements of macroculture, in religion, warfare, sports and city-state environment evolved into similar proto-democratic values, leading thus to the establishment of democracy as a political phenomenon in Classical Greece, with Athens being the most well-known historical case.

Key words: Macroculture, Democracy, Property rights, Ancient Greece.

---

* PhD Candidate, University of Thessaly, Department of Economics

‡ Professor, University of Thessaly, Department of Economics

1. Introduction

In the present essay we introduce the concept of macroculture in order to analyse the conditions that shape long run economic structural and political change. We examine as our case study Bronze Age and Archaic Greek religion in relation to property rights, democratic elements and a general set of values that favors economic change and growth and, related to it, the emergence of democracy.

The emergence of direct democracy in 6th century B.C. Archaic Greece has been of continuing interest to philosophers, sociologists, historians and economists since at least the fourth century B.C. with Plato's *Republic* and Aristotle's *Politics*. It had a negative connotation through much of history linked to the negative view cast on it by Plato and to a lesser extent by Aristotle till the 17th century. Interest in democracy, seen in a favorable light this time, revived with the reemergence of some democratic forms of government throughout Europe as if the cases of thirteen century Swiss Confederation (after 1291), some medieval cities in northern Italy like Florence (Greif, 2005: 771-775), were a series of statutory laws known as 'the Ordinances of Justice' was enacted between the years 1293 and 1295, and in southern Germany Augsburg.

Further introduction of proto-democracy was introduced during the 17th century in England (after the "Glorious Revolution" of December 1688 established continuous Parliaments) and the United Provinces (Dutch Republic).¹ This interest gained strength during the so called "Enlightenment" of the 18th century through the writings of Montesquieu, Locke, Rousseau, Voltaire, Hume, and in the 19th century with James and John Stuart Mill etc, who were among the first prominent members of the classical economic thought.

During recent decades analysis has focused also on the causal links between democracy (both representative and direct) and the economy, economic institutions and economic performance. In the present paper we will discuss the concept of

---

¹ The United Provinces (UP) were not a true democracy in today's sense where universal voting rights for all citizens exist, nor was 17th (and later) England and the United Kingdom after England's union with Scotland in 1707. But the UP had established some proto-democratic institutions, in the 'federal level' of the union, e.g. the election of the Estates General (the union's "Parliament") where each province had one vote and where unanimity was required for taking a decision on behalf of the Union as a whole. It has been aptly called a "democratic head on an oligarchic body". For details of the politics and economics of the UP, see Kyriazis (2006) and references there in.

macroculture, as an environment of religion, politics, war, economics etc. that shapes particular norms, rules, values and beliefs. Then, we will discuss how this set of values etc. that has emerged in one of the mutually interdependent and reinforcing elements of a macroculture is diffused into others, for example from the religious domain and war into the fields of politics and economics.

2. Macroculture and a model of path dependence and change

In this section we introduce, for the first time as far as we know, the concept of macroculture (taken over and adapted from organization theory) into institutional economics in order to analyse structural change. A “macroculture” encompasses the common values, norms and beliefs shared among members of a society or state. In our adaptation of the term in economics and politics, macroculture has also a dynamic time characteristic, that of long term periods. As we will show in our case study, Bronze and Archaic Age period in Greece, the elements of macroculture take shape over time periods of decades to centuries.

Through these values, norms and beliefs, a macroculture guides actions and creates typical behaviour among independent entities, so that it coordinates their activities so that complex tasks may be completed (Abrahamson and Fombrun, 1992, 1994; Jones et al. 1997). This happens in three ways: 1) By creating “convergence of expectations”. 2) By allowing for idiosyncratic language to summarize complex routines and information and 3) By specifying broad tacitly understood rules for appropriate actions under unspecified contingencies (Camerer and Vepsalainen, 1988; Williamson, 1991, 1975). The establishment of “communication protocols” follows.

Jones et al. (1997) have applied this concept to firms, while Almond and Verba (1963) have written on “civic culture” as a shared set of beliefs among citizens. Putnam (1993) argues that democratic stability depends on specific forms of social organization and citizen values which he calls “civic traditions”. A similar line of argumentation (Granovetter, 1992:35) maintains that a structural embeddedness is developed: e.g., firms develop connected mutual contacts to one another. This corresponds to the establishment of mutual links or networks. These interactions define values and norms and thus strengthen this interdependence, the

macroculture. This is consistent with Lazaric (2011: 148), who claims that “every recurrent interaction pattern in an organization may be hiding a potential routine” as well as with Vromen (2011), who labels these mutual values, norms and patterns of behavior as “routines” by depicting them as “multilevel mechanisms” that generate firm behavior.

Kyriazis and Metaxas (2010) and Kyriazis and Paparrigopoulos (2011) have analyzed one aspect of macroculture, the emergence of a new type of warrior in Archaic Greece, the *hoplite* (named from his big round shield, the *hoplon*) and the new tactical formation, the *phalanx*, as coordination and cooperation mechanisms which give rise to specific mental attitudes, values and norms, even a specific language (e.g. clear commands for battle) and learning and knowledge. Even more, the new warship adopted during the early 5th century by the Greeks, the *trireme* and the naval fleets, developed and fine-tuned the cooperation and coordination mechanism in the phalanx’s “customs” values and norms. The next issue is why and how these norms and values are diffused from one sector of the macroculture into another, making it a coherent whole.

We believe that the answer can be found in the theory of bounded rationality. Simon (1982, 1991) developed the theory of bounded rationality, which states that the mind has limitations, for example in its capacity to absorb and use new information. We are not totally “rational” in the sense of seeking to maximize utility or any other “ideal”. What we actually do in real life is try to reach a solution that satisfies us even if it is not the best possible one. We may even ignore the best possible one that would maximize utility. Simon calls this behavior “satisficing”. Satisficing enables us to find acceptable solutions with minimal expenditure of time and effort, thus reducing transaction costs (as eg. information costs).

This is exactly how ‘macrocultures’ develop and are strengthened and this is what happened in ancient Greek city-states. The values and norms evolved in warfare through coordination and cooperation mechanisms, equality, cohesion, self-discipline and above all trust, representing a specific set of mind and morals, learning and knowledge were transferred from the military into the political field, where they became *isegoria* (equality of speech), *isonomia* (equality in front of the

law) and *homonoia* (unanimity).² Thus, to paraphrase the 4th century Athenian orator Demades, bounded rationality became the “cognitive glue” that held the various elements of a macroculture together into a coherent whole.³

Let us now formalize the emergence of new macrocultures that lead to economic and political change in the long-run. In figure 1 the path dependence and change of macrocultures is shown. Figure 1 illustrates the dynamic-structural change from one (old) macroculture to a different (new) one.

where:

om: (old macroculture): signifies the old macroculture, a system of norms, values and customs etc. that characterize the economic, social and political field of a state and associated institutions and organizations.

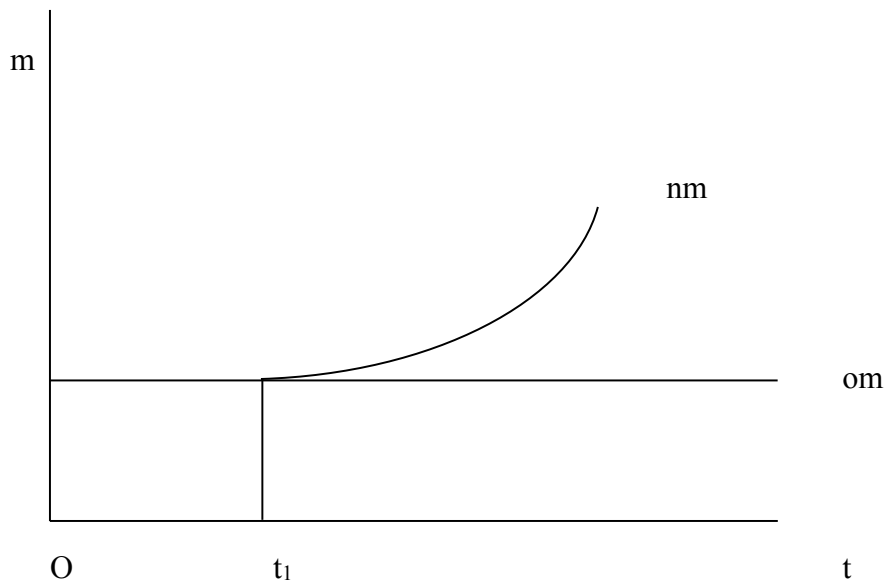
nm: (new macroculture): signifies the emerging new macroculture, where new norms, values, customs etc. are being created, developed and diffused, so that over time a break with the old path-macroculture is accomplished, and the state follows a new path. We consider curve nm following an exponential shape because when during each period the state follows the new path (nm), the probability of staying on the new path increases, and the probability of returning to the old path decreases, because during each subsequent step along the new path, the various elements of the new macroculture are being mutually reinforced and integrated into a whole.

---

² Kyriazis and Metaxas (2010) present a formal model using bounded rationality in order to explain path dependence and change. As far as we know Kyriazis and Metaxas, (2010) and Kyriazis and Paparrigopoulos (2011) address for the first time the issues of the emergence of macroculture, values and norms in a historical context, that of Ancient Greece and their influence on the emergence of democracy.

³ Demades actually called *theorika* (money paid to poorer Athenian citizens to enable them to watch the four days long theatrical contents, a form of public education) and *ekkleisiastika* (money paid to enable them to participate in the Assembly, about 40 days per year during the 4th century. See Hansen (1999), the “glue of democracy” (Plut. Mor. 1070B).

Figure 1. Transition from the old to the new macroculture

The model in Figure 1 can be described by two simple equations:

$$m = om + nm \cdot e^{(g(t) \cdot t)} \quad (1)$$

where:

m: macroculture

om: the old macroculture: the constant term

nm: the new macroculture which predominates over time if $g_t > 0$

g_t : the rate of change depending on the creation of new elements of macroculture and their speed of diffusion (adaptation by other sectors).

A further elaboration could be made using equation (2).

$$g(t) = f(k, d) \quad (2)$$

where:

k: knowledge

d: rate of diffusion (of the macroculture effect)

So, the ultimate format of the macroculture equation might be:

$$m = om + nm \cdot e^{f(k, d) \cdot t} \quad (3)$$

For instance, the conversion of the Mycenaean warlord's assemblies we describe next via the *Homeric Epics* and the existing scholarship, lead to fully developed democratic participation assemblies, like that of ancient Athens. We can describe this rate of change of "learning" as depending on the rate of creation of new knowledge k_t , and the rate of its diffusion d .

3. Macroculture in pre-Classical Greece

We turn now to the examination of a period between the Later Mycenaean to the Archaic Age in order to find if there was a regime of values and beliefs that promoted the gradual emergence of property rights and proto-democratic ideals.

3.1 Property Rights

Homer's *Iliad* (mid-8th century B.C.) begins with, in today's terminology, a major dispute about property rights between Agamemnon, king of Mycenae and supreme commander of the Achaean army and Achilles, king of Pthia and mightiest champion of the Greeks because the former violated the rights on "property" of a slave girl called Briseis, who had been attributed to Achilles (Il. 1, 161-171). Achilles does give his slave girl to Agamemnon, neither in good grace nor in fear of him, but because he does not want to split the unity of the Greeks. But, aggrieved feeling dishonoured, he withdraws from the fight, which brings the Greeks great difficulties.

From the above, it is clear that individuals (kings, aristocrats, and simple warriors) had property rights to the spoils of war (both humans and objects). These property rights served as incentives to motivate men to fight effectively (Frey and Buhofer, 1988). It seems that during the Trojan period these rights were clearly ascertained and denominated. Prisoners and objects were collected, and then distributed according to rules: First choice to the commander in chief (Agamemnon) and then in decreasing order according to merit and contribution to battle, thus second choice going to Achilles, the best warrior of all. It seems that during the Trojan period these rights were clearly ascertained and denominated. An extra series of passages (Il. 2.

210-241; Il. 19. 181-189, 247-248; Il. 21. 101-102) prove that an environment of property rights was in existence to some extent during that time.

Homer's *Odyssey* also gives some information on property rights, that mainly have to do with the property of Queen Penelope and her son Telemachus and the attempt of a mob of other warlords from adjacent places near to Ithaca, to trespass it (see Od. 1. 160, 402-404; Od. 2. 333-336). *Odyssey* gives some additional information on trade and the exchange of goods, which again presupposes the existence of clearly attributable property rights (Od. 1. 430-432; Od. 14. 100-105; Od. 17. 415-427; Od. 18. 356-364).

Hesiod's poems of about 750-720 BC also contain elements that depict an environment that more or less safeguards property rights on land (see *Works and Days*. 210-224; 225-228; 248-255; 274-281). While *Days and Works* does not give us an idea of a clearly established law system, it gives an overall impression of an emerging macroculture of customs, norms and values regarding justice and property rights. During the next two centuries, linked to the emerging strength of the *hoplite warrior-free farmer* (Kyriazis and Papparigopoulos, 2011) the principle of *isonomia* (equality in front of the law of all free citizens, and in parallel, written law and institutionalized courts of justice) will emerge and be supreme. Hesiod's second poem, *Theogony* gives additional support to the value of justice (see Th. 881-884; 901-904).

Apart from these classical texts of Homer and Hesiod, academic literature verifies the existence of an emerging system of property rights. Private property in land was protected by law, while a regime of leasing of land existed too. Women too had the right to hold land property, but only those who were holding ritual offices.⁴

3.2 Democratic Elements

Starting again from evidence in the *Iliad*, Homer informs us of the existence of a council of the Kings (Il. 1. 304-305, Il. 2. 51-56). More important as an indication of an emerging proto-democratic spirit, in Il. 2. 85-115, we have an assembly of all

---

⁴ For an analytical view of the property rights regime in pre-classical Greece see Kyriazis and Economou (2012) and the references given there.

warriors. Agamemnon wants to have the assembly's approval about the war's continuation and puts forward arguments in favour. In Il. 2. 142-165 the assembly decides to continue the war, accepting Agamemnon's arguments and proposal. And the above is not as isolated example. In Il. 2, 278-304 Odysseus steps forward in front of the warriors assembly, asking for patience followed by Nestor. The Trojans also have a similar assembly, as made clear in Il.2. 773-778 when the goddess Iris finds them assembled. The practice of the gods mirrors the practice of men (or is it the other way round?). In Il I. 4. 1-19 the gods hold an assembly in order to decide what to do concerning the war.

A series of other passages indicate the proto-democratic mentality of the Greek world, both in religion and politics (see. 1. 539-544; Il. 8. 489-497; 9. 9-18; 10. 196-253; 14. 61-75; 19. 34-35, 42-45 and 45-153; Il. 20. 4-25). Lastly, the incident with Thersites, an Achaean warrior of non-noble origin who accuses the warlord Agamemnon of trespassing Achilles property has been noticed by a series of scholars such as Ferguson (1973:11), who believes that "*Thersites, cruelly caricatured and ruthlessly manhandled, is the beginning of a democratic opposition to aristocratic misuse of power*". Kyriazis and Economou (2012) argue that the incident with Thersites is an example relatively similar to the process of free speech in front of an assembly, what would become in the classical period, the principle of *isegoria* (equality of speech), one of the founding values of direct democracy whereas de Romilly (1999: 38-39) argues that men are portrayed as having free will to behave as they wish.

Odyssey offers traces of democratic values during the Mycenaean period too (Od. 1. 80-95, 272-275, 371-372; 2. 6-21; 17. 307-487) mainly focusing on the assembly of the people of Ithaka. The same picture, which reveals the social values and believes of the Hellenic pre-Classical world, is also verified by the behavior of gods: Through the passages of both Iliad and Odyssey, The 12 gods, discuss and decide democratically through assembly gatherings.

Some scholars believe that these war assemblies that included both a king and a council were primarily consultative to the Achaean Kings (Congleton, 2011; Pitsoulis, 2011). However, the variety of the examples of proto-democratic' procedures we have already described here make us believe that, although Mycenaean war

assemblies were not structurally similar in nature to the Greek democratic assemblies from the 6th to the 3th B.C. Classical period and predominantly that of Athens, they can certainly be described as “precursors” of the Athenian classical assembly.

4. Discussion and Conclusions

By analyzing the main literary texts of the 8th century we have traced two elements of the emerging democratic macroculture, in religion considering property rights securitization (the principles of *isonomia*- equality in front of the law) and participation in decision making (*isegoria*- freedom and equality of speech) in front of the assembly, either of warriors (Iliad) or citizens (the people) in the Odyssey.

Thus, religious beliefs and actual practices of Mycenaean and Archaic periods are one element in forming values, norms and customs of a macroculture favorable to the emergence of democracy. In Kyriazis and Paparrigopoulos (2011) a different element of macroculture was analyzed, that of the emerging (again during the Archaic period) heavy infantryman *hoplite* and the *phalanx* formation. There too, the egalitarian element was predominant. Kyriazis and Economou (2012) argue that sports had a major role in the emergence of democracy in Classical Greece through the existence of a macroculture environment.

In Kyriazis and Metaxas (2010) and Kyriazis (2012), a different element of macroculture was analyzed, that of the emerging (again during the Archaic period) heavy infantryman, the *hoplite* and the *phalanx formation*. There too, the egalitarian element was predominant. Our argument thus is that probably even during the Mycenaean period, but more certainly during the Archaic, there were different elements, in religion (concerning property rights and democratic values), warfare but also in the athletic games⁵, that all evolved into similar values and norms, of equality, justice, freedom of speech, safeguarding of property rights and individualism.

These values in religion, warfare but also in the athletic games were being continuously developed during the Archaic Age in Greece, as can be glimpsed also

---

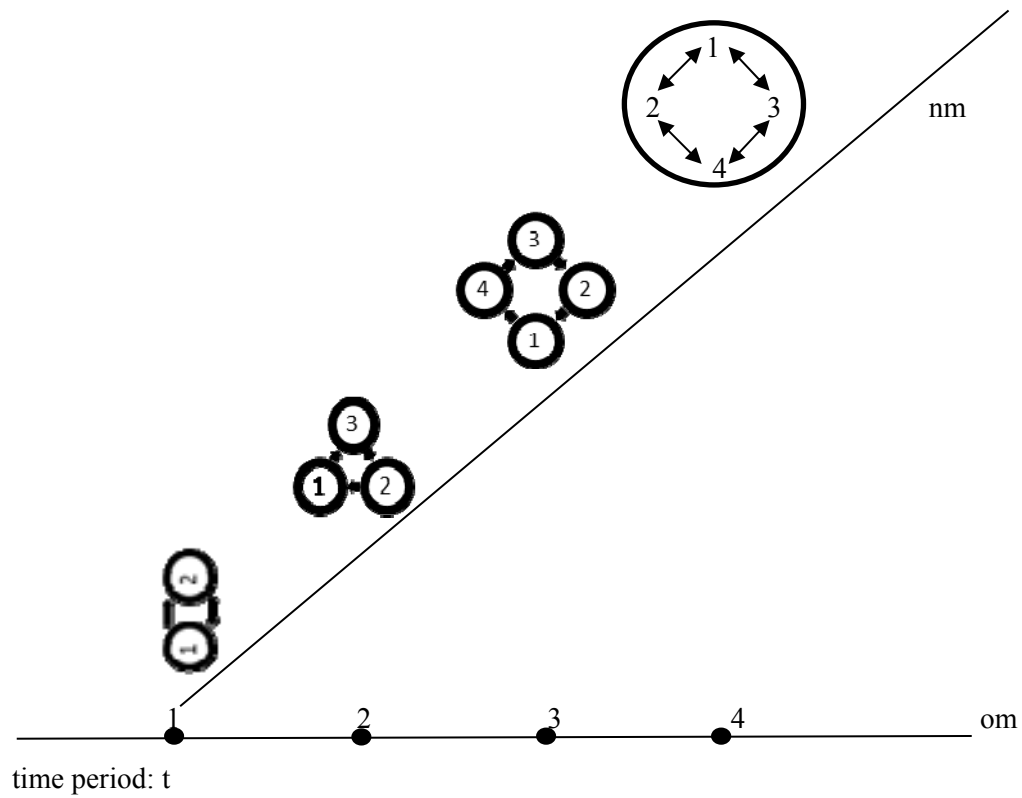
⁵ Kyriazis and Economou (2013) offer an extended analysis of how athletic values in pre-Classical Greece affected the emergence of democracy during the 5th century BC in Greece, with Athens being the most characteristic case.

in the poets of the period. Figure 1 shows that the various elements of the macroculture coalesced into a coherent whole by the end of the Archaic period, forming the basis for the emergence of democracy. The cycles represent the various elements of a new macroculture that emerge in one sector at time period 1, thus representing new potential democratic knowledge in “politics” and the emergence and gradual enforcement of individual property rights. These cycles are reinforced through diffusion to other sectors at periods 2 and 3, and have been integrated into a new mutually supporting macroculture at period 4 (through diffusion d - see equation 2).

Our argument thus is that probably even during the Mycenaean period, but more certainly during the Archaic, there were different elements, in religion, warfare but also in the Athletic Games, that all evolved similar values and norms, of equality, justice, freedom of speech, safeguarding of property rights and individualism. These values in religion, warfare but also in the Athletic Games are being continuously developed during the Archaic Age in Greece, as can be glimpsed also in the poets of the period (Schefold, 1992; Pitsoulis, 2011).

Figure 2. Decision Tree and Integration of Various Elements of Macroculture

References

Ancient Authors

Homer "Iliad", (Il.).

Homer "Odyssey", (Od.).

Plutarch, "Moralia" (Plut. Mor.)

Modern Authors

Abrahamson E. and Fombrun C.J. (1992). Forging the Iron Cage: Interorganisational Networks and the Production of Macro-culture, *Journal of Management Studies*, **29**, 175-194.

Abrahamson E. and Fombrun C.J. (1994). Macrocultures: Determinants and Consequences, *Academy of Management Review*, **19**(4), 728 – 755.

Almond G.A. and Verba S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage Publications, California.

Camerer C. and Vepsalainen A. (1988). The Economic Efficiency of Corporate Culture, *Strategic Management Journal*, **9**, 115-126.

Congleton R.D. (2011). *Perfecting Parliament: Constitutional Reform and the Origins of Western Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.

de Romilly J. (1999). *Pourquoi La Grèce?*, To Asty Publications, Athens (in Greek).

Ferguson J. (1973). *Utopias of the Classical World*, Cornell University Press, Ithaca, New York.

Frey B. S. and Buhofer H. (1988). Prisoners and Property Rights, *Journal of Law and Economics*, **31**(1), 19-46.

Granovetter M. (1992). Problems of Explanation in Economic Sociology. In: Nabria N, Eccles RG (Eds.), *Networks and organizations: Structure, forms and action*. Harvard Business School Press: Harvard; 1992. p. 25-26.

Greif A. (2005). Commitment, Coercion, and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions Supporting Exchange. In: Menard C, Shirley M (Eds.), *Handbook of new institutional economics*. Springer: Berlin; 2005. p. 727–786.

Hansen M.H. (1999). *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Bristol Classical Press, London.

- Jones C., Hesterly J. and Borgatti S. (1997). A General Theory of Network Governance: Exchange Conditions and Social Mechanisms, *Academy of Management Review*, **22**(4), 911-945.
- Kyriazis N. (2006). Seapower and Socioeconomic Change, *Theory and Society*, **35**(1), 71-108.
- Kyriazis N. and Metaxas T. (2010). Bounded Rationality and Institutional Change, *Evolutionary and Institutional Economic Review*, **7**(1), 1–19.
- Kyriazis N. and Paparrigopoulos, X. (2011). The Birth of Democracy: Values in War and Politics in Classical Greece. In: Hermann P (Ed.), *Democracy in the theory and action*. Nova Publishers: New York; 2011. p. 277-287.
- Kyriazis N. (2012), *Why Ancient Greece?*, Pyschogios Publishers, Athens.
- Kyriazis N. and Economou E. M. L. (2012). Property Rights and Democratic Values in Bronze Age and Archaic Greece, MPRA Paper 42399, University Library of Munich, Germany.
- Kyriazis N. and Economou E.M.L. (2013). Macroculture, Sports and Democracy in Classical Greece, *European Journal of Law and Economics*, DOI 10.1007/s10657-013-9390-3.
- Lazaric N. (2011). Organizational Routines and Cognition: An introduction to Empirical and Analytical Contributions, *Journal of Institutional Economics* **7**(2), 147–156.
- Pitsoulis A. (2011). The Egalitarian Battlefield: Reflections on the Origins of Majority rule in Archaic Greece, *European Journal of Political Economy*, **27**(1), 87–103.
- Putnam R. (1993). *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton.
- Schefold B. (1992). Spiegelungen des Ant: Ken Wirtschafts Denkens in der Griechischen Dichtung. In: Schefold B (Ed.), *Studien zur entwicklung der oikonomischen theorie XI*. Dunker mid Humblot: Berlin; 1992. p. 13-89.
- Simon H. (1982). *Models of Bounded Rationality*, (vol. 1 and 2), MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Simon H. (1991). Bounded Rationality and Organisational Learning, *Organisation Science*, **2**(1), 125-134.
- Vromen J. (2011). Routines as Multilevel Mechanisms, *Journal of Institutional Economics*, **7**(2), 175-196.
- Williamson O. (1975). *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Free Press, New York.
- Williamson O. (1991). Comparative Economic Organization: The analysis of Discrete Structural Alternatives, *Administrative Science Quarterly*, **36**(2), 269-296.

Η διάσταση της οικονομικής πολιτικής στην αλληλογραφία μεταξύ των David Hume και Adam Smith

Γιώργος Ξυράφας *

Περίληψη

Ο David Hume και ο Adam Smith, στυλοβάτες του σκωτικού διαφωτισμού, σηματοδότησαν το λυκαυγές της οικονομικής επιστήμης. Μέρος του πολυσχιδούς ενδιαφέροντος των δύο φιλοσόφων για κάθε πτυχή των οικονομικών φαινομένων ήταν και η σύνδεση των πορισμάτων τους με τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής. Η ορθολογική ρύθμιση της σύνδεσης αυτής, όπως διαφαίνεται από την εργογραφία των Hume και Smith, δεν παρεκβαίνει από το πλαίσιο του κύριου επιστημολογικού διαχωρισμού του δέοντος από το είναι.

Η παρούσα εργασία θέτει στο επίκεντρο τη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στις δεοντολογικές προσεγγίσεις της οικονομικής πολιτικής των David Hume και Adam Smith, με βάση τη μελέτη των επιστολών που αντήλλαξαν οι δύο άντρες από το 1752 έως το 1776. Αν και το εύρος της καθεαυτής οικονομικής σημασίας των επιστολών αυτών είναι συγκριτικά μικρό-σε σχέση με την πανθομολογούμενη αμοιβαία εκτίμηση των δύο ανδρών-δεν λείπουν σημεία που έχουν αρκετό ενδιαφέρον για την εφαρμοσμένη πολιτική οικονομία εν γένει· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή της 1^{ης} Απριλίου 1776 στην οποία ο Hume κάνει ορισμένες παρατηρήσεις για τη θεωρία προσόδου του Smith.

Μέσα από τις 56 επιστολές που αντήλλαξαν οι Hume και Smith προκύπτουν επίσης αρκετά στοιχεία για την εκάστοτε κοινωνική και οικονομική οργάνωση, καθώς επίσης και για τις οικονομικές επιπτώσεις υφιστάμενων πρακτικών και πολιτικών τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ήσσονος σημασίας: Η περικειμενική οπτική της ανάλυσης που επιχειρείται επιδιώκει να φωτίσει λεπτά σημεία της σκέψης των δύο κορυφαίων διανοητών αναφορικά με το οικονομικό γίγνεσθαι της εποχής.

Λέξεις Κλειδιά: *Adam Smith, David Hume, αλληλογραφία.*

---

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

A.Εισαγωγή

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η ανίχνευση στοιχείων της οικονομικής πολιτικής με βάση τη μελέτη των κειμένων της σωζόμενης αλληλογραφίας μεταξύ David Hume και Adam Smith. Επιπρόσθετα, επιμέρους στόχοι της μελέτης είναι: α) Η αποτύπωση της επιρροής που άσκησε η εν λόγω ανταλλαγή επιστολών στη διαμόρφωση και ανακατεύθυνση της οικονομικής σκέψης ενός εκάστου των φιλοσόφων και β) Η αλληλεπίδραση ή μη των γεγονότων της εποχής που αφορούν σε μέτρα εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής με τη τυχόν σύνθεση ιδεών που αφορούν στην οικονομική εργογραφία των δύο ανδρών.

Μεθοδολογικά, η διερεύνηση των τεθέντων ερωτημάτων επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης του περιεχομένου του σώματος των κειμένων που εμπρικλείουν άμεσες ή έμμεσες αναφορές στη χάραξη ή/και εφαρμογή μέτρων οικονομικής πολιτικής. Παράλληλα, μέσω της λειτουργίας των κειμένων ως πρωτογενών πηγών για το οικονομικό γίνεσθαι της εποχής γίνεται χρήση της ιστορικής μεθόδου για την ανάλυση της περικειμενικής τους δυναμικής.

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφερθεί πως σημαντικό πυλώνα της μελέτης της επιστολογραφίας των Hume και Smith αποτελεί η συγκεντρωτική και σχολιασμένη έκδοση της τελευταίας στον 6^ο τόμο της *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* του 1987-με εκδότες τους E.Mossner και I.Ross¹. Η έκδοση αυτή, όπως άλλωστε και κάθε αντίστοιχη έκδοση έως σήμερα, δεν θα ήταν εφικτή δίχως τη συνδρομή των κληρονόμων και των δύο φιλοσόφων καθώς δεν προχώρησαν στην καταστροφή της αλληλογραφίας -έτσι όπως τους είχε ζητηθεί (αν και οι ίδιοι οι φιλόσοφοι πρόλαβαν να καταστρέψουν ορισμένες επιστολές).

Η εστιασμένη στη διάσταση της οικονομικής πολιτικής μελέτη της έγγραφης ανταλλαγής ιδεών μεταξύ των δύο φιλοσόφων καταδεικνύει μία ετεροβαρή-από την πλευρά του David Hume- υποδοχή ιδεών καθώς και μία ενδιαφέρουσα τεχνική ανάλυση πέρα από τα όρια της ηθικής φιλοσοφίας.

---

¹ Λόγω των πολλαπλών εκδόσεων και ανατυπώσεων της εργογραφίας του Adam Smith προκρίνεται η αναφορά στην πρωτογενή πηγή υπό τη μορφή αριθμού επιστολής -με βάση την προαναφερθείσα έκδοση-συνοδευόμενη με την ημερομηνία αποστολής. Επιπλέον, αμιγώς συντομογραφικά, το *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* του Adam Smith απαντάται ως WN -κατά τα διεθνή ειωθότα. Κατ' αντιστοιχία με τα ανωτέρω κάθε αναφορά στον *Πλούτο των Εθνών* γίνεται υπό τη μορφή μέρους-κεφαλαίου και όχι υπό τη μορφή αριθμών σελίδας.

Β.Γενικά χαρακτηριστικά της αλληλογραφίας Hume-Smith

Πριν την εξέταση της ακριβούς προβληματικής μέσω των πρωτογενών πηγών, θα πρέπει να σημειωθεί πως η εν γένει σωζόμενη αλληλογραφία μεταξύ Hume και Smith είναι σχετικά ολιγάριθμη: Αποτελείται από 56 επιστολές συνολικά. Από τις σωζόμενες επιστολές 41 συνέγραψε ο Hume και μόλις 15 ο Smith. Με την προβληματική που διερευνάται σχετίζονται μόνο τέσσερις επιστολές-όλες γραμμένες από το Hume. Ο αριθμός κρίνεται λογικός αν αναλογιστεί κανείς πως: 1)Κατά κοινή ομολογία τόσο ο Hume όσο και ο Smith δεν είναι και οι πολυγραφότεροι επιστολογράφοι της εποχής (Arkin, 1956). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο ίδιος ο Hume προς το Smith (που πίστευε πως είχε μία ισχυρή απέχθεια στο να γράφει επιστολές -Keynes1938): “I can write as seldom and as short as you” (*Letter 90, January 1766*); “I am as Lazy a Correspondent as you; yet my Anxiety about you makes me write” (*Letter 149, 8 February 1776*) 2)Η θεματολογία της αλληλογραφίας των δύο φιλοσόφων κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων-με συχνές αναφορές σε πρόσωπα του κοινού περιβάλλοντος των δύο ανδρών- και ήταν συχνά ο προσφορότερος αν όχι ο μόνος τρόπος επικοινωνίας μεταξύ τους, καθώς-ιδίως μετά την εγκατάσταση του Smith στη Γλασκώβη-σπάνια συνέπιπταν οι τόποι διαμονής τους (παρά τις επίμονες προσπάθειες του Hume για αυτό²).

Αν κρίνουμε από τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της αλληλογραφίας σε συνδυασμό με τη γενικότερη αίσθηση που αποκομίζει ο αναγνώστης της αλληλογραφίας των Hume και Smith, η προσπάθεια της γραπτής επικοινωνίας είναι σαφώς εντονότερη από την πλευρά του Hume. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Keynes(1938), ο ίδιος ο Hume πίστευε πως ο Smith είχε μία ισχυρή απέχθεια στο να γράφει επιστολές.

---

² Χαρακτηριστική και πέραν εθιμοτυπικών προσταγών είναι η προσπάθεια του Hume να επιτύχει τη μετεγκατάσταση του Smith από τη Γλασκώβη στο Εδιμβούργο έτσι όπως αυτή περιγράφεται στην επιστολή που αντήλλαξαν οι δύο άντρες με ημερομηνία σύνταξης την 8^η Ιουνίου 1758(*letter 25*): Η προσπάθεια αυτή συνοδευόταν κι από την παροχή σχετικών οικονομικών και επαγγελματικών κινήτρων στο Smith από τον τότε κάτοικο Εδιμβούργου Hume. Αυτή η απόπειρα δε, δεν ήταν η μόνη: Ο Hume σε μια άλλη επιστολή του στο Smith με ημερομηνία χρονολόγησης τη 17^η Νοεμβρίου 1772(*new letter b*) επιχειρεί πάλι να εξασφαλίσει την πλησίον του παρουσία του έτερου μεγάλου Σκότου διαφωτιστή φροντίζοντας μάλιστα για την εύρεση πιθανής κατοικίας με χαμηλό μίσθωμα. Πέραν αυτών, ακόμη μία αντίστοιχη περίπτωση είναι αυτή της επιστολής της 20^{ης} Αυγούστου 1769 (*letter 121*).

Γ.Εξέταση του σώματος των κειμένων

Σε αυτό το βασικό τμήμα της μελέτης εξετάζονται εκτεταμένα αποσπάσματα της επιστολογραφίας των δύο ανδρών τα οποία επιλέχτηκαν με βασικό κριτήριο την δόμηση ενός πληροφοριακού συνεχούς σε σχέση με την κυρίαρχη προβληματική έτσι όπως διατυπώθηκε στο πρώτο μέρος του άρθρου³. Ως εκ τούτου, διαμορφώνονται δύο κυρίαρχοι νοηματικοί άξονες ανάλυσης: Ο πρώτος εστιάζει σε θέματα νομισματικής πολιτικής, απαρτίζεται δε πρωτίστως από τις επιστολές της 27/6/1772 (*Letter 131*) και του Οκτωβρίου 1772 (*Letter 133*). Στον ίδιο άξονα αλλά με ελάσσονα-συμπληρωματική σημασία κινείται εν μέρει και η επιστολή της 10 Απριλίου 1773(*Letter 136*). Ο δεύτερος άξονας αφορά σε τεχνικές παρατηρήσεις του Hume προς το Smith με αφορμή την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών*. Εδώ εντάσσεται η επιστολή της 1/4/1776(*Letter 150*). Κατά συνέπεια, ο βασικός κορμός πληροφοριακού υλικού αποτελείται από τρεις επιστολές με σημαντικότερες την πρώτη και την τελευταία-χρονολογικά- επιστολή.

Ακολουθεί η ανάλυση της επιστολής της 27/6/1772, η οποία-λόγω της έκτασής της- εκτείνεται σε δύο μέρη⁴.

Γ.1. Επιστολή 27/6/1772 (1^ο μέρος)

Η υπό εξέταση επιστολή αναφέρεται σε ένα ζοφερό σκηνικό που εκτυλίσσεται στην Αγγλία εκείνης της περιόδου και αφορά στην έλλειψη τραπεζικής πίστης και τις συνεχείς χρεωκοπίες, αποτόκου μίας άφρονος χρηματοπιστωτικής πολιτικής. Αμείλικτο δε είναι το ερώτημα στο οποίο καταλήγει αυτό το πρώτο τμήμα της επιστολής και το οποίο απευθύνει ο Hume στο Smith. Ζητούμενο είναι σε αυτή την περίπτωση η διαμόρφωση μιας οικονομικής θεωρίας με ερμηνευτική και προβλεπτική ικανότητα και κατά συνέπεια ανάδραση με τα πορίσματα –δυσμενή στην περίπτωση της επιστολής-του εμπειρικού ελέγχου.

---

³ Για τη μεθοδολογική διάσταση της χρήσης της ιστορικής μεθόδου σε σχέση πάντα με τη χρήση των πηγών και την επιλογή του βασικού σώματος(*corpus*) κειμένων προς ανάλυση, βλ. σχετικά Tosh(2002)-ιδίως το 3^ο κεφάλαιο-καθώς και Rowlinson (2005).

⁴ Τα σημεία των αποσπασμάτων στα οποία δίνεται έμφαση -με τη χρήση έντονης γραμματοσειράς- αποτελούν κλειδες ανάλυσης, χωρίς αυτό να υποβιβάζει τη σημασία της επιμελούς ανάγνωσης του υπόλοιπου κειμένου που παρατίθεται.

“...We are here in a very melancholy Situation: **Continual Bankruptcies, universal Loss of Credit, and endless Suspicions.** There are but two standing Houses in this Place, Mansfield’s and the Couttses: For I comprehend not Cummin, whose dealings were always very narrow. Mansfield has pay’d away 40.000 pounds in a few days; but it is apprehended, that neither he nor any of them can hold out till the End of next Week, if no Alteration happen. The Case is little better in London. It is thought, that Sir George Colebroke must soon stop; and even the Bank of England is not entirely free from Suspicion. Those of Newcastle, Norwich and Bristol are said to be stopp’d: The Thistle Bank has been reported to be in the same Condition: The Carron Company is reeling, which is one of the greatest Calamities of the whole; as they gave Employment to near 10.000 People. **Do these Events any-wise affect your Theory? Or will it occasion the Revisal of any Chapters? ...**”

Για να κατανοήσουμε πλήρως το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το απόσπασμα αυτής της επιστολής κρίνεται σκόπιμη μία σύντομη ιστορική αναδρομή στις συνθήκες που διαμόρφωσαν την τραγική κατάσταση που περιγράφει ο Hume:

Γ.1.1.Το ιστορικό πλαίσιο

Η περίοδος από τα μέσα της δεκαετίας του 1760-1770 έως τις αρχές της επόμενης δεκαετίας χαρακτηρίζεται από μία πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη στην Αγγλία και στις αποικίες της. Η ανάπτυξη επέφερε μία απότομη ζήτηση χρήματος με την προσφορά να αποδεικνύεται ανεπαρκής καθώς στηριζόταν στα πολύτιμα μέταλλα. Η ανάγκη για νέο χρήμα οδήγησε στην εκτεταμένη έκδοση νέων τραπεζογραμματίων για τις συναλλαγές(bills,notes), έργο που αναλαμβάνανε κυρίως να φέρουν εις πέρας οι έμποροι. Το έργο όμως αυτό στηρίχθηκε στο σαθρό υπόβαθρο μιας άναρχης πιστωτικής επέκτασης βασισμένης κυρίως σε αφερέγγυους τραπεζίτες-εμπόρους και στην κερδοσκοπία, κυρίως μέσω μιας αλυσίδας λογαριασμών. Πιο συγκεκριμένα, η έκδοση και προεξόφληση γραμματίων μεταξύ δύο αντισυμβαλλόμενων μερών ακολουθούσε την εξής μηχανική: Μία τράπεζα στο Εδιμβούργο φερ’ ειπείν ερχόταν σε συμφωνία με μία τράπεζα στο Λονδίνο για να

προεξοφλεί η τελευταία τα γραμμάτια της πρώτης επανεκδίδοντας νέα γραμμάτια με κάποια προμήθεια. Πριν να λήξει ένα γραμμάτιο η τράπεζα του Εδιμβούργου επανεξέδιδε νέα ισόποσα γραμμάτια τα οποία αντάλλαζε στο Λονδίνο με τραπεζίτες του Εδιμβούργου για να ανανεώσει το λογαριασμό της στην τράπεζα του Λονδίνου. Με αυτό τον τρόπο η τράπεζα του Εδιμβούργου συσσωρεύε διαρκώς νέα χρέη (η προμήθεια κι ο τόκος ανέβαζε το οφειλόμενο ποσό κατά 8 % το χρόνο) και η τράπεζα του Λονδίνου συσσωρεύε διαρκώς νέα τραπεζογραμμάτια⁵. Αν στη θέση της τράπεζας του Εδιμβούργου θέσουμε μια τράπεζα του Ayr της Σκωτίας με τον ομώνυμο τίτλο και κατονομάσουμε ως Dimsdale and Co. τον τραπεζικό οίκο του Λονδίνου λαμβάνουμε την περίπτωση του αποσπάσματος, αυτή της Ayr bank.

Γ.1.2. Ayr Bank

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί πως εξαιρετική πηγή της υπόθεσης της Ayr bank είναι ο ίδιος ο Smith (*WN II.2.73*) καθώς επίσης και ο ίδιος ο Hume όπως θα δούμε στα αποσπάσματα των επιστολών που ακολουθούν.

Η Ayr Bank, ιδρυθείσα το 1769 από τον τραπεζικό οίκο Douglas, Heron & Co. είχε ως επιχειρηματικό της μότο το «pro bono publico» δηλαδή για το κοινό καλό, όπερ και εγένετο από την πρώτη μέρα της λειτουργίας της. Συνεχείς προεξοφλήσεις δίχως έλεγχο, συχνές διευκολύνσεις, ανεξέλεγκτη έκδοση τραπεζογραμμάτων που σε καμία περίπτωση δεν ήταν συνδεδεμένη σε κάποια λογική αναλογία με τα αποθεματικά της τράπεζας ακολουθήθηκαν από τελική εξάντληση των αποθεματικών, μη επανατροφοδότηση των ταμείων τους με χρήμα αλλά σύνδεση της κεφαλαιακής τους επάρκειας με ένα σύστημα αλυσίδας λογαριασμών όπως περιγράφηκε ανωτέρω που οδήγησε τελικά στη χρεωκοπία.

Η Ayr δεν ήταν βέβαια η μόνη τράπεζα που ήταν σε δεινή θέση· η πολιτική της όμως χαρακτηρίζεται ως η πλέον αλλόφρων (Hamilton, 1956). Η εν γένει απώλεια *per se* της ίδιας της διάστασης της πίστης των τραπεζών οδήγησε στα αποτελέσματα του αποσπάσματος όπως τα περιγράφει ο Hume- με τις συνεχόμενες χρεωκοπίες των τραπεζών, τις απολύσεις και την ανεργία: Αναφέρεται λοιπόν ο Hume στην πιστωτική κρίση που ξέσπασε στις 8 Ιουνίου του 1772 από το Λονδίνο και

---

⁵ Βλ. .επ' αυτού Kerr (1908) και Hamilton (1956).

επεκτάθηκε και στη Σκωτία, οδηγώντας στην καταστροφή 20 τράπεζες (και την Ayr). Το φυτίλι για την πυροδότηση της κρίσης άναψε όταν ένας τραπεζίτης, ο Alexander Fordyce διέφυγε στη Γαλλία για να αποφύγει την πληρωμή των χρεών του. Η συνέπεια ήταν η μαζική προσφυγή όλων στις τράπεζες για αναλήψεις και προεξοφλήσεις (Saville, 1996).

Οι συνέπειες της χρεωκοπίας των τραπεζών ήταν πράγματι ιδιαίτερα σημαντικές για την οικονομία αν και το χτύπημα δεν ήταν το ίδιο σημαντικό για το τραπεζικό σύστημα της Σκωτίας. Η Ayr κατά το Selgin (1992) χρεοκόπησε -ως επί το πλείστον- λόγω της σύνδεσης της με το Λονδίνο και την τράπεζα της Αγγλίας. Από τις υπόλοιπες σκωτικές τράπεζες μόνο μία μεγάλη ακόμη ανέστειλε την δραστηριότητά της όπως και 13 μικρότερες, όλες λόγω Λονδίνου. Ο Kroszner (1995) αναφέρεται στην Ayr bank ως μία μείζονα εξαίρεση σε ένα σκωτικό τραπεζικό σύστημα που άντεξε και συνέχισε να λειτουργεί εύρυθμα. Θα πρέπει κανείς να συνυπολογίσει λοιπόν -για το δραματικό τόνο του Hume- το γεγονός πως ο Smith ήταν ο ίδιος μέτοχος της Ayr (Selgin, 1992).

Hume περιγράφοντας την καταστροφή στο μέτοχο της Ayr, προετοιμάζει το έδαφος για να καταλήξει στο ερώτημα των δύο τελευταίων γραμμών του αποσπάσματος: Επηρέασαν τελικά τα γεγονότα που αναφέρονται τη διαμόρφωση της θεωρίας του χρήματος του Smith; Κατά πόσο ο Smith-σαν δέκτης της επιστολής επηρεάστηκε από το Hume.

Για τη διερεύνηση των ανωτέρω ζητημάτων κρίνεται σκόπιμη η παράθεση των κύριων θέσεων των δύο ανδρών πάνω στο ζήτημα της μορφής του χρήματος:

Γ.1.3. Smith vs Hume: Χάρτινο νόμισμα

Ο Smith⁶ ήταν ξεκάθαρα υπέρ της ελεύθερης κυκλοφορίας του χάρτινου χρήματος υπό τη μορφή των τραπεζογραμματίων θέτοντας μόνο δύο περιορισμούς σε αυτή του τη θέση: 1) Τη μετατρεψιμότητα του τραπεζογραμματίου ως χάρτινο χρήμα σε μέταλλο 2) Την απαγόρευση της έκδοσης και κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων για ευτελή ποσά συναλλαγών λόγω της ατελούς πληροφόρησης

---

⁶ Για τη νομισματική πολιτική και θεωρία τόσο του Smith όσο και του Hume, βλ. Screpanti, Zamagni (2004) και, κυρίως, Rist (1966) και Arnon (2011).

των πελατών των τραπεζών και της επακόλουθης δραστηριοποίησης αναξιόπιστων χρηματοπιστωτικών οργανισμών (Hickson,Turner,2004). Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να ειπωθεί πως η ανεύθυνη έκδοση αυτού του είδους των τραπεζογραμματίων είχε γίνει της μόδας την εποχή της οικονομικής ανάπτυξης της Σκωτίας .Τα notes μικρής ονομαστικής αξίας είχαν κατακλύσει την αγορά και αποτέλεσαν την κύρια αιτία που οδήγησε σε αρκετές πιστωτικές δυσλειτουργίες⁷ . Επιπλέον, θα πρέπει να αναφερθεί πως κάθε διάσταση κεντρικής τραπεζικής είναι πέρα και έξω από τη λογική του Smith (Carr and Mathewson,1988;Cowen, Kroszner,1989). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ και το γεγονός πως το κεντρικό εκδοτικό δικαίωμα πέρασε στα χέρια της τράπεζας του Λονδίνου 70 χρόνια αργότερα, το 1844 με το Bank Charter Act με μερικές τράπεζες να διατηρούν εκδοτικό δικαίωμα μέχρι σήμερα. Ακόμη με τον ίδιο νόμο, η έκδοση τραπεζογραμματίων για τις τράπεζες επέφερε την αναγκαστική παρακράτηση αποθέματος πολύτιμων μετάλλων ως εγγυητικό κεφάλαιο. Συνεπώς η υποδοχή του *Πλούτου των Εθνών* κατηύθυνε εν μέρει και τις εξελίξεις προς χάριν των θέσεων του Smith.

Ο Hume -επιβεβαιωνόμενος και από τα γεγονότα της πιστωτικής κρίσης του 1772- ήταν εξαιρετικά δύσπιστος όσον αφορά στην υιοθέτηση του χάρτινου χρήματος. Αν και η ποσοτική του θεωρία του χρήματος⁸ υποδείκνυε πραγματικές βραχυπρόθεσμες θετικές επιπτώσεις στην οικονομία σε περίπτωση αύξησης της προσφοράς χρήματος, εντούτοις αναγνώριζε τη δυνατότητα αυτή μόνο στο μεταλλικό νόμισμα καθώς το προέκρινε ως μέσο διατήρησης των αξιών. Κι αυτό γιατί θεωρούσε το μεταλλικό χρήμα ως φορέα μιας εσωτερικής αξίας (intrinsic value) κατά τη μπουλιονιστική έννοια. Αυτό που τον προβλημάτιζε περισσότερο στην έκδοση του χάρτινου χρήματος ήταν η ευκολία με την οποία τυπωνόταν. Η αλόγιστη έκδοση του στις μέρες του Hume οδήγησε αρχικά σε μία παραγωγική υπερδιέγερση και εν συνεχεία στην ύφεση καθώς οι πληθωριστικές τάσεις που δημιούργησε επέφεραν

---

⁷ Με το σχετικό νόμο του 1765 είχε απαγορευθεί η διάθεση τραπεζογραμματίων με ονομαστική αξία κάτω της μίας λίρας. Ο Smith υποστήριξε το νόμο αυτό όντας όμως επιφυλακτικός για τον περιορισμό της άσκησης ελεύθερης τραπεζικής πολιτικής(Cowen, Kroszner,1989).Θεωρώ πως η βασική του επιφύλαξη είχε να κάνει κυρίως με την κατάργηση του option clause, της δυνατότητας δηλαδή των τραπεζών να παρέχουν κίνητρα για τον πελάτη που καθυστερεί τη μετατροπή και εξόφληση τραπεζογραμματίου.

⁸ Για την εξέλιξη της νομισματικής θεωρίας με βάση την οπτική της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος βλ. Humphrey(1974). Για τις πρώτες κριτικές της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος βλ. Καραγιάννης(1988).

την συνέπεια της φθίνουσας ζήτησης και της συσσώρευσης των αδιάθετων εμπορευμάτων. Από την άλλη, διέβλεπε κάποια πλεονεκτήματα στο χάρτινο χρήμα, κυρίως την ικανότητα του να λειτουργεί διαμεσολαβητικά γεφυρώνοντας χρονικά τις σημερινές πιστωτικές ανάγκες με την ικανοποίησή τους μέσω της αξιοποίησης αδρανών πόρων-ένα σημείο στο οποίο ταυτιζόταν με το Smith. Σε κάθε περίπτωση η τελική του κρίση ήταν υπέρ του μεταλλικού χρήματος καθώς όπως παρατηρεί ο Caffentzis(2001) είχε ιστορικούς λόγους για αυτό: Ως μέλος του Σκωτικού Διαφωτισμού ήταν μέρος του εκπολιτιστικού προγράμματος των Highlands, έδρα της επανάστασης των ιακωβιτών που πνίγηκε στο αίμα το 1745, 7 μόλις χρόνια πριν από την έκδοση των *Political Discourses* του Hume. Έτσι, ήταν εξαιρετικά ανήσυχος στην προοπτική της έκδοσης τραπεζογραμμάτων από αγράμματους highlanders (η περίπτωση πολλών από τις τότε νεοπαγείς τράπεζες της Σκωτίας). Θεωρούσε λοιπόν την έκδοση των τραπεζογραμμάτων ως μία εξαιρετικά μεγάλη δύναμη που θα ήταν καταστροφική αν έπεφτε σε ακατάλληλα χέρια.

Στον αντίποδα, το πρόβλημα της έλλειψης πολύτιμων μετάλλων αντιμετωπίζεται από το Hume με το γνωστό μηχανισμό του της ροής των πολύτιμων μετάλλων (*price-specie flow mechanism*) στο πλαίσιο πάντα ενός παγκόσμιου εμπορίου. Ο μηχανισμός, αν και δεν ενσωματώθηκε στον *Πλούτο των Εθνών* του Smith, παραμένει ωστόσο συνεπής με τον αντίστοιχο μηχανισμό του Smith. Η επιχειρηματολογία και των δύο βασίζεται σε μία ανάλυση που εστιάζει σε ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα που βασίζεται στα πολύτιμα μέταλλα και δη στο χρυσό (*gold standard*). Παρακάτω ακολουθεί ένα ενδεικτικό των θέσεων του Smith απόσπασμα του από το *Wealth of Nations*. Η τράπεζα που λειτουργεί κατά ένα τρόπο νουνεχό (*judicious*) και υπεύθυνο⁹ υποστηρίζει την πραγματική οικονομία παρέχοντας πίστη και, καθώς η τραπεζική πίστη συνδέεται με τη μετατρεψιμότητα, οδηγώντας τους αδρανείς πολύτιμους πόρους στην παραγωγική διαδικασία.

“...It is not by augmenting the capital of the country, but by rendering a greater part of that capital active and productive than would otherwise be so, that the

---

⁹ Οι όροι έχουν συγκεκριμένη υπόσταση. Ο Smith εννοούσε πως η μετατρεψιμότητα δια της πολιτικής των τραπεζών εξασφαλιζόταν αφενός με το περίφημο *Real Bills Doctrine* και αφετέρου με τη θεμελίωση εγγυοδοτημένων πιστωτικών γραμμών με τη χρήση των *cash accounts*. Βλ. σχετικά Laidler(1981) και, κυρίως, Arnon(2011).

most judicious operations of banking can increase the industry of the country. That part of his capital which a dealer is obliged to keep by him unemployed, and in ready money, for answering occasional demands, is so much dead stock, which, so long as it remains in this situation, produces nothing either to him or to his country. The judicious operations of banking enable him to convert this dead stock into active and productive stock; into materials to work upon, into tools to work with, and into provisions and subsistence to work for; into stock which produces something both to himself and to his country. The gold and silver money which circulates in any country, and by means of which the produce of its land and labour is annually circulated and distributed to the proper consumers, is, in the same manner as the ready money of the dealer, all dead stock. It is a very valuable part of the capital of the country, which produces nothing to the country. ....” (WN II.2.86)

Σε αυτό το απόσπασμα φαίνεται μία θέση του Smith με το πνεύμα της οποίας περίπου ταυτιζόταν ο Hume όπως είδαμε .Παρ’όλα ταύτα θα πρέπει να ειπωθεί πως ο Smith δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από το Hume καθώς ενώ ο Hume διέκρινε το ζήτημα του αυτοπεριορισμού της κυκλοφορίας του χρήματος ως πρωτεύον, ο Smith προέκρινε τη δυναμική του χρήματος και της ελεύθερης κυκλοφορίας του ως αγαθού.

Γ.2.Επιστολή 27/6/1772 (2^ο μέρος)

Στη συνέχεια της επιστολής, ο Hume αναφέρεται πάλι στις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης του 1772 και πιο συγκεκριμένα σε μια κατασκευαστική κατοικιών που σώθηκε (την τελευταία στιγμή) μέσω ειδικής νομοθετικής ρύθμισης-συγκέντρωσε κεφάλαια μέσω λοταρίας¹⁰. Τέλος,όσον αφορά στο τμήμα της επιστολής που αναφέρεται στο ζήτημα της τραπεζικής πίστης, τα συναισθήματα αυτά του Hume αντανακλώνται στο *Wealth of Nations* του Smith(II.2.72): “...The banks, however, by refusing in this manner to give more credit to those to whom they had already given a great deal too much, took the only method by which it was now possible to save either their own credit or the public credit of the country. ...”

---

¹⁰ Βλ. σχετικά το ερμηνευτικό υπόμνημα των εκδοτών,Smith(1987).

“...Of all the Sufferers I am the most concern’d for the Adams, particularly John. But their Undertakings were so vast that nothing could support them: **They must dismiss 3000 Workmen, who, comprehending the Materials, must have expended above 100.000 a Year.** They have great Funds; but if these must be dispos’d of, in a hurry and to disadvantage, I am afraid the Remainder will amount to little or nothing. ....**On the whole, I believe, that the Check given to our exorbitant and ill grounded Credit will prove of Advantage in the long run,** as it will reduce people to more solid and less sanguine Projects, and at the same time introduce Frugality among the Merchants and Manufacturers: What say you? Here is Food for your Speculation. ...”

Η επιστολή κλείνει με ένα ερώτημα που δημιουργεί μία εσωτερική αντιστοιχία με το ύφος του ερωτήματος που με επιτακτικό τόνο κλείνει το πρώτο μέρος της επιστολής. Ο Smith φρόντισε βέβαια να δώσει τις δικές του απαντήσεις με το *Wealth of Nations*¹¹.

Συνεπώς, είναι προφανές πως ο Smith πήρε σοβαρά υπόψη τις παρατηρήσεις του Hume. Η αίσθηση του για το χρήμα ως μετα-αγαθό τον ώθησε ωστόσο στο να υιοθετήσει εν τέλει μια διαφορετική οπτική από το συμπατριώτη του.

Γ.3.Επιστολή Οκτώβριος 1772

Η επιστολή που ακολουθεί (χωρίς ακριβή χρονολόγηση) εστιάζει σε δύο κεντρικά σημεία: Αφενός στην ιλαροτραγική κατάσταση της Ayg Bank καθώς και στη διαχείριση της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών.

“..Yours came to hand, while I was in the Country where I should have been still, had it not been for a Letter of the French Ambassador, who expected to see me here in Town: He is lookd for tomorrow Evening. As soon as I came to Town, I ask’d the Question you proposd; and was told by Sir William Forbes, that tho’ they did not commonly take the Air Notes, yet he would upon your Account: You

---

¹¹ Επ’αυτού βλ. και Friedman, Woodford(2011).

may therefore send them over by the first Opportunity. I think that Bank more discredited by the last Step than by all their former Operations. **They pretend to open at Air, in order to have a Pretence for striking off any farther Interest but as soon as great Sums are demanded, they pretend, that they are only to change small Notes for the Circulation of the Country; and so refuse Payment:** This is in effect shutting up again: They do not seem to have foreseen, that it was the Interest of the two Banks here and of all the Bankers to make a Run upon them; for which they ought to have been prepar'd. As far as I can learn, the Duke of Queensberry alone signs the Bonds of Annuity in his own Name; but it is imagin'd that the Duke of Buccleugh, Mr Douglas etc., have enter'd into an Agreement to bear their Share: Otherwise it were Madness in him; and indeed not very wise in him and them in any case. I had last post a Letter from Andrew Stuart: I do not like the present Situation of that Supervisorship. Six to go from Europe, three to join them in the Indies: Corruption will get in among them; and probably Absurdity and Folly. **And at best nine Persons can never do any Business.** He tells me, that Ferguson is sure of going out Secretary. I wish it may be so. It will be a great Vexation and Disappointment to him to return to his Office with which he was before somewhat disgusted. ..”

Η επιστολή αυτή μας αποδίδει την εξέλιξη των γεγονότων όσον αφορά στην Ayr. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1772 οι διευθύνοντες την Ayr , προσπαθώντας να αναστρέψουν το εις βάρος τους ψυχολογικό κλίμα, προσπάθησαν να ανοίξουν τα κεντρικά γραφεία της επιχείρησης εις μάτην όμως καθώς μεγάλη μερίδα κόσμου περίμενε να εισπράξει σημαντικά ποσά. Έτσι, προσποιήθηκαν ότι άνοιξαν τα γραφεία για την εξυπηρέτηση μικρών ποσών μόνο. Η οππορτουνιστική λογική διαχείρισης είχε οδηγήσει την Ayr bank στο να κάνει μία σειρά από παράτολμες ενέργειες ακόμα κι όταν ήταν στο χείλος της καταστροφής: Ένα χρόνο περίπου πριν κλείσει είχε μοιράσει μέχρι και μέρος, καθώς είχε προβεί στην εξαγορά κάποιων μάλλον προβληματικών τραπεζικών επιχειρήσεων! Από ό,τι μας πληροφορεί ο ίδιος ο Hume σε νεότερη επιστολή του (10 Apr. 1773) η Ayr έκλεισε μέσα σε ένα χρόνο καταστρέφοντας οικονομικά κατά την εκκαθάριση της πολλούς εκ των επιφανών μετόχων της (..To day News arriv'd in town that the Air Bank had shut up; and as many people think for ever..).

Επίσης, ενδιαφέρον είναι το τμήμα που αναφέρεται στην Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (τελευταίες 6 γραμμές αποσπάσματος). Εδώ, ο Hume, αν και κάνει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση σχετικά με τη διάρθρωση της ηγεσίας μιας επιχείρησης, λίγο φως έπεσε σε αυτό το σημείο λόγω της σχετικής εμπειρικής αδυναμίας ελέγχου: Τελικά, τα αναφερόμενα πρόσωπα δεν συμμετείχαν στο εγχείρημα. Επίσης, συνέβησαν τα εξής δύο γεγονότα που άλλαξαν το ρου της πολιτικής της εν λόγω εταιρείας: Το πρώτο γεγονός αφορά στο ρυθμιστικό νόμο του 1773 (την αμέσως επόμενη χρονιά από την αποστολή της επιστολής) που άλλαξε τη δομή διοίκησης της εταιρείας με την εγκαθίδρυση μιας ανώτατης κεντρικής κυβέρνησης (η εταιρεία απέκτησε δομή αυτόνομου «κράτους» υπό την επίβλεψη του στέμματος και την απόδοση ενοικίου σε αυτό). Το δεύτερο γεγονός δεν είναι άλλο από την επιστροφή στην κερδοφορία για την Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών με αφετηρία το εμπόριο οπίου και το σχηματισμό του σχετικού μονοπωλίου με την Κίνα ¹³.

Γ.4.Επιστολή 1/4/1776

Η τελευταία υπό διερεύνηση επιστολή αντανakλά τις σκέψεις του David Hume επ'αφορμή της έκδοσης του Πλούτου των Εθνών:

“...Euge! Belle! Dear Mr Smith: I am much pleas'd with your Performance, and the Perusal of it has taken me from a State of great Anxiety. It was a Work of so much Expectation, by yourself, by your Friends, and by the Public, that I trembled for its Appearance; but am now much relieved. Not but that the Reading of it necessarily requires so much Attention, and the Public is disposed to give so little, that I shall still doubt for some time of its being at first very popular: But it has Depth and Solidity and Acuteness, and is so much illustrated by curious Facts, that it must at last take the public Attention. It is probably much improved by your last Abode in London. If you were here at my Fireside, I shoud dispute some of your Principles. **I cannot think, that the Rent of Farms makes any part of the Price of the Produce, but that the Price is determined altogether by the Quantity and the Demand. It appears to me impossible, that the King of France can take a Seigniorage of 8 per cent upon the**

---

¹³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bowen(2006) καθώς και Misra(1959).

Coinage. No body would bring Bullion to the mint: It would be all sent to Holland or England, where it might be coined and sent back to France for less than two per cent. Accordingly Neckre[sic] says, that the French King takes only two per cent of Seigniorage. But these and a hundred other Points are fit only to be discussed in Conversation; which, till you tell me the contrary, I shall still flatter myself with soon. I hope it will be soon: For I am in a very bad State of Health and cannot afford a long Delay...”

Σε συνάρτηση με τα ανωτέρω η υποδοχή που επιφύλαξε ο Hume στην έκδοση του Πλούτου των Εθνών κρίνεται ως διθυραμβική. Θα σταθούμε εδώ σε κάποιες τεχνικές παρατηρήσεις όπως αυτές εμφανίζονται με έντονα γράμματα στο παρατιθέμενο απόσπασμα. Η δεύτερη-σε σειρά- είναι ελάσσων: Αφορά στην εκτίμηση που κάνει ο Smith για το ποσοστό παρακράτησης του γαλλικού στέμματος επί της αξίας κοπής νέου νομίσματος από πολύτιμα μέταλλα. Σε αυτή την περίπτωση τόσο ο Hume όσο και ο Smith έχουν δίκιο: όντως το γαλλικό στέμμα χρέωνε για ένα μικρό διάστημα ένα 7% επί της αξίας αλλά αποτυγχάνοντας να συσσωρεύσει νέο νόμισμα το ποσοστό έπεσε στο 3%. Η κερδοσκοπική συμπεριφορά που αναφέρει ο Hume έλαβε όντως χώρα (Smith, 1987).

Η πρώτη και μείζονος σημασίας παρατήρηση έχει να κάνει με την αξία της γαιοπροσόδου: Ο Hume με την παρατήρησή του έρχεται να προλάβει εν μέρει τη διατύπωση της θεωρίας του Ricardo 33 χρόνια πριν¹⁴: Η γαιοπρόσοδος δεν συναρτάται με την τιμή παραγωγής αλλά προσδιορίζεται από την ζήτηση και τη ποσότητα γης που διατίθεται. Ο ίδιος ο Smith διέκρινε πάντως τη γαιοπρόσοδο από το μισθό και το περιθώριο κέρδους στον προσδιορισμό της τιμής παραγωγής.

Παρά τη σημασία της τελευταίας παρατήρησης, η εν γένει αποτύπωση της υποδοχής του έργου του Smith από το Hume με βάση την επιστολή αυτή θα οδηγούσε στην υπόνοια πως ο Hume αποδέχτηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό το οικοδόμημα της οικονομικής σκέψης του Smith. Αυτό βέβαια δεν θα ήταν καθόλου βέβαιο ως συμπέρασμα δεδομένου ότι α) δεν έχουμε άλλες πληροφορίες για πιθανή ανταλλαγή ιδεών που ίσως υπήρξε ακόμα και σε έγγραφη μορφή β) ο ίδιος ο Hume αναφέρει στην επιστολή πως: “... If you were here at my Fireside, I should dispute

---

¹⁴ Βλ. Smith(1987)-υπόμνημα αλλά και τη συγκεντρωτική έκδοση της αλληλογραφίας του Graig(2011).Σημαντική δευτερογενή πηγή αποτελεί και η αντίστοιχη έκδοση-μετά του ερμηνευτικού υπομνήματος- του Burton(1846).

some of your Principles. ...”γ)ο Hume είχε γνώση των οικονομικών ιδεών του Smith, έστω και σε μη ολοκληρωμένη-πρωτόλεια μορφή και δ) ο Hume κατά τη συγγραφή της ίδιας της επιστολής διένυε κατά πάσα πιθανότητα ένα προχωρημένο στάδιο της επάρατης νόσου που τον οδήγησε τελικά στο θάνατο τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση της νόσου ίσως δεν του επέτρεψε μία ενδελεχέστερη μελέτη του ογκώδους έργου του φίλου του.

Παρόλαυτά, ,αν και ο Smith εκδήλωσε προχωρημένα¹⁵ συμπτώματα της νόσου την άνοιξη του 1775, ο ίδιος μας πληροφορεί πως η ασθένειά του δεν του επέφερε ενοχλήσεις ικανές να του αποσπάσουν την πνευματική του διαύγεια¹⁶. Συνεπώς, είναι αρκετά πιθανό να πείστηκε από το Smith και την οικονομική του επιχειρηματολογία ίσως ακόμη και όσον αφορά στα ζητήματα νομισματικής πολιτικής. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί- ως προς το δεύτερο σημείο της προηγούμενης παραγράφου- πως ο Hume, μετά από την έμμεση πρόσκληση που απευθύνει στο Smith όπου εκφράζει τις σχετικές του επιφυλάξεις για ορισμένα σημεία του Πλούτου των Εθνών, αναφέρεται ευθύς αμέσως στις δύο εγγεγραμμένες κριτικές του παρατηρήσεις χωρίς αναφορά σε άλλες μείζονες ενστάσεις που ίσως είχε. Επιπλέον, οι δύο κριτικές παρατηρήσεις του Hume αφορούν σε δύο διαφορετικά και απομακρυσμένα σε σχέση με τη σειρά αναφοράς τους στο *Πλούτο των Εθνών* σημεία(αναφορές στο πρώτο και στο τέταρτο βιβλίο, αντίστοιχα). Αυτό το γεγονός ενισχύει τη θέση της προσεκτικής και επιμελούς ανάγνωσης της έκδοσης από το Hume, παρά τα όποια προβλήματα αντιμετώπιζε. Επιπρόσθετα, ο όγκος και η διάρθρωση του *Πλούτου των Εθνών*, σίγουρα θα άφηναν περιθώρια για μία μακροσκελέστερη επιστολή, αντίστοιχη, αν όχι μεγαλύτερη εκείνης της 28ης Ιουλίου 1759 (επ’ αφορμή της επικείμενης 2^{ης} έκδοσης του *Theory of Moral Sentiments*)¹⁷. Αποτελεί αξιόπροσεκτο γεγονός πως στην περίπτωση της επιστολής του 1759, ο

---

¹⁵ Η ασθένεια πρέπει να είχε αρχίσει να εκδηλώνεται από το 1772 οδηγώντας το φιλόσοφο σε σταδιακή εξασθένιση της υγείας του, ιδίως σε φυσικό επίπεδο. Βλ. και υποσημείωση 16 κάτωθι.

¹⁶ Ο Smith προ του επερχόμενου τέλους του είχε πλήρη έλεγχο των ενεργειών του με την νοητική του ικανότητα να μένει αναλλοίωτη, γεγονός που του επέτρεπε να εργάζεται πνευματικά . Για την ασθένεια και το τελευταίο διάστημα προ του θανάτου του μας παρέχει ο ίδιος αρκετές πληροφορίες μέσω της σύντομης αυτοβιογραφίας του (*My Own Life*) έτσι όπως αυτή συντάχθηκε στις 18 Απριλίου 1776, μόλις μισό μήνα περίπου μετά από τη σύνταξη της υπό εξέταση επιστολής. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Mossner(1980), Radcliffe(2008).

¹⁷ Η επιστολή αυτή εμπεριέχει ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις του Hume σε σχέση με τη θεμελίωση του ηθικού συστήματος της συμπάθειας του Smith. Ο ίδιος ο Smith φαίνεται να αποκρούει τις παρατηρήσεις του Hume με βάση την επιστολή που αντήλλαξε με το Gilbert Elliot(*Letter 40, 10 Οκτωβρίου 1759*).

ίδιος ο Hume εκφράζει σε μορφή δυσaráσκείας την παράλειψη αναφοράς του Smith σε έργο του. Αν και η περίπτωση αυτή έχει διαφορετικές προσκείμενες, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει μία αντιστοιχία με το περίφημο μυστήριο της μη ενσωμάτωσης του μηχανισμού ροής πολύτιμων μετάλλων του Hume στο *Wealth of Nations*¹⁸. Η μη παρατήρηση αυτής της παράλειψης από τον ίδιο το Hume πιθανό είναι να ενδεικνύει μία κάποια ικανοποίηση από τα όσα σχετικά παραθέτει ο Smith.

Δ. Συμπεράσματα

Η διάσταση της οικονομικής πολιτικής στην αλληλογραφία Hume-Smith περιορίζεται σε ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις του Hume στο Smith, ιδίως όσον αφορά σε ζητήματα νομισματικής πολιτικής.

Η επίδραση του Hume στο Smith είναι μάλλον αμφίβολη όσον αφορά στην οικονομική του σκέψη (McGee 1989). Ο Smith, απ' ό,τι φαίνεται από το εκδοθέν του έργο, λάμβανε σοβαρά υπόψη τις παρατηρήσεις του Hume-χωρίς να ταυτίζονται ιδιαίτερα οι απόψεις τους ωστόσο. Χαρακτηριστό παράδειγμα είναι ένα γράμμα (από τα λίγα) του Smith στο Hume (Αύγουστος 1765) όπου αναφέρει για ένα τρίτο πρόσωπο¹⁹: «...He has read almost all your works several times over, and was it not for the more wholesome doctrine which I take care to instill into him, I am afraid he might be in danger of adopting some of your wicked Principles. ...»²⁰.

Η υποδοχή που επιφύλαξε ο Hume στην έκδοση του *Wealth of Nations* καταδεικνύει μια τάση ικανοποίησης από την ενσωμάτωση ορισμένων σημείων των παρατηρήσεων του στο Smith, ίσως ακόμα και μεταστροφής των απόψεων του Hume σε κάποια ζητήματα. Άνοιγε πάντως ένα θεωρητικό πλαίσιο διαλόγου που ο θάνατος του συγγραφέα των *Political Discourses* ανέκοψε αιφνιδίως το 1776.

---

¹⁸ Το ζήτημα αυτό έθεσε πρώτος ο Viner το 1937 εγκαινιάζοντας ένα κύκλο πολυγλωσσίων. Βλ. επίσης και Humphrey(1981), Laidler(1981), Arnon(2011).

¹⁹ Henry Scott, 3ος Δούκας του Buccleugh.

²⁰ Αν και το απόσπασμα με την (πιθανή αν και όχι βέβαιη με τον όρο Principles) αναφορά στο *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* κινείται σε ένα πνεύμα μεταξύ φιλοφρόνησης και αστεϊσμού ενδεικτικού της σχέσης και της αμοιβαίας εκτίμησης των δύο ανδρών, με βάση την εικόνα που έχουμε από τις διαφορές και την κριτική ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των δύο ανδρών, υπάρχουν κάποιες σχετικές προεκτάσεις: Αυτές αφορούνται κυρίως του πεδίου της ηθικής φιλοσοφίας αλλά με βάση το γεγονός πως ο Henry Scott θα είχε διαβάσει και τα οικονομικά δοκίμια του *Political Discourses* πιθανό είναι να αγγίζουν και τη συνολικότερη διαφοροποίηση των θέσεων Hume-Smith.

Σχετικά εντυπωσιακό είναι επίσης και το γεγονός πως μέσα στο σώμα των επιστολών που αναλύεται δεν υπάρχει καμία αναφορά σε φιλοσοφικές έννοιες που κυριαρχούν σε άλλες επιστολές ²¹ και που αποτελούν το υπόστρωμα της ηθικής φιλοσοφίας του ίδιου του Hume (ως αποστολέα των επιστολών). Δεν αναφέρεται κάποιο στοιχείο από το σύστημα των άμεσων (όπως joy, grief, hope, fear, desire, aversion, volition) ή των έμμεσων παθών του Hume να συνοδεύει την τεχνική ανάλυση που επιχειρείται φερ' ειπείν για την γαιοπρόσοδο (στην τελευταία χρονικά επιστολή, μετά την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών*). Η επιλογή αυτή, είναι ενδεικτική για την υποχώρηση εννοιών με μεταφυσικό ή αξιακά φορτισμένο περιεχόμενο έναντι της διαμόρφωσης ενός σώματος λόγου μιας εν τω γίνεσθαι νέας επιστήμης, αυτής της οικονομικής.

---

²¹ Ενδεικτικά αναφέρεται ακόμη μία φορά η επιστολή της 28ης Ιουλίου 1759 με αποστολέα το Hume και πολλές ανάλογες εγγραφές (όπως sympathy, pain, grief, pleasure).

Βιβλιογραφία

- Arkin, M.(1956).The Economic Writings of David Hume-A Reassessment. A Review Article, South African Journal of Economics,**24**(3),204-220.
- Arnon, A.(2011). Monetary Theory and Policy from Hume and Smith to Wicksell: Money, Credit, and the Economy. Cambridge University Press, New York.
- Bowen, H.V.(2006).The Business of Empire: The East India Company and Imperial Britain, 1756-1833,Cambridge University Press, Cambridge.
- Burton, J.H., Smith, A.(1846).Life and Correspondence of David Hume,vol.2,William Tait, Edinburgh.
- Carr J. L. , Mathewson G. F.(1988).Unlimited Liability as a Barrier to Entry, Journal of Political Economy, **96**(4), 766-784.
- Caffentzis, G.(2001). Hume, Money, and Civilization; or, Why Was Hume a Metallist?, Hume Studies,**27**(2),301-335.
- Cowen,T., Kroszner, R.(1989). Scottish Banking before 1845: A Model for Laissez-Faire?, Journal of Money, Credit and Banking, **21**(2), 221-231.
- Friedman, B., Woodford, M.(2001), Preface. In: Friedman, B., Woodford, M.(Eds.), Handbook of Monetary Economics,vol.3A, Elsevier, San Diego.
- Greig,J.Y.T.(2011).The Letters of David Hume: Volume 2,Oxford University Press, Oxford.
- Hamilton, H. (1956).The Failure of the Ayr Bank, 1772, The Economic History Review,**8**(3),405-417.
- Hickson,C.R.,Turner, J.D.(2004). Free banking and the stability of early joint-stock banking, Cambridge Journal of Economics,**28**(6), 903–919.
- Humphrey, T.(1974).The Quantity Theory of Money: Its Historical Evolution and Role in Policy Debates, Federal Reserve Bank of Richmond Economic Review, 60, 2-19.
- Humphrey, T.(1981). Adam Smith and the Monetary Approach to the Balance of Payments, Federal Reserve Bank of Richmond Economic Review, 67, 3-10.
- Καραγιάννης, Α.(1988). Οι πρώτες κριτικές στη ποσοτική θεωρία χρήματος του David Hume, Σπουδαί, **38** (3-4), 534-547.
- Kerr, A.W. (1908). History of banking in Scotland, Black, [London](#).
- Keynes, J.M. (1938). Review of Adam Smith as Student and Professor, Economic History, **3**(13), 44–45.
- Kroszner R.(1995). The Scottish Experience as a Model for Emerging Economies, Policy Research Working Paper 1536,The World Bank.

- Laidler, D.(1981). Adam Smith As a Monetary Economist, *The Canadian Journal of Economics*, **14**(2), 185-200.
- McGee, R.G.(1989).The Economic Thought of David Hume, *Hume Studies*, **15**(1),184-20.
- Misra, B.B.(1959).The Central Administration of the East India Company, 1773-1834,Oxford University Press, Bombay.
- Mossner, E. C. (1980). *The Life of David Hume*, 2nd edn., Clarendon Press, Oxford.
- Radcliffe, E., (2008), Introduction. In: Radcliffe, E.(ed.), *A companion to Hume*, Blackwell.
- Rist, C.(1966). *History of Monetary and Credit Theory: From John Law to the present day*. Augustus M.Kelley Publishers, New York.
- Rowlinson M.(2005). *Historical Research Methods*. In: Swanson, R., Holton, E.(eds), *Research in Organizations: Foundations and Methods of Inquiry*, Berrett-Koehler: San Francisco;2005. p. 295-312.
- Saville, R.(1996).*Bank of Scotland: A History:1695-1995*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Screpanti,E.,Zamagni, S.(2004). *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*. Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα.
- Selgin, G.(1992).Bank Lending 'Manias' in Theory and History, *Journal of Financial Services Research*, **6**,169-186.
- Smith, A. (1776). *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Harriman House, Hampshire,2007.
- Smith, A. (1987). *Correspondence of Adam Smith* .In: Mossner, E. C. and Ross, I. S. (eds) , *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, vol. 6. Indianapolis: Liberty Fund; 1987. p.1-464.
- Tosh, J.(2002).*The Pursuit of History: Aims, methods and new directions in the study of modern history*, Longman, Essex.
- Viner, J. (1937). *Studies in the Theory of International Trade*, Augustus Kelley, New York, 1965.

ΤΕΛΟΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ

ΣΥΝΕΧΕΙΑ
ΑΡΘΡΩΝ ΤΕΥΧΟΥΣ 63

Στάσεις και Αντιλήψεις Εκπαιδευτικών σχετικά με το Διαζύγιο και την Προσαρμογή των Παιδιών Χωρισμένων Γονέων

Χατζηχρήστου Χρυσή, Γκαρή Αικατερίνη*, Μυλωνάς
Κωνσταντίνος*, Καρίτσα Βασιλική*, Τσιόβουλου
Αγορίτσα*, Γιαβρίμης Παναγιώτης**

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα, ως μέρος ευρύτερης μελέτης, διερευνά τις στάσεις και αντιλήψεις εκπαιδευτικών σχετικά με την προσαρμογή των παιδιών μετά το χωρισμό των γονέων τους, τις δυσκολίες των διαζευγμένων μητέρων και το ρόλο των «σημαντικών άλλων» στην προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων. 234 εκπαιδευτικοί (172 Α΄βάθμιας, 62 Β΄βάθμιας εκπαίδευσης) από σχολεία κυρίως του νομού Αττικής και άλλων νομών της Ελλάδας συμπλήρωσαν αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο που κατασκευάστηκε στο *Κέντρο Έρευνας και Εφαρμογών Σχολικής Ψυχολογίας* του Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ευρήματα δείχνουν γενικότερα θετικές στάσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο, ειδικά σε περιπτώσεις έντονων ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, ενώ φαίνεται να θεωρούν το ρόλο τους πολύ σημαντικό για την υποστήριξη των μαθητών μετά το χωρισμό των γονέων, μολονότι δεν θεωρούν ότι διαθέτουν την κατάλληλη κατάρτιση γι' αυτό. Οι εκπαιδευτικοί μέσης ηλικίας και όσοι ζουν σε επαρχιακές πόλεις φαίνεται να αναγνωρίζουν περισσότερο την ύπαρξη προβλημάτων συμπεριφοράς στα παιδιά διαζευγμένων γονέων, απ' ό,τι οι νεότεροι εκπαιδευτικοί και όσοι ζουν στην Αθήνα. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δείχνουν να τοποθετούνται γενικά προς το διαζύγιο περισσότερο θετικά, σε σύγκριση με τους άντρες. Τα αποτελέσματα αυτά συζητούνται ως προς τη σημασία που έχουν στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή αποτελεσματικών ψυχοκοινωνικών παρεμβατικών προγραμμάτων πρόληψης στο σχολικό περιβάλλον.

Λέξεις-κλειδιά: Αντιλήψεις εκπαιδευτικών για το διαζύγιο, Στάσεις εκπαιδευτικών για το διαζύγιο, Προσαρμογή παιδιών μετά το χωρισμό των γονέων, Προβλήματα χωρισμένων γυναικών.

---

* Τμήμα Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες ποικίλες αλλαγές σε δημογραφικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο οδήγησαν σε αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και των μονογονεϊκών οικογενειών παγκοσμίως, αλλά και στην Ελλάδα, καθιστώντας έτσι το διαζύγιο μια σημαντική παράμετρο της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής. Στις Η.Π.Α. και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην αρχή της δεκαετίας του '80, ένας στους δύο γάμους (50%) κατέληγε σε διαζύγιο (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2003· Emery, 1999· Dong, Wang & Ollendick, 2002· Simons, 1996), ενώ προς το τέλος του 20ού αιώνα το ποσοστό αυτό φάνηκε να περιορίζεται στο 41%, σε συνδυασμό με την αύξηση του μέσου όρου της ηλικίας γάμου των συζύγων και των ετών της εκπαίδευσής τους (Amato, 2010· Kreider, 2007). Αν και η Ελλάδα παρουσιάζει από τους χαμηλότερους δείκτες διαζυγίου συγκριτικά με άλλες χώρες, εμφανίζει μια σταθερή αύξηση της συχνότητάς τους, καθώς ο αριθμός των διαζυγίων υπερτριπλασιάστηκε κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και δείχνει να διατηρεί υψηλό βαθμό αύξησης (Harvey & Fine, 2010 · Χατζηχρήστου, 1998, 1999, 2004).

Ο χωρισμός και το διαζύγιο αποτελούν μια σύγχρονη και όλο πιο συχνή, πολυσύνθετη διαδικασία μέσα στην οικογένεια, η οποία επιφέρει σημαντικές αλλαγές στους περισσότερους τομείς της ζωής όλων των μελών, αλλά και σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, με σημαντικότερες τις ποικίλες ψυχολογικές και κοινωνικοοικονομικές συνέπειες στη ζωή των γονέων και των παιδιών (Demo & Fine, 2010). Ειδικότερα στη ζωή των παιδιών φαίνεται να προκαλεί ποικίλες αλλαγές που απαιτούν διαφορετικά στάδια προσαρμογής. Στις ΗΠΑ, για το 2004, καταγράφηκε ότι 1,1 εκατομμύρια παιδιά (15/1000) βίωσαν το διαζύγιο των γονέων τους, ενώ φάνηκε ότι ένας μεγαλύτερος αριθμός παιδιών θα το βιώσει μέχρι να φθάσει στα 18 του χρόνια. (Kreider, 2007). Ένα μέρος της βιβλιογραφίας αφιερώνεται στη μελέτη των παιδιών διαζευγμένων γονέων ως ενηλίκων, επισημαίνοντας την περίπτωση διπλάσια πιθανότητά τους να βιώσουν και τα ίδια στην

ενήλικη ζωή ένα διαζύγιο στο δικό τους γάμο, σε σύγκριση με τα παιδιά οικογενειών δύο γονέων, καθώς φαίνεται να διαμορφώνουν μια ασθενέστερη δέσμευση στην ιδέα ενός γάμου που διαρκεί μία ολόκληρη ζωή (Amato & DeBoer, 2001). Η «διαγενεακή μεταφορά του διαζυγίου», όπως χαρακτηριστικά ονομάζεται το παραπάνω φαινόμενο, προσεγγίζεται επίσης ερμηνευτικά από την αποδυνάμωση της σημασίας του θεσμού του γάμου και την ταυτόχρονη ενδυνάμωση των προσδοκιών για συντροφικότητα των συζύγων, στο πλαίσιο της πραγμάτωσης προσωπικών στόχων παρά οικογενειακών (Cherlin, 2004).

Η ένταση και διάρκεια των αντιδράσεων και δυσκολιών προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο των γονέων διαφοροποιούνται σε σχέση με την ηλικία και άλλα ατομικά χαρακτηριστικά όπως το φύλο. Όσον αφορά την ηλικία τους, υποστηρίζεται ότι το διαζύγιο των γονέων έχει σχετικά μικρή αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη των παιδιών εφηβικής ηλικίας, εξαιτίας της αναπτυγμένης γνωστικής ωριμότητά τους και της μεγάλης κοινωνικής στήριξης που πιθανώς λαμβάνουν έξω από το πλαίσιο της οικογένειας (Shaw, 1991). Άλλοι βέβαια υποστηρίζουν ότι η επίδραση του διαζυγίου είναι μεγαλύτερη κατά τη διάρκεια της εφηβικής ηλικίας (Storksen, Roysamb, Holmen, & Tambs, 2006. Storksen, Roysamb, Moum, & Tambs, 2005), λόγω της έκθεσης των παιδιών στις διαμάχες των γονέων για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και των περισσότερο έντονων συναισθημάτων ευθύνης για το χωρισμό των γονέων τους (Shaw, 1991· Χατζηχρήστου Χατζηχρήστου, Γκαρή, Μυλωνάς, Τσιόβουλου, Καρίτσα, & Γιαβρίμης, 2012).

Ως προς τις διαφορές σε σχέση με το φύλο των παιδιών, αποτελέσματα ερευνών δείχνουν ότι τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερες δυσκολίες εξωτερικευμένης συμπεριφοράς, ενώ τα κορίτσια περισσότερες δυσκολίες εσωτερικευμένης συμπεριφοράς (Nunes-Costa, Lamela, & Figueiredo, 2009· Shaw, 1991· Storksen, Roysamb, Moum, & Tambs, 2005· Zill, Morrison & Coiro, 1993). Όλες αυτές οι έντονες αντιδράσεις των παιδιών φαίνεται ότι μειώνονται σημαντικά σε διάστημα δύο περίπου χρόνων μετά το διαζύγιο και η προσαρμογή των παιδιών αυτών σχετίζεται και με άλλες καθοριστικές παραμέτρους στο οικογενειακό και στο ευρύτερο περιβάλλον τους (Hetherington, 2005· Hetherington & Kelly, 2006). Τέτοιες παράμετροι είναι το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η απώλεια ενός γονέα, η ελλιπής γονική επάρκεια, η έκθεση σε γονικές συγκρούσεις, η ψυχολογική

κατάσταση των γονέων, και κυρίως της μητέρας, η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων στην οικογένεια, η αλληλεπίδραση μητέρας-παιδιού, τα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από το διαζύγιο, η ικανότητα των παιδιών να αντιμετωπίσουν αγχογόνες καταστάσεις, η προσωπικότητά τους, οι πληροφορίες που τους παρέχονται, ο βαθμός στήριξης που δέχονται, καθώς και ο βαθμός ικανοποίησης των παιδιών από τις αποφάσεις που ελήφθησαν σχετικά με τη διαμονή τους και τις επισκέψεις του ενός γονέα (Angarne-Lindberg, Wadsby, & Bertero, 2009· Cashmore & Parkinson 2011· Halpenny, Greene, & Hogan, 2008· Kelly, 2006· Nunes-Costa, et. al, 2009· Risch, Jodl, & Eccles, 2004).

Η ύπαρξη στερεοτυπικών αντιλήψεων και αρνητικών στάσεων σχετικά με τη διαζευγμένη οικογένεια αποτελεί ακόμα μια πραγματικότητα για πολλές χώρες και επηρεάζει αρνητικά την προσαρμογή μετά το διαζύγιο (Fukushima, 1999-2000). Για το λόγο αυτό, τα τελευταία 25 χρόνια, έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο σχεδιασμό ψυχοκοινωνικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων παρέμβασης σε γονείς που στοχεύουν στις στάσεις και στους άγραφους κοινωνικούς κανόνες (norms) που αφορούν στο γάμο, την οικογένεια και το διαζύγιο (Bogensneider & Corbett, 2010). Η καταγραφή και μελέτη των ήδη διαμορφωμένων στάσεων και αντιλήψεων των μελών της κοινότητας και ειδικότερα των «σημαντικών άλλων» των παιδιών, και κυρίως των γονέων και των εκπαιδευτικών, είναι ιδιαίτερα σημαντική για το σχεδιασμό προγραμμάτων παρέμβασης στην οικογένεια και στο σχολείο που θα στοχεύουν στη στήριξη και ομαλή προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο των γονέων τους.

Η συγκεκριμένη έρευνα, ως μέρος ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος που αποσκοπεί στη ανάπτυξη ενός μοντέλου έρευνας και συμβουλευτικής υποστήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα (Γκαρή, 2010· Γκαρή, Μυλωνάς, & Δαβίδ-Σπανοπούλου, 2006· Χατζηχρήστου, 1999 · Χατζηχρήστου, Γκαρή, Μυλωνάς, Τσιόβουλου, Καρίτσα, & Γιαβρίμης, 2012), διερευνά τις στάσεις και τις αντιλήψεις Ελλήνων εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών μετά το χωρισμό των γονέων, ένα θέμα που έχει ελάχιστα μελετηθεί. Προσεγγίζει τις ποικίλες παραμέτρους - κοινωνιοψυχολογικές, οικογενειακές, ατομικές- που σχετίζονται με την προσαρμογή των παιδιών μετά το χωρισμό των γονέων. Εντάσσεται στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο της Σχολικής και της

Κοινωνικής Ψυχολογίας, σε μια προσπάθεια μελέτης των επιδράσεων του διαζυγίου στα μέλη της οικογένειας, και κυρίως στα παιδιά, διαμέσου της μέτρησης και της ενδεχόμενης αλλαγής των στάσεων των μελών της σχολικής κοινότητας προς τις μονογονεϊκές οικογένειες και τα μέλη τους. Το ενδιαφέρον του ευρύτερου αυτού προγράμματος εστιάζει στην περαιτέρω κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση της σχέσης των στάσεων αυτών και της συμπεριφοράς, σε μαθητές, γονείς και εκπαιδευτικούς, στοιχείο που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τα προγράμματα παρέμβασης στο σχολείο και στην κοινότητα, αφού στόχος τους είναι όχι μόνο η αλλαγή των στάσεων αλλά και η τροποποίηση της αντίστοιχης συμπεριφοράς (Erwin, 2001· Medway & Cafferty, 1999).

Οι στάσεις, ως συστήματα απόψεων με διάρκεια, αποτελούνται από στοιχεία γνωστικά και συναισθηματικά, καθώς και τάσεις εκδήλωσης συμπεριφοράς (Petty & Cacioppo, 1981). Οι στάσεις προετοιμάζουν και καθοδηγώντας το άτομο να ζήσει με τους κατάλληλους τρόπους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση μέσα στο σύστημα πεποιθήσεων του ατόμου (belief system), ανάμεσα σε αξίες, ιδεολογίες, γνώμες και στάσεις (Rokeach, 1968· Rokeach & Ball-Rokeach, 1989). Για τον 21^ο αιώνα η μελέτη των στάσεων παραμένει έννοια κεντρικής σημασίας στην κοινωνική ψυχολογία με ιδιαίτερες συνδέσεις με τη συμπεριφορά και την ενεργό δράση, δηλαδή με τη σύνδεση της βασικής θεωρίας των στάσεων με εφαρμογές σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια (Forgas, Cooper & Crano, 2010).

Στις ελάχιστες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σχετικά με τις στάσεις εκπαιδευτικών προς το διαζύγιο γενικότερα και την αντίστοιχη προσαρμογή των παιδιών, διαπιστώνεται η υιοθέτηση αρνητικών στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων. Έχει ήδη φανεί ότι οι αρνητικές στάσεις και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με τη διαζευγμένη οικογένεια ασκούν επιρροή στην προσαρμογή των παιδιών και των εφήβων των οικογενειών αυτών, σε συνδυασμό με τα αντικειμενικά προβλήματα που συνεπάγονται οι δυσκολίες για συνεννόηση σχετικά με τη φροντίδα και ανατροφή των παιδιών των διαζευγμένων γονέων, για διευθέτηση των οικονομικών της διαζευγμένης οικογένειας και την ενδεχόμενη έλλειψη με το γονέα που δεν κατοικεί πλέον στο σπίτι τις οικονομικές (D' Onofrio, 2011; Harvey, & Fine, 2010). Επίσης έχει θεωρηθεί ότι, αν και τα περισσότερα παιδιά προσαρμόζονται

ικανοποιητικά στις συνθήκες μετά το διαζύγιο των γονέων τους, χωρίς μακροπρόθεσμες επιπτώσεις, ωστόσο βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο ως προς την εμφάνιση δυσκολιών συμπεριφοράς και κοινωνικών σχέσεων, καθώς και χαμηλότερης ακαδημαϊκής επίδοσης, σε σύγκριση με τα παιδιά οικογενειών δύο γονέων (D' Onofrio, Turkheimer, Emery, Maes, Silberg, & Eaves, 2007; Landsford, 2009).

Από την άλλη μεριά, μελέτες που αφορούν στην εφαρμογή παρεμβατικών προγραμμάτων στο σχολικό πλαίσιο, που αφορούν γονείς, εκπαιδευτικούς και μαθητές, εστιάζουν συνήθως στην κατανόηση των στάσεων σχετικά με την οικογένεια, το γάμο και το διαζύγιο, καθώς και στην αλλαγή των στάσεων, σε μια προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης της δυναμικής της σύγχρονης οικογένειας και των διεργασιών μεταβολής της δομής και της λειτουργίας της και πώς διαφοροποιούνται από τη «μέση οικογένεια» (Bogensneider & Corbett, 2010; Forgas, Cooper & Crano, 2010; Georgas, Christakopoulou, Poortinga, Goodwin, Angleitner, & Charalambous, 1997; Gibbs & Payne, 2010; Medway & Cafferty, 1999). Η Αρχοντόγλου (2005) αναφέρει ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό των Ελλήνων εκπαιδευτικών της έρευνάς της αναγνώρισε ως «φυσιολογική» τη μονογονεϊκή οικογένεια. Οι Guttman, Lazar, & Karni (2008) επίσης κάνουν λόγο για διατήρηση των αρνητικών στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων εκπαιδευτικών απέναντι στα παιδιά διαζευγμένων γονέων, καθώς διαπιστώθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί συνεχίζουν να αξιολογούν αρνητικά τη σχολική επίδοση καθώς και τη συναισθηματική και κοινωνική προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων, όπως παλαιότερα. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και έρευνα των Sander, Enderohls-Ulpe, & Gollia (2005), όπου διαφάνηκε η αρνητική αξιολόγηση των εκπαιδευτικών σχετικά με τη συμπεριφορά και την προσαρμογή των παιδιών αυτών. Οι λίγες υπόλοιπες σχετικές έρευνες της διεθνούς βιβλιογραφίας επικεντρώνονται κυρίως στις δυσκολίες που οι εκπαιδευτικοί κατανοούν ότι αντιμετωπίζουν τα παιδιά διαζευγμένων γονέων στις κοινωνικές σχέσεις, σε εκδηλώσεις ανυπακοής, εξάρτησης και επιθετικότητας στο σπίτι και στο σχολείο, σε προβλήματα επικοινωνίας, υπερκινητικότητα, διάσπαση προσοχής, χαμηλότερη σχολική επίδοση και μικρότερη αποδοχή από τους συνομηλίκους, και γενικότερα αυξημένα προβλήματα εσωτερικευμένης και εξωτερικευμένης συμπεριφοράς (Dong, et al., 2002· Guidibaldi & Perry, 1985·

Hatzichristou, 1993· Hetherington, Cox & Cox, 1979· Livaditis, Zaphiriadis, Fourkioti, Tellidou, & Xenitidis, 2002· Liu, Guo, Okawa, Zhai, Li, Uchiyama, Neiderheiser, & Kurita, 2000· Luk-Fong, 2006· Sourander & Helstela, 2005). Όσον αφορά στις σχολικές επιδόσεις των παιδιών αυτών, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται πως έχουν χαμηλότερες προσδοκίες για σχολική επίδοση κυρίως από τα αγόρια παρά από τα κορίτσια διαζευγμένων γονέων (Lewis, 2002). Διαπιστώνεται επίσης ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι δεν έχουν επαρκή επιστημονική κατάρτιση και γνώση προκειμένου να χειριστούν τις δυσκολίες που μπορεί να αντιμετωπίζουν τα παιδιά αυτά και να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις ανάγκες τους. Τονίζουν την ανάγκη τους για ενημέρωση και εκπαίδευση, προκειμένου να είναι σε θέση να βοηθήσουν στην καλή προσαρμογή των παιδιών με προβλήματα στο οικογενειακό τους περιβάλλον (Αρχοντόγλου, 2005· Luk-Fong, 2006). Παρόλο αυτά, επισημαίνουν τη σπουδαιότητα του ρόλου του εκπαιδευτικού και υποστηρίζουν ότι η ψυχολογική και συναισθηματική υποστήριξη των παιδιών χωρισμένων γονέων, καθώς και η συμπεριφορά των συμμαθητών απέναντί τους μπορεί να συμβάλει σε μια γενικότερη βελτίωση της κατάστασης των παιδιών στη σχολική τάξη (Αρχοντόγλου, 2005). Οι Sammons & Lewis (2000) αναφέρουν ότι οι εκπαιδευτικοί, και γενικότερα το εκπαιδευτικό σύστημα, φαίνεται να αδυνατούν μερικές φορές να ανταποκριθούν στις ανάγκες των μαθητών που περνούν μεταβατικά στάδια στην οικογενειακή τους ζωή, όπως συμβαίνει με το χωρισμό των γονέων τους, ενώ θα μπορούσαν να βοηθήσουν με ποικίλους τρόπους, όπως με το να διατηρούν απέναντί τους τη συνέπεια ενισχυτικών συμπεριφορών μέσα στην τάξη, κάνοντάς τα να νοιώθουν επαρκή όταν αυτά συναντούν ειδικές δυσκολίες, «ακούγοντάς τα να μιλούν» για τα οικογενειακά γεγονότα, συμβουλευοντάς τα και κρατώντας επαφή και συνεργασία και με τους δύο γονείς. Αρνητικές στάσεις φαίνεται μάλιστα να υιοθετούν συχνά οι εκπαιδευτικοί προς τους διαζευγμένους γονείς, τους οποίους συχνά θεωρούν υπεύθυνους για την προβληματική συμπεριφορά των παιδιών και δύσκολους στη συνεργασία τους με το σχολείο.

Το σχολείο φαίνεται να μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη ζωή των παιδιών αποτελώντας το πλαίσιο εφαρμογής συμβουλευτικών-ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων που από τη μια μεριά στοχεύουν στη αντιμετώπιση των δυσκολιών προσαρμογής των παιδιών διαζευγμένων γονέων και των οικογενειών τους, και από

την άλλη μεριά στην ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο. Απώτερο στόχο τους αποτελούν η καλή συνεργασία των εκπαιδευτικών με τους διαζευγμένους γονείς και η στήριξη των ίδιων των παιδιών μέσα στο σχολικό πλαίσιο. Απαραίτητη ωστόσο προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών αποτελεί η καταγραφή των στάσεων και των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών μετά το χωρισμό των γονέων τους, που αποτελεί τον απώτερο σκοπό της παρούσας έρευνας, προκειμένου να καταστεί ευκολότερη και αποδοτικότερη η οποιαδήποτε μελλοντική προσπάθεια για παρέμβαση προς τους εκπαιδευτικούς.

Μέθοδος

Δείγμα

Η έρευνα απευθύνθηκε σε ένα δείγμα 234 εκπαιδευτικών σχολείων Α΄βάθμιας και Β΄βάθμιας εκπαίδευσης στην Αττική ($n=182$, 77,8%) και σε άλλες επαρχιακές περιοχές ($n=52$, 22,2%). Πιο αναλυτικά, οι 172 προέρχονται από την Α΄βάθμια και οι 62 από τη Β΄βάθμια εκπαίδευση. Από αυτούς, 40.2% είναι άντρες και 59.8% γυναίκες, με μέσο όρο προϋπηρεσίας 10.76 έτη ($SD= 7.26$). Το 20% των εκπαιδευτικών έχουν παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα επιμόρφωσης, ενώ μόλις το 8.7% έχει ολοκληρώσει μεταπτυχιακές σπουδές.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Χρησιμοποιήθηκε αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο που σχεδιάστηκε από το *Κέντρο Έρευνας και Εφαρμογών Σχολικής Ψυχολογίας*, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία. Περιλαμβάνει 14 ανοικτές ερωτήσεις, 41 κλειστές ερωτήσεις και 10 ερωτήσεις δημογραφικού περιεχομένου. Αποτελείται από τις ακόλουθες θεματικές ενότητες: α) αντιλήψεις για το διαζύγιο (π.χ. αιτίες, σχετικά βιβλία και ταινίες, συζήτηση στην τάξη και στην οικογένεια) – συνολικά 8 ανοικτές και 5 κλειστές ερωτήσεις, β) αντιλήψεις για την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο (21 κλειστές και μία ανοικτή ερώτηση), γ) αντιλήψεις για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι χωρισμένες

μητέρες μετά το διαζύγιο (4 κλειστές ερωτήσεις), δ) αντιλήψεις για τις στάσεις των «σημαντικών άλλων» προς τα παιδιά χωρισμένων γονέων (6 κλειστές και 2 ανοικτές ερωτήσεις), ε) γενικές στάσεις σχετικά με το διαζύγιο (10 κλειστές ερωτήσεις), στ) αντιλήψεις σχετικά με την εμπειρία των εκπαιδευτικών ως προς τα παιδιά χωρισμένων γονέων (3 ανοικτές και 3 κλειστές ερωτήσεις). Οι κλειστού τύπου ερωτήσεις απαντώνται μέσω πεντάβαθμης κλίμακας βαθμολόγησης τύπου Likert, όπου το 1 δηλώνει θετικές στάσεις και αντιλήψεις προς το διαζύγιο και το 5 αρνητικές στάσεις.

Ευρήματα

Για τη στατιστική ανάλυση των απαντήσεων των εκπαιδευτικών στις κλειστές ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκε αρχικά η μέθοδος της Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων. Με τη μέθοδο των κυρίων συνιστωσών (principal components) και την ορθόγωνη περιστροφή των αξόνων (orthogonal rotation solution) αναδείχθηκαν επτά παράγοντες: 1^{ος}. *Αντικοινωνική συμπεριφορά* (π.χ. «Νομίζω ότι τα παιδιά που έχουν χωρίσει οι γονείς τους παρουσιάζουν αντικοινωνική / παραβατική συμπεριφορά»), 2^{ος}. *Αξιολόγηση του διαζυγίου* (π.χ. «Ακόμη και αν οι δυο γονείς δεν ταιριάζουν μεταξύ τους πρέπει να ζουν μαζί για χατίρι των παιδιών»), 3^{ος}. *Κοινωνική προσαρμογή* (π.χ. «...έχουν περισσότερα προβλήματα στη συμπεριφορά τους από ό,τι τα παιδιά που δεν έχουν χωρίσει οι γονείς τους»), 4^{ος}. *Υποστήριξη από τους εκπαιδευτικούς* (π.χ. «Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να στηρίξουν το παιδί που οι γονείς του έχουν χωρίσει»), 5^{ος}. *Ευθύνη γονέων* (π.χ. «Όταν οι γονείς χωρίζουν ευθύνονται και οι δυο»), 6^{ος}. *Δυσκολίες για τη μητέρα* (π.χ. «οι χωρισμένες μητέρες...δυσκολεύονται στη φροντίδα των παιδιών»), 7^{ος}. *Νέοι σύντροφοι γονέων* (π.χ. «...διαφωνούν με την επιλογή ενός νέου συντρόφου των γονέων τους»). Το κριτήριο για το συνυπολογισμό κάποιου ερωτήματος στην παραγοντική δομή ήταν να διαθέτει φορτίο μεγαλύτερο του 0,45. Η συνολική διασπορά που αποδόθηκε στους επτά παράγοντες ήταν 50,37% και τα communalities κυμαίνονταν από .47 έως .82.

Στο σύνολο των επτά παραγόντων, αναδύονται περισσότερο «θετικές» αντιλήψεις στον 4^ο παράγοντα «Υποστήριξη από τους εκπαιδευτικούς» και στον 2^ο

παράγοντα «Αξιολόγηση του Διαζυγίου», όπου οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι μπορούν να στηρίξουν το παιδί που οι γονείς του έχουν χωρίσει, καθώς και το ότι το διαζύγιο αποτελεί λύση, όταν τα προβλήματα, λόγω συνεχών διενέξεων των γονέων, είναι οξυμένα. Για την αντίστοιχη σύγκριση των μέσω όρων χρησιμοποιήθηκε το πολυμεταβλητό κριτήριο ανάλυσης διακύμανσης με επαναληπτικές μετρήσεις: *Hotelling's Trace*, $F(6, 210)=284,30$, $p<0,001$ $\eta^2=0,89$ (Σχήμα 1). Σε μονομεταβλητό επίπεδο, οι διαφορές αυτές ερμηνεύονται με βάση την ιδιαίτερα έντονη, θετική τοποθέτηση των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο (2^{ος} παράγοντας), τον υποστηρικτικό ρόλο των εκπαιδευτικών στην κοινωνική προσαρμογή των παιδιών (4^{ος} παράγοντας), καθώς και στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι χωρισμένες μητέρες (6^{ος} παράγοντας), την ύπαρξη νέων συντρόφων (7^{ος} παράγοντας) και τις ευθύνες των γονέων (5^{ος} παράγοντας). Η σύγκριση αυτή αναδείχθηκε στατιστικά σημαντική: για την πρωτοβάθμια συνάρτηση, $F(1, 215) = 1439,07$, $p<0,001$ $\eta^2=0,87$.

Η ηλικία των εκπαιδευτικών διερευνήθηκε ως προς τη συνάφειά της με τους επτά παράγοντες στάσεων και αντιλήψεων. Καθορίστηκαν επτά ηλικιακές ομάδες με ηλικιακό εύρος πέντε έτη η καθεμία, δηλαδή 23-29 ετών ($n=21$, 9%), 30-35 ετών ($n=98$, 41,9%), 36-40 ετών ($n=63$, 26,9%), 41-45 ετών ($n=19$, 8,1%), 46-50 ετών ($n=15$, 6,4%), 51-55 ετών ($n=13$, 5,6%), και 56-60 ετών ($n=4$, 1,7%).

Βρέθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των ηλικιακών ομάδων για τον παράγοντα *Αντικοινωνική Συμπεριφορά* των παιδιών χωρισμένων γονέων (1^{ος} παράγοντας). Συγκεκριμένα, η ομάδα 23-29 ετών υποστήριξε ότι τα παιδιά χωρισμένων γονέων δεν παρουσιάζουν έντονες μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς, ενώ η ομάδα 36-40 ετών υποστήριξε το αντίθετο (Σχήμα 2). Για τις άλλες ηλικιακές ομάδες ο μέσος όρος τους κυμάνθηκε γύρω στο 3 «μερικές φορές». Η στατιστική σημαντικότητα για τις διαφοροποιήσεις αυτές ελέγχθηκε μέσω της εφαρμογής της μονοπαραγοντικής ανάλυσης διακύμανσης με πολυωνυμικές *a-priori* συγκρίσεις μεταξύ των ομάδων. Η δευτεροβάθμια συνάρτηση βρέθηκε να είναι στατιστικά σημαντική $F(1, 215) = 3,44$, $p<0,05$ $\eta^2=0,07$ επιβεβαιώνοντας, κυρίως, τη διαφορά μεταξύ της ηλικιακής ομάδας των νέων εκπαιδευτικών ηλικίας 23 έως 29 ετών και εκείνων της ηλικιακής ομάδας 36-40 ετών, αλλά με περιορισμένη ερμηνεία της παρατηρούμενης διασποράς των τιμών. Δεν διαπιστώθηκαν στατιστικά

σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις ηλικιακές ομάδες για τους υπόλοιπους έξι παράγοντες.

Ως προς την ανεξάρτητη μεταβλητή *τόπος κατοικίας* προέκυψαν τρεις στατιστικώς σημαντικές διαφορές. Σύμφωνα με την πρώτη, και πιο ισχυρή, φαίνεται πως οι εκπαιδευτικοί της επαρχίας αναφέρουν περισσότερα προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς ($M= 3,4$) στα παιδιά χωρισμένων γονέων σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς της Αθήνας ($M= 2,8$) $F(1, 221) = 40,16, p<0,001 \eta^2= 0,154$. Στη δεύτερη στατιστικώς σημαντική διαφορά προκύπτει πως οι εκπαιδευτικοί της επαρχίας αναφέρουν συχνότερα ($M= 3,7$) προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής στα παιδιά χωρισμένων γονέων, σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς της Αθήνας ($M= 3,4$) $F(1, 228) = 11,96, p<0,001 \eta^2=0,05$). Τέλος, στον παράγοντα *Νέοι Σύντροφοι Γονέων*, και πάλι οι εκπαιδευτικοί της επαρχίας αναφέρουν περισσότερα προβλήματα των παιδιών με τους νέους συντρόφους των γονέων ($M= 3,98$), συγκριτικά με τους εκπαιδευτικούς της Αθήνας ($M= 3,69$) $F(1, 231) = 9,84, p<0,01, \eta^2=0,04$.

Η αντίστοιχη σύγκριση ως προς το *φύλο* των εκπαιδευτικών, ανέδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές σε τρεις παράγοντες, *Αξιολόγηση διαζυγίου* (2^{ος} παράγοντας), *Ευθύνη γονέων* (5^{ος} παράγοντας), *Νέοι Σύντροφοι γονέων* (7^{ος} παράγοντας), οι οποίες ήταν μόνο ενδεικτικές ($F(1, 221) = 6,24, p<0,01 \eta^2= 0,026, F(1, 221) = 5,95, p<0,02 \eta^2= 0,025$ και $F(1, 221) = 4,95, p<0,0 p<0.03 \eta^2= 0,021$), με ιδιαίτερα χαμηλή ερμηνεία της διασποράς των τιμών.

Αναλύθηκαν επιπροσθέτως οι απαντήσεις 6 ανοικτών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου μέσω ανάλυσης περιεχομένου και υπολογισμού των συχνοτήτων τους. Παρακάτω θα αναφερθούν οι σημαντικότερες από αυτές. Στην ερώτηση «*Έχετε ή είχατε στην τάξη σας παιδιά από διαφορετικές μορφές οικογένειας και ποιες είναι αυτές;*» οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ως πιο συχνή διαφορετική μορφή οικογένειας αυτή των παιδιών διαζευγμένων γονέων, δηλαδή στο σύνολο των απαντήσεων η απάντηση αυτή συγκέντρωσε το 48.1%, ενώ ως δεύτερη πιο συχνή αναφορά προέκυψε ο «*θάνατος γονέα*» (13.7%). Στην ερώτηση «*Ποιες είναι κατά τη γνώμη σας οι αιτίες για τα διαζύγια στη Ελλάδα;*» οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ως επικρατέστερες αιτίες την «*ασυμφωνία χαρακτήρων*» (35.2%), τους «*οικονομικούς – κοινωνικούς λόγους*» (18.1%), και την «*ύπαρξη άλλης σχέσης*» (16.8%).

Στην ερώτηση «Γνωρίζετε βιβλία ή άρθρα που αναφέρονται σε παιδιά / εφήβους που έχουν χωρίσει οι γονείς τους και ποια είναι αυτά;» μόνο το 30.8% των εκπαιδευτικών απάντησε θετικά, χωρίς, όμως να αναφέρουν συγκεκριμένα ποια είναι τα βιβλία ή άρθρα που γνωρίζουν, ενώ αρνητικά απάντησε το 66.7%. Επίσης, στην ερώτηση «Έχετε συζητήσει στην τάξη για παιδιά που έχουν χωρίσει οι γονείς τους; Αν ναι, για ποια θέματα και ποιος είχε την πρωτοβουλία;» από τους εκπαιδευτικούς απάντησε θετικά μόνο το 35.5%. Επικρατέστερα θέματα συζήτησης ήταν η «προσαρμογή των παιδιών» (32.1%) και τα «αίτια του διαζυγίου» (24.7%).

Όταν οι εκπαιδευτικοί ερωτήθηκαν «με ποιους τρόπους μπορούν να στηρίξουν τα παιδιά μετά το χωρισμό των γονέων», απάντησαν κυρίως με «την ενθάρρυνση-στήριξη» (45%) και με «συζήτηση» (25.8%). Τέλος, κλήθηκαν να επισημάνουν «για ποιους λόγους μερικοί εκπαιδευτικοί πιθανόν να δυσκολεύονται να στηρίξουν τα παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν χωρίσει», όπου πρωτίστως ανέφεραν την «έλλειψη επιστημονικής κατάρτισης» (19.9%) και την «αδιαφορία – έλλειψη κατανόησης» (19.6%) και δευτερευόντως τον «προβληματισμό για πιθανές αρνητικές επιπτώσεις της συζήτησης» (15.5%).

Συζήτηση

Οι στάσεις και οι αντιλήψεις που εκφράζουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος γενικά για το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών διαζευγμένων γονέων άλλοτε παρουσιάζονται θετικές, άλλοτε αρνητικές και μερικές φορές αδιαφοροποίητες. Όπως διαπιστώνεται, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να πιστεύουν πως παρέχουν συναισθηματική στήριξη και κατανόηση στα προβλήματα των παιδιών χωρισμένων γονέων, αλλά ότι ταυτόχρονα συναντούν δυσκολίες και έχουν ανάγκη για επιμόρφωση ως προς το ζήτημα των διαστάσεων του διαζυγίου και των ενδεχόμενων τρόπων στήριξης και αντιμετώπισης των δυσκολιών των μαθητών αυτών. Διαφαίνεται επομένως, ότι οι εκπαιδευτικοί του δείγματος δείχνουν να γνωρίζουν ότι από τη μια μεριά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή των παιδιών αυτών ως «πρόσωπα αναφοράς» και, από την άλλη μεριά, ότι ο ρόλος τους είναι δύσκολος και απαιτεί επιμόρφωση, αντιλήψεις που επισημαίνονται και σε άλλες σχετικές έρευνες (Αρχοντόγλου, 2005· Luk-Fong, 2006). Η αδήριτη ανάγκη για

επιμόρφωση των εκπαιδευτικών προκύπτει ακόμη και από την παραδοχή των εκπαιδευτικών του δείγματος, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, ότι δεν γνωρίζουν βιβλία ή άρθρα σχετικά με το διαζύγιο και τις επιπτώσεις στα παιδιά. Και είναι γεγονός ότι, στην προσπάθεια για τον ενδεχόμενο εμπλουτισμό των γνώσεών τους, θα μπορούσε να συμβάλει ένας συνδυασμός από πληροφοριακό υλικό, προερχόμενο από προγράμματα πρόληψης και παρέμβασης στο σχολικό πλαίσιο (π.χ. βιβλία, ενημερωτικά φυλλάδια, κλπ) και βιωματικό υλικό με προσομοιώσεις και παιχνίδια ρόλων που πλαισιώνουν δημιουργικά την απόκτηση νέων πληροφοριών.

Από τα ευρήματα της έρευνας διαπιστώνεται επίσης ότι οι εκπαιδευτικοί συνολικά φαίνεται να αποδέχονται το διαζύγιο ως επιλογή, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις συγκρούσεων και διαφωνιών μέσα στην οικογένεια, εκφράζοντας έτσι τη στάση ότι υπό συνθήκες δυσλειτουργικής οικογενειακής ζωής το διαζύγιο μπορεί να αποτελεί λύση. Φαίνεται δηλαδή, να εκφράζουν θετική στάση απέναντι στο γεγονός του διαζυγίου, θεωρώντας πως οι επιπτώσεις του στη ζωή των μαθητών τους είναι λιγότερο σοβαρές, σε σύγκριση με αυτές που επιφέρουν οι συνεχείς ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, επομένως δεν φαίνεται να αντιμετωπίζουν με προκατάληψη τις μονογονεϊκές οικογένειες. Η διαπίστωση αυτή, από τη μια μεριά, συμφωνεί με τα ευρήματα ερευνών στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τις αρνητικότερες επιπτώσεις που έχουν οι συνεχείς συγκρούσεις των γονέων στην προσαρμογή των παιδιών από ό,τι το ίδιο το διαζύγιο (Amato & Keith, 1991· Cherlin et al., 1991· Nunes-Costa, et. al., 2009). Από την άλλη μεριά, υποδηλώνει έμμεσα τη σταδιακή αλλαγή των αρνητικών στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για το διαζύγιο, κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με αποτελέσματα άλλων ερευνών, σύμφωνα με τις οποίες παρατηρείται διατήρηση των αρνητικών στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων των εκπαιδευτικών ως προς το διαζύγιο και τα παιδιά που έχουν χωρίσει οι γονείς τους (Αρχοντόγλου, 2005· Guttman, Lazar, & Karni, 2008· Sander, Endepohls-Ulpe, & Gollia, 2005).

Ωστόσο, δεν είναι ξεκάθαρη η τοποθέτηση των εκπαιδευτικών σχετικά με το εάν πιστεύουν ότι οι μαθητές διαζευγμένων γονέων παρουσιάζουν αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς, ούτε εάν χαρακτηρίζονται από προβλήματα σχολικής και γενικότερης κοινωνικής προσαρμογής. Αποτελέσματα άλλων μελετών παρόλο αυτά, καταδεικνύουν ότι οι εκπαιδευτικοί αξιολογούν αρνητικά τη σχολική καθώς και τη

συναισθηματική και κοινωνική προσαρμογή των παιδιών που έχουν χωρίσει οι γονείς τους (Dong, et al., 2002· D' Onofrio, Turkheimer, Emery, Maes, Silberg, & Eaves, 2007; Landsford, 2009· Livaditis, et al., 2002· Luk-Fong, 2006).

Ειδικότερα για τις διαζευγμένες μητέρες, θεωρούν ότι αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες στη φροντίδα και άσκηση ελέγχου στα παιδιά, κάτι που και οι διεθνείς έρευνες έχουν δείξει, καθώς επιβεβαιώνεται ότι οι διαζευγμένες μητέρες, κατά την αρχική περίοδο μετά το χωρισμό, έχουν να αντιμετωπίσουν πολλαπλές αλλαγές στη ζωή τους, με επακόλουθες επιπτώσεις στη συμπεριφορά τους και στις μεθόδους διαπαιδαγώγησης που ακολουθούν · ωστόσο, σε διάστημα περίπου δύο χρόνων μετά το διαζύγιο, επισημαίνεται ότι επανακτούν την ικανότητά τους για ανατροφή και επικοινωνία με τα παιδιά τους (Hetherington, 1991· Wood, Repetti, & Roesch, 2004). Φαίνεται επίσης, ότι οι εκπαιδευτικοί του δείγματος παραδέχονται πως υπάρχουν αντιδράσεις των παιδιών στην παρουσία νέων συντρόφων των γονέων τους μετά το διαζύγιο, καθώς και το ότι η ευθύνη για το χωρισμό μοιράζεται και στους δύο γονείς, άποψη που στηρίζεται επίσης από τη διεθνή βιβλιογραφία (Bohannon, 1970 · Demo & Acock, 1996· Livaditis, et al., 2002 · Weiss, 1979).

Η ηλικία των εκπαιδευτικών φάνηκε πως είναι μία παράμετρος που διαφοροποιεί τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, καθώς οι νεότεροι εκπαιδευτικοί (23-29 ετών) υποστηρίζουν ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονέων δεν παρουσιάζουν αντικοινωνικές μορφές συμπεριφορές, κάτι που δεν υιοθετούν ωστόσο οι εκπαιδευτικοί μέσης ηλικίας (36-40 ετών). Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η έρευνα της Luk-Fong (2006) στην οποία διαπιστώθηκε ότι οι νεότεροι εκπαιδευτικοί τείνουν να αξιολογούν θετικότερα το διαζύγιο, και κατά συνέπεια τις επιπτώσεις του στη ζωή των παιδιών, σε σύγκριση με τους πιο έμπειρους και μεγαλύτερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς.

Ο τόπος κατοικίας φαίνεται επιπλέον να επηρεάζει, σε κάποιο βαθμό, τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, καθώς οι εκπαιδευτικοί της επαρχίας αναγνωρίζουν περισσότερο από τους εκπαιδευτικούς της Αθήνας την ύπαρξη προβλημάτων αντικοινωνικής συμπεριφοράς, κοινωνικής προσαρμογής και δυσκολιών στις σχέσεις με τους νέους συντρόφους των γονέων. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να οφείλεται στο ότι οι λιγότερο αστικές περιοχές αντιμετωπίζουν με κάποιες αρνητικές στερεοτυπικές αντιλήψεις, ίσως και με προκαταλήψεις και επιφυλακτικότητα θέματα

που αφορούν σε αλλαγές στη σύνθεση της οικογένειας, όπως είναι ένα διαζύγιο. Αν και από έρευνες σχετικά με το *εάν και πόσο* διατηρούνται οι παραδοσιακές οικογενειακές αξίες και σχέσεις περισσότερο στην επαρχία, σε σύγκριση με την Αθήνα και τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, δεν προκύπτει σημαντική διαφοροποίηση, οι μικρές επαρχιακές κοινωνίες ενδέχεται ακόμα να διακατέχονται από φόβο για τις συνέπειες του διαζυγίου στη δομή και στη λειτουργία της οικογένειας των διαζευγμένων πλέον γονέων. Στις μικρές κοινωνίες όπου ο ρόλος της «εσωομάδας», δηλαδή των «κοντινών μας ανθρώπων» είναι πολύ ισχυρός, ένα «ανατρεπτικό γεγονός» όπως είναι το διαζύγιο, ενδέχεται να διαταράσσει τις ισορροπίες αυτής της ομάδας και να κλονίζει τον ισχυρό ρόλο της, επηρεάζοντας τις σχέσεις του χωρισμένου ζευγαριού και των παιδιών τους με τα συγγενικά και φιλικά πρόσωπα (Γεώργας, Γκαρή, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς & Παπαλόη, 1998· Georgas, 1989· Georgas, Christakopoulou, Poortinga, Goodwin, Angleitner, & Charalambous, 1997· Shaw, 1991· Χατζηχρήστου, 1999).

Τέλος, οι στάσεις των γυναικών εκπαιδευτικών βρέθηκαν να διαφοροποιούνται, σ' ένα ενδεικτικό επίπεδο, σε σχέση με αυτές των ανδρών, σε θέματα αξιολόγησης του διαζυγίου και των συνθηκών προσαρμογής των παιδιών μετά το διαζύγιο, με τις γυναίκες να εκφράζουν θετικότερη αξιολόγηση προς το διαζύγιο γενικότερα. Η θετικότερη στάση των γυναικών προς το γεγονός ενός διαζυγίου επιβεβαιώνεται και από τους Karinus & Johnson (2002), οι οποίοι διαπίστωσαν ότι οι γυναίκες αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το διαζύγιο συγκριτικά με τους άντρες, ενώ οι Karinus & Flowers (2008) επεσήμαναν τη μεγαλύτερη αποδοχή και ανοχή προς το διαζύγιο από τις γυναίκες, στις περιπτώσεις ύπαρξης παιδιών στην οικογένεια. Με τις στάσεις τους αυτές οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ίσως να δείχνουν περισσότερο έτοιμες και αποφασιστικές σε θέματα που σχετίζονται γενικά με το διαζύγιο, καθώς και περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε ζητήματα ευθύνης και παρουσίας νέων προσώπων στην οικογένεια.

Ως προς τους λόγους για τους οποίους καταλήγουν ορισμένοι γονείς στο διαζύγιο, οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ως σημαντικότερους λόγους την ασυμφωνία χαρακτήρων, τους οικονομικούς-κοινωνικούς λόγους, καθώς και την ύπαρξη άλλης σχέσης. Οι αντιλήψεις αυτές των εκπαιδευτικών συμφωνούν με εκείνες που αναφέρονται από διαζευγμένους γονείς και γενικότερα άτομα που έχουν οδηγηθεί σε

διαζύγιο σχετικά με τους λόγους χωρισμού τους (Amato & Previti, 2003· Walancik-Ryba, 2009) Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εκπαιδευτικών αναφέρει ότι έχει μαθητές από διαφορετικές μορφές οικογένειας, με συχνότερη αυτή των μαθητών με διαζευγμένους γονείς, έρχεται σε συμφωνία με τα βιβλιογραφικά δεδομένα που μαρτυρούν την εξάπλωση του διαζυγίου. Ωστόσο, έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι η πλειοψηφία τους φαίνεται να μην έχει συζητήσει ποτέ για το θέμα του διαζυγίου στην τάξη, αν και αναγνωρίζουν ότι οι κατάλληλοι τρόποι στήριξης των παιδιών αυτών αποτελούν η ίδια συζήτηση για το θέμα και η συναισθηματική στήριξη. Καταφανώς, η διαπίστωση αυτή, υπογραμμίζει την ανάγκη για το σχεδιασμό κατάλληλων παρεμβατικών προγραμμάτων στο σχολείο που, μέσω της σχολικής ψυχολογικής συμβουλευτικής, θα διευκολύνουν το έργο του εκπαιδευτικού σε σχέση με τα παιδιά διαζευγμένων γονέων, καθώς θα προσφέρουν ψυχολογική στήριξη στα ίδια τα παιδιά που βιώνουν το χωρισμό των γονέων τους.

Στην παρούσα μελέτη, η οποία προσπάθησε να καλύψει μέρος του βιβλιογραφικού κενού για τις στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών μετά από αυτό, προκύπτει, κατά κύριο λόγο, μία σχετικά αισιόδοξη εικόνα, σύμφωνα με την οποία οι εκπαιδευτικοί φαίνονται να μην εστιάζουν σε στερεοτυπικές αντιλήψεις που στιγματίζουν τα παιδιά χωρισμένων γονέων. Η εικόνα αυτή, αν και ενδέχεται να υποδηλώνει ότι πολλές απαντήσεις των εκπαιδευτικών συμμορφώνονται προς το κοινωνικά επιθυμητό, παρέχει χρήσιμο υλικό πάνω στο οποίο μπορεί να στηριχθεί ο σχεδιασμός και η εφαρμογή ψυχοκοινωνικών παρεμβατικών προγραμμάτων πρωτογενούς πρόληψης, στόχος των οποίων θα μπορούσε να είναι η ενδυνάμωση των θετικών στάσεων που εκφράζονται από τους εκπαιδευτικούς και η διευκρίνιση όσων στάσεων προέβαλαν ως αδιαφοροποίητες και ασαφείς, όπως, για παράδειγμα, οι στάσεις προς τις δυσκολίες αντικοινωνικής συμπεριφοράς, κοινωνικής προσαρμογής και σχολικής επίδοσης των παιδιών χωρισμένων γονέων. Η προσπάθεια αυτή θα συνέβαλε στην προαγωγή ενός λειτουργικού πλαισίου για τη σχολική προσαρμογή των μαθητών, καθώς και για τη διευκόλυνση του έργου των εκπαιδευτικών, παρέχοντας ένα «πρότυπο» δημιουργίας κλίματος κατανόησης και εμπιστοσύνης εκ μέρους των εκπαιδευτικών προς τους μαθητές. Παράλληλα, θα ενίσχυε τη συνεχή επιμόρφωση και ενημέρωση των εκπαιδευτικών, προσφέροντας κατάλληλο και έγκυρο υλικό

πάνω σε θέματα σχετικά με το διαζύγιο και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσιάζουν τα παιδιά χωρισμένων γονέων διαμέσου του ρόλου του σχολικού ψυχολόγου και της αντίστοιχης παροχής συμβουλευτικών-ψυχολογικών υπηρεσιών στο σχολικό περιβάλλον (Χατζηχρήστου, 2004 · Χατζηχρήστου, Γκαρή, Μυλωνάς, Τσιόβουλου, Καρίτσα, & Γιαβρίμης, 2012).

Βιβλιογραφία

- Amato, C., Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and the Family*, 72(3), 2010, 650-666.
- Amato, P. & DeBoer, D. D. The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or commitment to marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 2001, 1038-1051.
- Amato, P. R. & Keith, B., The consequences of divorce for attitudes toward divorce and gender roles. *Journal of Family Issues*, 12(3), 1991, 306-317.
- Amato, P. R., & Previti, D. People's reasons for divorcing: Gender, social class, the life course, and adjustment. *Journal of Family Issues*, 24(5), 2003, 602-626.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, Children and Divorce. *Facts for Families*, 1(10/92). <http://aacap.org/publications/factsfam/divorce.htm>, 2003.
- Angarne-Lindberg, T., Wadsby, M., & Bertero, C. Young Adults with Childhood Experience of Divorce: Disappointment and Contentment, *Journal of Divorce and Remarriage*, 50, 2009, 172-184.
- Aro, H. M. & Palossari, U. K., Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110 (1), 1992, 26-46.
- Αρχοντόγλου, Α. *Σχολική επίδοση και συμπεριφορά των παιδιών από μονογονεϊκές οικογένειες στο δημοτικό σχολείο*. εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Bohannon, P. The six stations of divorce. In P. Bohannon (Ed.), *Divorce and after: an analysis of the emotional and social problems of divorce* (pp. 29-55). Doubleday, New York, 1970.
- Bogensneider, K. & Corbett, T. H. Family policy: Becoming a field of inquiry and subfield of social policy, *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 2010, 783-803.
- Γεώργας, Δ., Γκαρή, Α., Χριστακοπούλου, Σ., Μυλωνάς, Κ., & Παπαλόη, Β., Οικογενειακές σχέσεις των ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 24, 1998, 167-187.
- Γκαρή, Α. (2010). Οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, διπλού και μονού εισοδήματος στην Ελλάδα: ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης, & Β. Παυλόπουλος (Εκδ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά. 29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανα-κρίνουν την επιστήμη τους* (σελ. 213-243), εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2010.
- Γκαρή Α., Μυλωνάς, Κ. & Δαβίδ-Σπανοπούλου, Α. Η ελληνική οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας: ενδοοικογενειακές σχέσεις και σχολική προσαρμογή παιδιών

- σχολικής ηλικίας. Στο Χ. Παπαηλιού, Γ. Ξανθάκου & Χ. Χατζηχρήστου (Επιμ.), *Εκπαιδευτική Σχολική Ψυχολογία* (Τομ. Β', σελ. 153-168), εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2006.
- Cashmore, J. & Parkinson, P. Parenting arrangements for young children: Messages from research, *Australian Journal of Family Law*, 25(3), 2011, 236-257.
- Cherlin, A., The deinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 66, 2004, 848-861.
- Cherlin, A. J., Furstenberg, F. F., Chase-Lansdale, L., Kierman, K. E., Robins, P. K., Morrison, D. R. & Teitler, J. O., Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, 252, 1991, 1386-1389.
- Cox, K. M. & Desforges, M. *Divorce and the school*. Methuen, London, 1987
- Demo, D. H. & Acock, A. C. Family structure, family process, and adolescent well-being. *Journal of the Research on Adolescence*, 6, 1996, 457-488.
- Demo, D. H. & Fine, M. A. *Beyond the average divorce*, Sage, Thousand Oaks, CA., 2010.
- Dong, Q., Wang, Y., & Ollendick, Th., Consequences of divorce on the adjustment of children in China, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(1), 101-110, 2002.
- D' Onofrio, B. M. Consequences of separation/divorce for children. In R. E. Tremblay, M. Boivin, R. Dev, Peters (Eds.), *Encyclopedia of Early Childhood Development, Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development and Strategic Knowledge Cluster on Early Child Development*, 1-6 (<http://www.child-encyclopedia.com/documents/DOnofrioANGxp-Divorce.pdf>), 2011.
- D' Onofrio, B. M., Turkheimer, E., Emery, R. E. Maes, H. H., Silberg, J., & Eaves, I. J. A children of twins study of parental divorce and offspring psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48, 2007, 667-675.
- Emery, R. E. *Marriage, divorce, and children's adjustment* (2nd ed.), Sage Newbury Park, CA, 1999.
- Erwin, P., *Attitudes and persuasion*. Psychology Press, Taylor & Francis Group Philadelphia, 2001.
- Forgas, P., Cooper, J. & Crano, W. D. *The psychology of attitudes and attitude change*, Psychology Press, Taylor & Francis Group, East Sussex, 2010.
- Fukushima, M., Divorce: Are you for or against it? *The Yearly Magazine of Student Writing in English*, Faculty of Policy Studies, Chuo University, Japan. http://www.tsujiru.net/compass/compass_1999/reg/fukushima_maiko.htm.

- Georgas, D., Changing Family Values in Greece: From collectivism to individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 1989, 357-371.
- Georgas, J., Christakopoulou, S., Poortinga, Y.A., Goodwin, R., Angleitner, A. & Charalambous, N. The relationship of family bonds to family structure and function across cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28, 1997, 303-320.
- Gibbs, L. & Payne, K. K. First divorce rate, (FP-11-09) *NCFMR Family Profiles*. Bowling Green, OH: National Center for Family and Marriage Research, 2010.
- Guidibaldi, J. & Perry, J. D. Divorce and mental health sequelae for children: A two-year follow up of nationwide sample. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 1985, 531-537.
- Guttman, J., Lazar, A., & Karni, M., Teachers' and school children's stereotypic perception of the child of divorce: 20 years later. *Journal of Divorce and Remarriage*, 49(1/2), 2008, 131-141.
- Halpenny, A. M., Greene, S., & Hogan, D., Children's Perspectives on Coping and Support following Parental Separation. *Child Care in Practice*, 14(3), 2008, 311-325.
- Harvey, J. H. & Fine, M. A., *Children of divorce. Stories of loss and growth*. Taylor & Francis Group, New York, 2010.
- Hatzichristou, C., Children's adjustment after parental separation: A teacher, peer and self-report in Greek sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34(8), 1993, 1469-1478.
- Hetherington, E. M., Divorce: A child's perspective. *American Psychologist*, 34(10), 1979, 851-858.
- Hetherington, E. M., Families, lies and videotapes. *Journal of Research on Adolescence*, 1, 1991, 323-348.
- Hetherington, E. M., Bridges, M. & Insabella, G. M., What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53(2), 1998, 167-184.
- Hetherington, E. M., Cox, M. & Cox, R., Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 1985, 518-530.
- Hetherington, E. M., & Kelly, J., *For better or for worse: Divorce reconsidered*. Norton, New York, 2002.
- Hetherington, E. M. & Stanley-Hagan, M., The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 1999, 129-140.

- Johnson, P. & Nelson, M. D., Parental divorce, family functioning, and college student development: an intergenerational perspective. *Journal of College Student Development*, 19(1), 1998, 355-363.
- Kapinus, C. A., & Flowers, D.R., An examination of gender differences in attitudes toward divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 49(3/4), 2008, 239-257.
- Kapinus, C. A., & Johnson, M. P., Personal, moral, and structural commitment to marriage: Gender and the effects of family life cycle stage. *Sociological Focus*, 35, 2002, 189-205.
- Kelly, J. B., Children's Living Arrangements Following Separation and Divorce: Insights from empirical and clinical research. *Family Process*, 46(1), 2006, 35-52.
- Kreider, R. M., *Living arrangements of children: 2004* (Current Population Reports P70—114). Census Bureau, Washington DC, 2007.
- Landsford, J. E. Parental divorce and children's adjustment. *Perspective on Psychological Science*, 4(2), 2009, 140-152.
- Lewis, D. Teachers' perceptions regarding the effects of marital disruption on children's reading performance and attitudes. *Master of Arts-Thesis*, Kean University, 2002.
- Liu, X., Guo, C., Okawa, M., Zhai, J., Li, Y., Uchiyama, M., Neiderheiser, J. M., & Kurita, H. Behavioral and emotional problems in Chinese children of divorced parents. *Journal of the American Academy of child and Adolescent Psychiatry*, 39, 2000, 896-903.
- Livaditis, M., Zaphiriadis, K., Fourkioti, A., Tellidou, C., & Xenitidis, K.I. Parental loss and problem behaviour in Greek adolescents: student and teacher perspectives. *International Review of Psychiatry*, 14(1), 2002, 60-65.
- Luk-Fong, P.Y.Y. Primary school teachers' perceptions of school children coping with changing family situations - a hybrid Hong Kong experience. *Social Psychology of Education*, 9, 2006, 425-441.
- Medway, F. J. & Cafferty, T. P., Contributions of social psychology to school psychology. In C.R. Reynolds & T.B. Gutkin (Eds.), *The Handbook of School Psychology* (pp. 194-222), (3rd ed.), John Wiley & Sons, Ltd, New York, 1999.
- Nunes-Costa, R. A., Lamela, D. L. P. V., & Figueiredo, B. F. C., Psychosocial adjustment and physical health in children of divorce. *Journal de Pediatria*, 85(5), 2009, 385-396.
- Parkinson, P., Cashmore, J., & Single, J., Adolescents' views on the fairness of parenting and financial arrangements after separation. *Family Court Review*, 43(3), 2005, 429-444.

- Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. *Attitudes and persuasion: Classic and contemporary approaches*. Wm. C. Brown Company Publishers, Iowa, 1981.
- Risch, S. C., Jodl, K. M., & Eccles, J. S., Role of the father-adolescent relationship in shaping adolescents' attitudes toward divorce. *Journal of Marriage and Family*, 66, 2004, 46-58.
- Rokeach, M. *Beliefs, attitudes and values. A theory of organization and change*. Jossey-Bass Inc. Publishers, San Francisco, 1968.
- Rokeach, M. & Ball-Rokeach, S. J. Stability and change in American value Priorities 1968-1981. *American Psychologist*, 44(5), 1989, 775-784.
- Sammons, W. A. H. & Lewis, J. M. What schools are doing to help the children of divorce? *Young Children*, 55(5), 2000, 64-65.
- Sander, E., Endepohls-Ulpe, M., & Gollia, A. Children of divorce from teachers' point of view. *Psychologie in Erziehung und Unterricht*, 52, 2005, 272-280.
- Shaw, D. S. The effects of divorce on children's adjustment: review and implications. *Behavior Modification*, 15(4), October 1991, 456-485.
- Simons, R. L. The effect of divorce on adult and child adjustment. In R. L. Simons & Associates (Eds.), *Understanding differences between divorced and intact families: Stress, interaction, and child outcomes* (pp.3-20). Sage, Thousand Oaks, CA, 1996.
- Storksen, I., Roysamb, E., Holmen, T. L., & Tambs, K. (2006). Adolescent adjustment and well-being: Effects of parental divorce and distress. *Scandinavian Journal of Psychology*, 47, 75-84.
- Storksen, I., Roysamb, E., Moum, T., & Tambs, K., Adolescents with a childhood experience of parental divorce: a longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, 28(6), 2005, 725-739.
- Walancik-Ryba, K., Considerations on the topic of deciding about the fault in case of the irretrievable breakdown of marriage in divorce proceedings. *New Educational Review*, 18(2), 2009, 48-55.
- Wallerstein, J. S. & Kelly, J. B. *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. Basic Books, New York., 1980.
- Weiss, R. S. Growing up a little faster: The experience of growing up in a single-parent household. *Journal of Social Issues*, 35(4), 1979, 97-111.
- Wood, J.J, Repetti, R. L., & Roesch, S. C. Divorce and children's adjustment problems at home and school: The role of depressive/withdrawn parenting. *Child Psychiatry and Human Development*, 35(2), 2004, 121-142.

Zill, N., Morrison, D. R. & Coiro, M. J. Long-term effects of parental divorce on parental-child relationships, adjustment and achievement in young adulthood. *Journal of Family Psychology*, 7(1), 1993, 91-103.

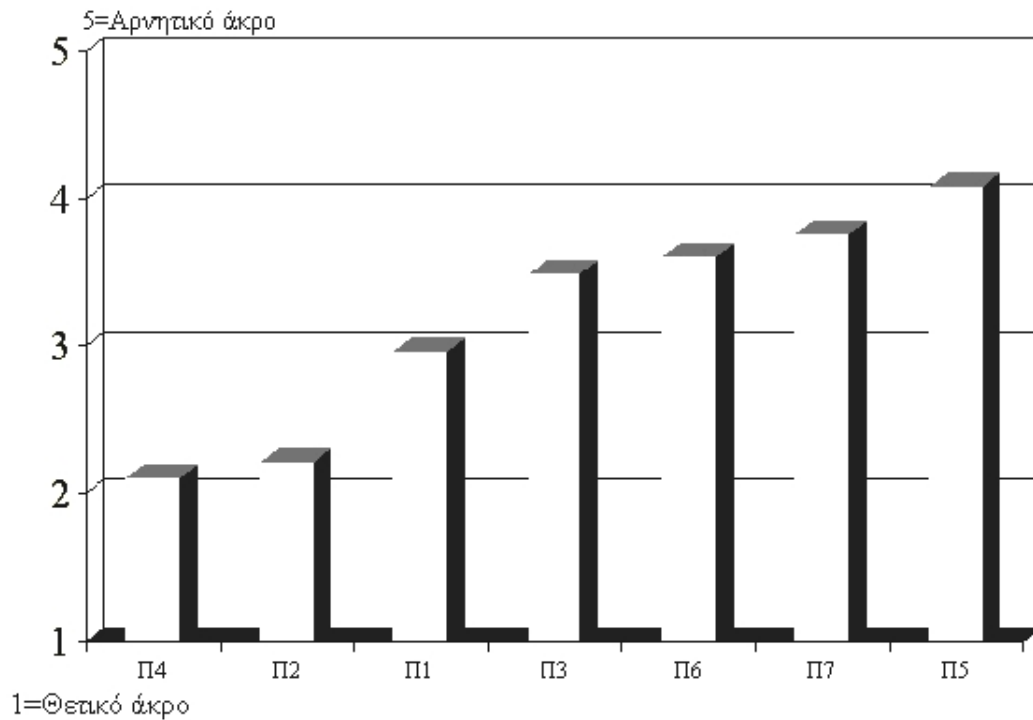
Χατζηχρήστου, Χ. Γ. Διαζύγιο και μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 24, Αύγουστος 1998.

Χατζηχρήστου, Χ. Γ. Ο χωρισμός των γονέων. *Το διαζύγιο και τα παιδιά: Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

Χατζηχρήστου, Χ. Γ. *Εισαγωγή στη Σχολική Ψυχολογία*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

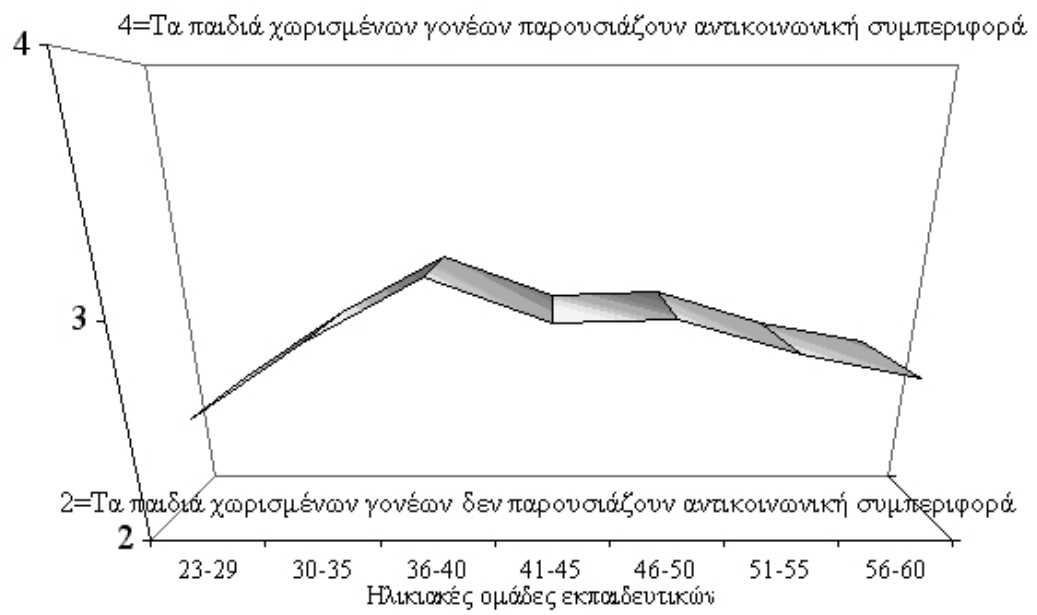
Χατζηχρήστου, Χ. Γ., Γκαρή, Α., Μυλωνάς, Κ., Τσιόβουλου, Α., Καρίτσα, Β., & Γιαβρίμης, Π., Αντιλήψεις και στάσεις μαθητών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων, *Νέα Παιδεία*, 144, 2012, 131-146.

-
- . **Σχήμα 1.** Μέσοι όροι (σε αύξουσα σειρά) στάσεων σχετικά με το διαζύγιο και τις επιπτώσεις στα παιδιά χωρισμένων γονέων και στο οικογενειακό τους περιβάλλον.
  - Σχήμα 2.** Μέσοι όροι για την αντίληψη «Αντικοινωνική συμπεριφορά» παιδιών με χωρισμένους γονείς, κατά ηλικιακή ομάδα εκπαιδευτικών.

Κλειδί: Π4 = Υποστήριξη εκπαιδευτικών, Π2 = Αξιολόγηση διαζυγίου, Π1 = Αντικοινωνική συμπεριφορά, Π3 = Κοινωνική προσαρμογή, Π6 = Δυσκολίες για τη μητέρα, Π7 = Νέοι σύντροφοι γονέων, Π5 = Ευθύνη γονέων.

Σχήμα 1.

Σχήμα 2.

Ερωτήματα		Π1	Π2	Π3	Π4	Π5	Π6	Π7
	Ιδιοτιμές	6,52	3,83	2,45	2,29	2,15	1,87	1,54
	Ποσοστό αποδιδόμενης διασποράς	15,9	9,33	5,98	5,59	5,25	4,56	3,75
αντικοινωνική/παραβατική συμπεριφορά		0,64	0,04	0,20	0,15	0,15	0,15	0,20
εξάρτηση από ναρκωτικά		0,81	0,04	0,18	0,21	0,09	0,12	0,08
εξάρτηση από αλκοόλ		0,79	0,08	0,21	0,21	0,05	0,12	0,09
όταν οι γονείς χωρίζουν, μπορεί να φταίνε γι' αυτό και τα παιδιά τους		0,66	0,10	0,01	-0,30	-0,06	-0,16	-0,04
ακόμα και αν οι δυο γονείς δεν ταιριάζουν μεταξύ τους, θα πρέπει να ζουν μαζί για χατίρι των παιδιών		0,05	0,83	0,12	0,16	-0,07	0,00	-0,06
οι γονείς δεν πρέπει να χωρίζουν ποτέ γιατί ο χωρισμός τους ταλαιπωρεί τα παιδιά		0,07	0,81	0,10	0,14	-0,04	-0,07	0,02
είναι καλύτερο για τα παιδιά οι γονείς να χωρίζουν όταν υπάρχουν συνεχείς καβγάδες και διαφωνίες μεταξύ τους		-0,14	-0,64	0,01	0,07	0,24	-0,07	0,01
οι γονείς που χωρίζουν, δεν αγαπούν αρκετά τα παιδιά τους		0,33	0,56	0,05	-0,08	-0,17	-0,01	-0,08
το διαζύγιο είναι μια λύση γιατί ανακουφίζει τα παιδιά από πολλά προβλήματα και στεναχώριες		0,21	-0,74	0,00	0,12	-0,24	-0,20	-0,06
έχουν περισσότερα προβλήματα στη συμπεριφορά τους απ' ό,τι τα παιδιά που δεν έχουν χωρίσει οι γονείς τους		0,12	0,16	0,72	-0,12	0,19	-0,02	-0,11
είναι πιο μελαγχολικά και απομονωμένα		0,17	0,08	0,64	-0,13	0,12	0,13	0,10
έχουν περισσότερα προβλήματα στα μαθήματα από τα παιδιά που δεν έχουν χωρίσει οι γονείς τους		0,44	0,09	0,52	0,17	-0,12	-0,03	-0,03
αντιμετωπίζουν ή θα αντιμετωπίσουν στο μέλλον περισσότερα προβλήματα στις συντροφικές τους σχέσεις με άτομα του άλλου φύλου		0,18	0,05	0,62	0,19	0,07	0,02	0,16
έχουν ανάγκη για περισσότερη στήριξη και βοήθεια από ότι τα παιδιά μικρότερης ηλικίας		0,02	-0,04	0,53	0,22	-0,11	0,10	0,21
μερικοί εκπαιδευτικοί δείχνουν μεγαλύτερη κατανόηση και επιείκεια στα παιδιά που έχουν χωρίσει οι γονείς τους		0,12	0,01	0,08	0,65	0,00	0,10	0,19
μερικοί εκπαιδευτικοί συμπεριφέρονται πιο αυστηρά στα παιδιά που οι γονείς τους έχουν χωρίσει		0,11	-0,08	-0,08	-0,46	-0,16	0,00	-0,08
οι εκπαιδευτικοί παρέχουν συναισθηματική στήριξη και κατανόηση στα προβλήματα των παιδιών που οι γονείς τους έχουν χωρίσει		0,24	0,08	0,06	0,69	0,20	0,03	-0,01
οι εκπαιδευτικοί μπορούν να στηρίξουν το παιδί που οι γονείς τους έχουν χωρίσει		0,23	0,11	0,11	0,56	0,34	-0,04	-0,15
όταν οι γονείς χωρίζουν, ευθύνεται μόνο ο ένας από τους δύο		0,02	0,12	-0,07	-0,13	-0,85	0,02	0,01
όταν οι γονείς χωρίζουν, ευθύνονται και οι δύο		0,13	-0,06	0,08	0,12	0,82	-0,03	0,09
οι γονείς, δικαιολογημένα προσπαθούν να πάρουν τα παιδιά με το μέρος τους, στις συγκρούσεις μεταξύ τους		0,45	0,11	0,07	0,03	-0,45	-0,17	0,09
δυσκολεύονται στη φροντίδα των παιδιών		-0,10	-0,02	0,01	0,00	0,07	0,80	0,11
είναι πιθανό να έχουν περισσότερες απαιτήσεις σχετικά με τις ευθύνες και τα καθήκοντά των παιδιών στο σπίτι		-0,09	0,11	-0,16	0,09	0,24	0,46	0,08
δυσκολεύονται στην επίβλεψη και τον έλεγχο των παιδιών		0,18	0,11	0,20	0,04	-0,13	0,80	-0,02
παρέχουν περιορισμένη βοήθεια στα παιδιά σε σχέση με τα μαθήματά τους		0,39	0,00	0,03	0,07	-0,09	0,58	0,13
διαφωνούν με την επιλογή ενός νέου συντρόφου των γονέων τους		0,08	-0,04	0,01	-0,04	-0,01	0,07	0,83
έχουν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τους νέους συντρόφους των γονέων τους		0,13	-0,03	0,13	0,07	0,01	0,09	0,81
έχουν επηρεαστεί στις αντιλήψεις τους σε ζητήματα όπως είναι ο γάμος, εξαιτίας του διαζυγίου των γονέων τους		-0,08	0,01	0,31	0,39	0,20	0,17	0,45
ζουν το ίδιο καλά με τα παιδιά που δεν έχουν χωρίσει οι γονείς τους		-0,13	-0,21	-0,35	0,25	-0,09	-0,08	-0,19
είναι πιο ώριμα στη ζωή		-0,07	-0,02	-0,09	-0,10	0,06	0,00	-0,03
πιέζονται να πάρουν το μέρος του ενός από τους δύο γονείς		0,12	-0,07	0,08	0,02	-0,03	-0,02	0,20
είναι σε θέση να κατανοούν καλύτερα τις δυσκολίες των μεγάλων		-0,09	-0,06	0,08	0,18	-0,18	0,08	-0,18
αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις με επιτυχία		-0,05	-0,07	-0,14	-0,03	-0,10	-0,02	-0,11
ξεπερνούν μετά από κάποιο διάστημα τις δυσκολίες από το χωρισμό		-0,11	-0,28	-0,34	-0,20	-0,08	0,07	-0,32
έχουν περισσότερη ανάγκη για στήριξη και φιλία από τους φίλους τους του ίδιου φύλου		-0,11	-0,04	0,14	0,09	0,19	-0,04	0,26
έχουν περισσότερη ανάγκη για στήριξη και φιλία από τους φίλους τους του αντίθετου φύλου		0,03	-0,07	0,07	0,19	-0,05	0,01	0,00
έχουν ανάγκη για περισσότερη στήριξη και βοήθεια από τους συμμαθητές/ τις συμμαθήτριές τους		0,00	0,01	0,37	0,17	0,00	0,16	0,05
μερικά παιδιά δεν θέλουν να κάνουν παρέα με παιδιά που έχουν χωρίσει οι γονείς τους		0,14	0,12	0,01	0,03	0,00	0,12	-0,08
μερικοί γονείς δεν θέλουν τα παιδιά τους να κάνουν παρέα με παιδιά που οι γονείς τους έχουν χωρίσει		0,18	0,20	0,12	0,08	0,11	0,12	0,04
όταν οι γονείς χωρίζουν, τα παιδιά θα πρέπει να βοηθούν στη φροντίδα του σπιτιού		0,03	-0,01	-0,02	-0,05	-0,05	-0,09	-0,03
έχουν λιγότερους κανόνες (π.χ. για τις εξόδους, τα μαθήματα κτλ) και περισσότερη ελευθερία στην οικογένειά τους		0,30	0,04	0,40	0,10	-0,02	0,24	-0,05

AL Baladhuri's Kitab Futuh al- Buldan: Third Century Hijri Humanistic History

Nasreen Afzal^{*}, Arwa Juzer[‡]

Abstract

The third century Hijri was a period of excessive academic achievement in the history of Muslim historiography. During this period historical study reached a stage which led to the appearance of the great historians of that time. One of the earliest historians of this phase was Ahmed bin Yahya Baladhuri (d. 279A.H). His most celebrated and significant writing is Kitab Futuh al- Buldan (The Conquest of the Countries) which deals with the early Muslim Conquest and expansion. This book presents the episodic and personal character of early Islamic historiography. This article deals with the historiographical traditions adopted by Baladhuri and explains the differences between his writing and his contemporaries' and also discusses his contributions in the development of Muslim historiographical traditions.

Key words: Universal History, Arab Aristocracy, Geography, Archeology, Episodic History

---

^{*} PhD, Assistant Professor, Department of History, University of Karachi, Karachi-Sindh, Pakistan

[‡] Research Scholar, Department of History, University of Karachi, Karachi-Sindh, Pakistan

Introduction

The spread of Islam from the confines of Mecca and Medina led to the realization that the events and conquests had to be recorded. The oral traditions of the Arabs had up until now sufficed for the transmission of their traditions and history, but now other races were being included within the fold of Islam. The term for history in Arabic was *akhbar*¹ or *Ta'rikh*². "A *khbar* (plural, *akhbar*) was an account of the past composed for historical interest rather than to shed light on Islamic law, and often devoted to the relation of a single event. The term *Ta'rikh*, which first appeared about 644 C.E. and is the modern Arabic word for history, was initially used to describe various sorts of writing organized chronologically (it literally means "dating") whether by annals or by the reigns of caliphs."³The interest in the past in early Islamic history was cultivated by people with varying interests. Abd-al Aziz al-Duri has distinguished two "schools" who then merged together to produce the great 9th century historians like al-Madaini who used the pre-Islamic legacy of Arabia and contributed to the growth and development of *Ta'rikh*⁴.

Franz Rosenthal defines that "Muslim historiography includes those works which Muslims, at a given moment of their literary history, considered historical works and which, at the same time, contain a reasonable amount of material which can be classified as historical according to our definition of history."⁵His definition is illuminating when we examine it with the terms for history as by this inference we see that the works included in Muslim historiography do not necessarily focus on historical events but include elements such as genealogy, natural sciences, philosophy, geography, cosmography, astrology, in short everything concerned with man. Muslim historiography is an intricate and methodical system of historical writing which begins not with the Prophet Muhammad P.B.U.H but with the creation of the universe and the coming of Adam. "The purpose which Muslim historians sought to

---

¹ Information or News- Oxford Dictionaries

² Dating

³Daniel Woolf, *Historiography*, New Dictionary of the History of Ideas, P., xliii

⁴Abdul Kader al-Tayob, *The Transformation of a Historical Tradition: From Khbar to Tarikh*, The American Journal of Social Sciences, Vol.5, No.2, 1988, P., 231

⁵Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P.,17

accomplish was to produce works which would be useful and improve the social position of the individual acquainted with them. The knowledge of historical works, the content brought with it the political wisdom and conversational skill which assured success in this world and the humility and piety which assured blessedness in the other world.”⁶

There are various forms of Muslim historiography which Rosenthal defines in detail in his work ‘A History of Muslim Historiography’. The oldest form is *habar*, an extension of the battle day narrative characteristic to Arab society, which is an inclusive, well-rounded description of a single event often presented in the form of dialogue and inserted with poetic quotations to lend artistic license. Next is the *Annalistic* form which is assembled on the basis of chronology. Then come the lesser forms of historical periodization which are; *Dynastic Histories* based upon the reigns of the caliphs and other rulers, *Tabaqat* which deals with a particular class or strata of society and *Genealogical* histories.⁷

Due to the nature of Arab society and the Prophet’s emphasis on learning (*ilm*) almost anyone who could write began recording, or more correctly, transcribing the stories of the Prophet and his companions. Chroniclers writing about the life of the Prophet, how he spread Islam and what battles he fought in this mission had to make sure of their sources. Questions were being raised about the authenticity of the conveyed stories which was of vital importance as the sayings of the Prophet Muhammad P.B.U.H⁸ were as sacrosanct as the Quran. The main responsibility of each writer was to ensure that the Hadith⁹ were authentic and to achieve this they traced the Hadith back to each person who had quoted it up to one who had heard it from the Prophet himself. “The practice of prefacing a chain of authorities to each Hadith led to the compilation of vast biographical dictionaries, like the Book of Classes of the early ninth century author Ibn Said, which includes a biography of the Prophet and a great deal of information on notable personalities in Mecca and Medina during his lifetime. Works such as this allowed readers to identify and judge the veracity of transmitters of Hadith; later, the content of biographical dictionaries

---

⁶Ibid, P., 60-61

⁷Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P.P., 66-98

⁸ Peace Be Upon Him

⁹ a narrative record of the sayings or customs of Muhammad and his companions- Merriam-Webster

was broadened to include poets, writers, eminent readers of the Quran, scientists, and the like.”¹⁰ This practice gave Muslim historiography its unique color and which clarifies Rosenthal’s definition of Muslim historiography as works which contained a reasonable amount of material that could be called historical.

One of the most noted historians of the ninth century is al-Baladhuri whose *Kitab Futuh al-Buldan* is a primary source of the early Muslim conquests. There exists very little information on his personal life. His date of birth and death are not exactly known. The sources for his life are *al-Fihrist*, Yakut’s *Mu’jam al-Udab’a* and al-Kutbi’s *Fawat al-Wafayat*. His grandfather Jabir was secretary to al-Khasib, minister of finances of Egypt under the caliph Ar-Rashid.¹¹ He was most likely of Persian origin as he translated texts from Persian to Arabic and grew up in Baghdad where he was a government bureaucrat. At the capital, al-Baladhuri was a boon companion of the Abbasid caliph al-Mutawakkil (r. 847–861) and he retained influence through the reign of al-Mustain (r. 862–866), but lost his position from that of al-Mutamid (r. 844–892).¹² His studies led him to Damascus, Emessa and Antioch, and Iraq. He studied with famous historians such as al-Madaini, Ibn-Saad, and Musab al-Zubayri. He distinguished himself in poetry, especially satire, tradition and genealogy. He is said to have died from the accidental overdose of Baladhur (*Semecarpus Anacardium* L., marking-nut), a drug believed beneficial for one’s mind and memory, hence earning the name al-Baladhuri, but this is not a confirmed fact. In addition to *Futuh al-Buldan* he also wrote the *Ansab al-Ashraf* (Lineage of the Nobles) which is an extensive biography containing genealogical information about the Arab aristocracy from the Prophet and his companions to the Umayyad and Abbasid times.

---

¹⁰ Islam and Islamic History in Arabia and the Middle East, <http://www.islamicity.com/mosque/ihame/ref5.htm>, Retrieved on: 16th January 2013

¹¹ P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916), P.,6

¹² Lewental D.Girshon, Scholarship on Middle Eastern History, Culture and Identity, <http://dglnotes.com/notes/bajilah2.htm#Baladhuri> , Retrieved on: 14th January 2013

Historiographical Traditions in the Kitab Futuh al-Buldan

Futuh al-Buldan is a comprehensive history of the Islamic conquests of the seventh century arranged by conquered regions. It was edited by [M. J. de Goeje](#) as *Liber expugnationis regionum* (Leiden, 1870; Cairo, 1901). It is said to be an edited version of a larger work also named Futuh al-Buldan. The book is divided into two volumes beginning with the wars during the times of the Prophet and goes on to cover the conquests of Syria, Djazira, Armenia, Egypt and the Maghrib and Iraq and Persia. The first volume is translated by P.K Hitti while the second volume is translated by Francis Clark Murgotten. The second volume covers the regions of Northern Media (Jebal), Adharbaijan¹³, Mosul, Jurjan and Tabaristan, Districts of the Tigris, Khuzistan, Fars and Kirman, Sijistan and KAbu-I, Khurasan, Conquest of as-Sind and Five Appendices. The Appendices are thus; Concerning the Laws of Kharaj¹⁴ Lands, History of the Ata in the Caliphate of Umar Ibn al-Khattab, The Seal, The Coinage and The Art of Writing. Each section begins with the first attack on that region leading up to the final conquest and submission of that region. All treaties and accords signed are also included as well as any steps taken for the development of that region. It progresses both in a geographical and chronological order.

P.K. Hitti as regards the book opines that “The book shares with other books of Arabic history the advantage of tracing the report back to the source. Being a synopsis of a larger work, its style is characterized by condensation whereby it gains in conciseness but loses in artistic effect and clearness. Certain passages are mutilated and ambiguous. It is free from exaggeration and the flaws of imagination. Throughout the work the sincere attempt of the author to get to the fact as it happened and to record it as it reached to him is felt. The chapters on colonization, soldier's pay, land tax, coinage and the like make it especially valuable.”¹⁵

Futuh al-Buldan cannot be categorized into any of the usual forms of Muslim historiography writing. It is neither an Annalistic, dynastic or genealogical history as it covers the history of each region from beginning to end without being confined to a

---

¹³ Azerbaijan

¹⁴ a special Islamic fiscal imposition that was demanded from recent converts to Islam in the 7th and 8th centuries- Encyclopedia Britannica

¹⁵ P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916), P.,7

particular year, dynasty or person. The history of Ar-Rai and Kumas starts from the time of Umar bin al-Khattab to the Abbasid caliph Al-Mamun¹⁶spanning numerous dynasties and various families. Similarly all other sections are thus grouped, culminating in the final submission of the inhabitants of that place to the Islamic regime, whichever that might be. The conquest of Khurasan starts from the Caliphate of Umar and Uthman, then Caliphate of Ali and Muawiya, Caliphate of Yazid and Abd-ar-Rehman, Caliphate of Yazid and Hisham and finally Under the Abbasids.¹⁷The Futuh is better classified as a combination of the habar and Annalistic forms.

Structure of the Futuh al-Buldan:

The book is written in the episodic format typical to writers of that time including al-Baladhuri who adopts a conversational framework to present the events. The conquest of Mosul is divided thus; *Nineveh and surrounding villages- Urmiyah- Founding of Mosul- Pavement and Walls- Building of Hadithah- Tirhan and Takrit*¹⁸. This episodic distribution serves to divide the text into comprehensive, explicable events and prevents the narrative from becoming long-winded and full of names. It also enables the writer to include more information from various sources thus presenting a more complete picture of the event. Al-Baladhuri uses this division to include not only the details of conquest but to note each and every deed done in that area by the Muslims. On the Conquest of Khuzistan, in the part of the Districts of Al-Ahwaz he says thus about one of the men who came to the Muslim army.

'Al-Muhajir ibn-Ziyad was forced to break his fast at the insistence of his commander Abu--Musa who had resolved that none who fasted would fight in the battle. Al-Muhajir thus broke his fast, not out of thirst, but respect and attained martyrdom for his obedience

About he was said the following:

"And in Manadhir when they all were warring,

---

¹⁶ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.P., 3-8

¹⁷ Ibid., P.P, 159-203

¹⁸ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.P., 31-34

*Al-Muhajir went in fulfillment of an oath, with camels;
And his house, the house of the Banu-d-Daiyan, we know
Among the family of Madhhij as the pearl of great price*¹⁹

Baladhuri here gives not only customs but imparts the importance of loyalty and fealty present in the Muslims who went on a jihad. In another example he says when al-Furat was conquered the Muslims discovered a new type of bread,

*'Abd-al-Wahid ibn-Ghiyath from Himyari ibn-Karathah ar-Raba'i who says: When they entered al-Ubullah, they found small loaves made of white flour, and they said, "This is the bread of which it is said that it is fattening." And when they ate of it they began to look at their fore-arms and to say, "By Allah, we don't see any fat."*²⁰

Each episode or report begins with the isnad²¹ which is vital in any Muslim history. "The authenticity of the reported fact depends on the continuity of the chain and the confidence in each reporter. Thus would al-Baladhuri start his narrative regarding the campaign of the Prophet against Najran: 'Bakr Ibn-al-Haitham related to me, that Abdallah Ibn-Salih related to him, on the authority of al-Laith Ibn-Sa'd, on the authority of Yunus Ibn-Ziyad al-Aili, on the authority of az-Zuhri, who said. . . .'"²²

Al- Baladhuri in some places gives a very detailed isnad but where the line is very long he gives a few names and ends with 'others'.

- *Al-Husain ibn-'Amr and Ahmad ibn-Muslih al-Azdi from certain learned men of the people of Adharbaijan, who says*²³
- *Al-Husain ibn-'Ali ibn al Aswad al-'Ijli from Yahya ibn-Adam from Abu--Mu'awiyah from ash-Shai'lami from Muhammad ibn-'Abdallah ath-Thakafi:*²⁴
- *Ishak ibn-Sulaimian ash-Shahrazuri from his father from Muhammad ibn-Marwan from al-Kalbi from a member of the clan of 'Azrah al-Bajali*²⁵

The reason for al-Baladhuri ending some isnad with 'others' may be that he did not have the means to verify the isnad beyond that point or he may have felt that the

---

¹⁹ Ibid., P., 113

²⁰ Ibid., P., 53

²¹ the chain of authorities attesting to the historical authenticity of a particular Hadith- Merriam Webster Dictionary

²² P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916), P.,3

²³ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,23

²⁴ Ibid, P.,67

²⁵ Ibid, P., 35

last transmitter's authority and claim was enough to refute any objections. However this is speculation as al-Baladhuri himself does not tell us. He also says "*Many people of learning relate*²⁶" or '*Some traditionalists say*²⁷' where the isnad is not known to him.

Al-Baladhuri is said to have traveled far to collect and verify the isnad of any report. He himself says in the opening lines, "I have been informed by certain men learned in tradition, biography and the conquest of the lands whose narratives I transmitted, abridged and pieced up together into one whole." Al-Baladhuri is strange in the sense that, where he is very careful about his isnad and records names fully to the extent of giving the family connections and professions, in some reports he uses a collective *qalu* (i.e. they said). "This was done primarily to produce a smooth narrative out of a number of disjointed reports. In this way, the first move was made to develop a continuous story. However, the more stringent method of verification was still upheld as an ideal."²⁸In certain isnad al-Baladhuri also gives relations of the transmitters as well as sometimes their professions which contribute to the authenticity of the transmission. The more details an isnad contains the more reliable it is considered and it also bears testimony to the efforts of the writer in verifying the chain of authorities.

- *Al-Walid ibn-Salih from Marhum, the perfumer, from his father from Shuwais al-'Adawi who says,*²⁹
- *Azdah, wife of 'Utbah. 'Abbas ibn-Hisham from his father from 'Awanah:*³⁰
- *Al-Mada'ini 'AH ibn-Mujahid from 'Asim, the "squint-eyed", from Abu--'Uthman an Nahdi,*³¹

Al-Baladhuri often relies on independent isnad wherever possible but gives other versions as well. He often uses the accounts of various previous writers such as Al-Waqidi, Abu--Mikhnaf, Ibn-Hisham, Ibn-Battuta and Ibn al-Muthanna. For these

---

²⁶Ibid, P., 133

²⁷Ibid, P., 133

²⁸Abdul Kader al-Tayob, *The Transformation of a Historical Tradition: From Khabar to Tarikh*, The American Journal of Social Sciences, Vol.5, No.2, 1988, P., 233

²⁹ Op. Cit. *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, P.,53

³⁰ Ibid, P.,55

³¹ Ibid, P.,21

writers he varies in the methodology. In some places he writes '*Al-Waqidi says*' whereas in other places he writes '*Al-Waqidi according to his usual isnad says*' and further more where someone else quotes these authors al-Baladhuri gives the whole chain.

- *Muhammad ibn-Sa'd from al-Waqidi on the strength of his usual isnad*³²
- *'Abdallah ibn-Salih from Abdah from Muhammad ibn-Ishak*³³
- *It is related by Muhammad ibn-Sa'd on the authority of al-Waqidi and others*³⁴
- *Al-'Abbas ibn-Hisham from his father from Abu--Mikhnaf*³⁵

The *matn*³⁶ or akhbar which follows the isnad in Futuh al-Buldan consists of short paragraphs chronicling the arrival of Muslims to conquer any particular area. The *matn* is written like an ongoing direct conversation with quotes and verses. In the Futuh al-Baladhuri includes all sorts of details in the *matn* such as physical characteristics, architectural efforts and peculiarities. The following excerpt is the best example of the detailed uniqueness of the Futuh.

Kathir ibn-Shihab: *Hafs ibn-'Umar al-'Umari from al-Haitham ibn-'Adi from ibn Ayyash al-Hamadhani and others: Kathir ibn-Shihab was governor of ar-Rai, Dastaba, and Kazwin. He was handsome and resolute, but crippled. He used to say, "I am the only cripple who is not a burden on his family." On horseback his legs were as steady as two ploughs. When he made a raid, every one that was with him took a shield, breast-plate, iron helmet, a packing needle and five small needles, linen thread, awl, scissors, nose-bag, and 'basket. He was avaricious, and had a deep dish in front of him, and when anyone came up to him, he would say, "Be off with thee! Didst thou expect aught of what we are eating?"*³⁷

In this episode al-Baladhuri begins by introducing Kathir Ibn-Shihab and his position along with his physical traits. His custom of going on a raid is described but the reason for taking along these varied items is not given. Ibn-Shihab's greediness

---

³² Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,66

³³ Ibid, P.,56

³⁴ Ibid, P.,80

³⁵ Ibid, P.,133

³⁶ Text or Main body

³⁷ Ibid, P.,5

is illustrated by an example. Al-Baladhuri ends with the time in which he ruled and his connection to the region.

Use of Verses in the Futuh al-Buldan

Of Harithah ibn-Badr al-Ghudani, Governor of Surrak Abu--1-Aswad ad-Du'ali
says:

*"Tell ibn-Badr: Thou that rulest an empire,
Be in it like a rat, cautious and lurking.
For all men are either liars
Saying what serves their desires, or truthful,
Uttering vain imaginings or guesses,
And if asked for proofs, they are dumbfounded.
But be not faint-hearted, for that is the worst habit,
For thy portion hath been stolen (surrak) from rich two-fold 'Irak."*

When the verses reached Harithah he said:

*"May the God of men grant thee his best reward
For thou givest useful [counsel and] sufficient advice.
Thou bid'st me be resolute. Hadst bidden otherwise,
Thou hadst found me rebellious 'gainst thy order."³⁸*

In this episode al-Baladhuri uses verses to report the advice given to Harithah Ibn-Badr after he is made governor of Surrak where he had failed to curb rebellion. Harithah's reply is meant to illustrate his character and ability to follow orders and accept advice. The elucidation of akhbar in poetry is a long standing and advanced mode of expression unique to the Arabs and al-Baladhuri is no exception. Al-Baladhuri gives numerous verses in the Futuh since it is a book of conquests dealing primarily with the battles that the Muslims fought in order to conquer many regions. These battle stories with verses were a significant tradition of the Arab society both

---

³⁸Franz, Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P.,116

in Islamic and pre-Islamic times. Rosenthal declares it to be an ancient Semitic form which appears in some of the oldest historical portions of the Bible and is often connected with a poem spoken on that day³⁹. In Judges 5 of the Old Testament when God granted the Israelites victory over Canaan under Deborah, a prophetess, it says

“On that day Deborah and Barak son of Abinoam sang this song:

*4 “When you, Lord, went out from Seir,
when you marched from the land of Edom,
the earth shook, the heavens poured,
the clouds poured down water.*

*5 The mountains quaked before the Lord, the One of Sinai,
before the Lord, the God of Israel.”⁴⁰*

“Verses are found in them not only because the philologists who preserved the material cared only for stories which contained poetic material, but mainly because of their character as an indispensable element of the literary form. If no verses were connected with a certain event, or if the verses were not brought into connection with it at some early date, the event would not have been preserved for posterity.”⁴¹ These verses lent not only artistic expression to the text but also allowed the writer some license in narrating these events. This is one of the longest verses in the second volume of the Futuh and is beautifully written detailing the accounts of corruption of various amils⁴² to the Caliph Umar.

*“Send to the Commander of the Believers a letter and say:
Verily, thou art the confirmed of Allah to command or forbid.
Yea, thou art Allah's confirmed among us, and whoever is
Entrusted with the Lord's commission, I do trust.
Let not the people of countryside and towns thoughtlessly
Swallow up the wealth of Allah in countless dishes.
Send to al-Hajjaj and learn his account;
Send to Jaz', and send to Bishr;
And do not forget the two Nafi's, either of them;*

---

³⁹ Ibid, P.,19

⁴⁰ Holy Bible, New International Version, (Bible Inc, 2011)

⁴¹ Op Cit., *A History of Muslim Historiography*, P.,17

⁴² Governor

*Nor ibn-Ghalab, noblest of the banu-Nasr ;
Nor is 'Asim of their number with empty wallet;
Nor that fellow in as-Suk, the mawla of banu-Badr.
Send also to an-Nu'man and learn his account;
And the brother-in-law of banu-Ghazwan I've heard of.
Ask for the money from Shibl and from ibn-Muharrish,
For he is notorious among the provincials.
So divide up with them. I pledge my people as thy ransom.
They will be pleased if they leave them half.
But do not call me in to testify, for I
Am hid though I see the wonder of the age.
We return when they return, and raid when they raid;
How, then, have they Abu-ndance, while we have naught?
When the merchant of Darin brings a flask of perfume,
It will soon be spread over their hair.*"⁴³

Criticism and Judgment of Traditions

Al-Baladhuri gives conflicting versions of the story as reported by various sources, but he does not comment on which version he considers nearer to the truth. In any event if various persons have made diverse statements al-Baladhuri includes all of them. In cases where an event is not confirmed by other sources al-Baladhuri mentions this fact.

- ***The mosque; It is said that 'Utbah took the marking out of the limits of the mosque into his own hands. Others say that Mihjar ibn-al-Adra al-Bahzi of Sulaim marked them but. Another tradition has it that Nafi' ibn-al-Harithal-Kaladah did it when he laid out the limits of his own house. Still another account says that on the contrary al-Aswad ibn-Sari' at-Tamimi did it, and that he was the first to act as qadi in it.***⁴⁴

---

⁴³Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P., 122-123

⁴⁴ Ibid, P., 60

- **Transoxiana:** Abu-'Ubaidah : Ibn-'Amir conquered the territory this side of the river, but when he came to deal with the people on the other side of the river (Transoxiana), they asked him to make a treaty with them, which he did.

No other authority mentions his crossing the river and making the treaty with the people of the eastern bank⁴⁵.

He makes sure to include various accounts by other writers as well but ends in some places with *Allah knows best* leaving it up to the reader to decide which version is closest to the truth. Thus by this we can say that Baladhuri absolves himself of any accountability by leaving the truth open to interpretation.

- *The Asawirah asked for protection which Abu-Musa granted, and they 'became Moslems. Others say that they had sought peace before this and had found favor with Abu- Musa and took part at Tustar on the Moslem side. Allah knows best.*⁴⁶
- *Al-Ba'ith was one of the children of 'Atib ibn-'Amr ibn-Wahb ibn-Afsa ibn-Du'mi ibn-Jadilah ibn-Asad ibn-Rabi'ah. Others say of 'Atib ibn-'Auf ibn-Sinan, and the 'Utbiyun agree to this. Allah knows best.*⁴⁷
- *Urmiyah was part of the conquest of al-Mausil, having been conquered by 'Utbah ibn-Farkad, and its kharaj being at one time paid to al-Mausil. Such also was the case with al-Hur, Khuwi and Salmas. 'Mu'afa says: I 'have also heard that 'Utbah conquered it (Urmiyah) when he was governor of Adharbajian. Allah knows best.*⁴⁸
- *'Utbah ibn-Farkad subdued at-Tirhin and Takrit, granting aman to the inhabitants of Takrit for their persons and their property.*

---

⁴⁵ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P., 167

⁴⁶ Ibid, P.,119

⁴⁷ Ibid, P.,27

⁴⁸ Ibid, P.,32

Al-Haitham ibn-'Adi asserts that 'Iyad ibn-Ghanm, when he conquered Balad, went to al-Mausil and reduced one of the two forts. Allah knows best.⁴⁹

Sometimes Al-Baladhuri also gives his own opinion on which account he considers more favorable. Tarif Khalidi writes, "Al-Baladhuri is on the whole an accurate historian who preserved contrasting accounts of events but often expressed his own preference in terse and authoritative comments reflecting perhaps the attention to detail and bureaucratic thoroughness of the Abbasid regime that he served.⁵⁰" This was new to Muslim historiography as until that time Muslim historians had been just reproducers of what they had heard and were just conveyers. This attitude was widespread among scholars such as al-Masudi for whom 'historiography was factual information (khabar) and not speculative research, and the author of a historical work was a compiler not a historian.'⁵¹ This concept was not exclusive to just Muslim historiography as we can see from Homer, who says in the beginning verse of *The Odyssey*,

Sing to me of the man, Muse, the man of twists and turns....

Launch out on his story Muse, daughter of Zeus

Start from where you will- sing for our time too⁵²

By these lines he infers that what he reports is not his own material but what the daughter of Zeus whispers to him and his own opinion is not included. Muslim historians had more or less the same concept that what they wrote was pre-ordained and it was not upon them to pass judgment on the stories passed on to them. These are some of the examples from the *Futuh* of al-Baladhuri saying which version he considers more probable.

- *Kais ibn al-Haitham went through the land of Tukharistan, and every region he came to made peace with him and submitted to him, until he came to*

---

⁴⁹ Ibid, P.,34

⁵⁰ Nagendra Kr. Singh, Al-Baladhuri, Ahmad B. Yahya B. Djabir B. Dawud (9th Century), *Encyclopedic Historiography of the Muslim World*, Vol. 1, (Delhi), 2003, P.,166

⁵¹ Franz, Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P., 42

⁵² Robert Fagles, *Homer- The Odyssey*, Book 1, Verse 1- 12.

Siminjan. They resisted him, and so he besieged them until he reduced the city by force.

It has been said ibn-Amir assigned Khurasan to three governors, but the former account is the more probable.⁵³

- Yazid ibn-al-Muhallab ibn-Abu-Safrah set out for Khurasan, his attention was drawn to Sul the Turk, and he went to Dihistan, where Sul was, and invested it. Sul sent to Yazid, asking for peace, Yazid guaranteed him his life and property and his household in return for the city. Abu--'Ubaidah Ma'mar ibn-al-Muthanna says that Sul was killed, but the first account is more probable⁵⁴.
- Some 'have related that Abu--Musa was in al-Basrah when 'Umar wrote to him about the governorship and asked him to send al-Mughirah back. But the former account is the more probable.⁵⁵
- Abu--Musa's governorship was in the year 16 (others say 17). The more probable account is that Abu--Musa was appointed governor of al-Basrah in the year 16.⁵⁶
- Harithah visited Ziyad after this during the term of his governorship, and then said, "I have never seen a canal worse than this one. The dwellings of those near it fairly ooze with water; they are bitten by its mosquitoes in their homes, and in it their children are drowned." Some claim that Ghailan ibn-Kharashah was the one who said this, but the former account is the more probable.⁵⁷

---

⁵³Francis C. Murgotten,Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,168

⁵⁴Ibid, P.,41

⁵⁵ Ibid, P.,59

⁵⁶ Ibid, P.,59

⁵⁷ Ibid, P.P.,82-83

Focus on all aspects of History

According to Hitti one of the weak characteristic of Arab historians is their utter disregard of the social side of national life. The political history for them is history par excellence. It should, however, be said, to the credit of al-Baladhuri, that while from a modern standpoint he is defective in that respect, he still stands superior to other historians. As one reads *Futuh al-Buldan* and is struck by the fact that a long chapter is devoted to the "digging of the wells of Mecca whereas the conquest of Tripoli, Africa, is dismissed with a few words, one cannot help feeling his sense of proportion suffer. Most of the two chapters entitled "The Founding of al-Kufa" ' and "of al-Basra " are devoted to the explanation of the names given to baths, canals and castles and only a small part relates to actual colonization.⁵⁸ Al-Baladhuri covers not only conquests but culture, politics, economy, social and public welfare acts and is very discerning in his narration taking a judicious approach. Nothing escapes his attention from baths and canals to food, clothing, inheritance laws, war strategies, immigration issues and assassinations. He encompasses all aspects of Muslim activity in the lands he discusses in the *Futuh al-Buldan*. The *Futuh* presents us with a clear representation of the life of Muslims and non-Muslims in the days that Islam spread from Mecca to the world. Muhammad Ibn Ibrahim al-Iji in his work *Tuhfat al-Faqir ila sahib as-sarir* also gives the importance of these details when he defines history or *ilm al-akhbar* as the science which reports on the conditions of creating things, mainly human beings, but other creations of human beings such as their actions, their dwelling places, their countries with their roads and remarkable phenomena, and the remaining effects (monuments- *asaar*) of their activities⁵⁹.

Al-Baladhuri's inclusion of details of architectural projects and monuments built by Muslims is explained by Rosenthal who says that while all historians were aware of the importance of information from living sources, they availed themselves of the possibility that the historical past could speak through inanimate relics where literary sources were replaced by observation. The example of al-Waqidi who once was

---

⁵⁸ P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916), P., 8

⁵⁹Ibid, P., 206

seen in Mecca carrying a knapsack saying he was going to Hunayn⁶⁰ to see the place and historical event which took place there.⁶¹ Al-Baladhuri gives us particulars of all asaar⁶² from walls and pavements to mosques, castles and canals.

- **Pavement and walls.** *The one who paved al-Mausil with stone was ibn-Talid, master of the guard.*⁶³
- **Official buildings.** *'Utbah built the official residence near the mosque in the square which is called today the Rahabat banu-Hashim. (It used to be called ad-Dahna'. In it was also the prison and the registry [diwan]. When the inhabitants went on a raid, they used to takedown these reeds, pack them up, and lay them away until they should return from the raid; and when they returned, they restored their buildings. This custom lasted sometime. Then the people marked out limits, and built regular dwellings. And Abu--Musa al-Ash'ari built the mosque and official residence of dried brick and clay, and roofed them with grass, at the same time enlarging the mosque.*⁶⁴
- *Abu--1-Hasan says: "Some say it was called Hazardar –because Shirawaih constructed in his castle a thousand doors. But others say that in this place there lived in a thousand lodges' a thousand Persian horsemen whom the Kisra maintained there, on which account it was called Hazardar.*^{65"}

Al-Baladhuri also includes many political details and rivalries among the various factions in Muslim society. He also includes details of the many assassinations of the commanders and governors. The following excerpt is a detailed explanation of one man's vendetta against Suleiman Ibn Abdul Malik.

---

⁶⁰A valley on the road from Mecca to Taif

⁶¹Franz, Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P., 60

⁶² Ancient Monuments

⁶³ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P., 33

⁶⁴ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P., 61

⁶⁵Ibid, P., 81

- *Kutaibah feared the hostility of Sulaiman ibn-'Abd-al-Malik; he had worked to have 'Abd-al-'Aziz ibn-al-Walid succeed to the caliphate, and wanted to keep the succession from Sulaiman. When al-Walid died, and Sulaiman succeeded him, Kutaibah urged the people to depose Sulaiman, but none of them consented to this.⁶⁶*
- *Abdullah had a presentiment of evil, and placed a rag and some cotton on one of his eyes, and then bandaged it, and so got the nickname of Abu--Tinah ("the muddy "); and he used to sell olive oil. In this condition he continued until al-Walid ibn-'Abd-al-Malik perished and Sulaiman succeeded him. Then he put off the dirt and the rag and delivered a speech of congratulation for Sulaiman and of excoriation for al-Hajjaj and Kutaibah, who had both sworn allegiance to 'Abd-al-'Aziz ibn-'Abdal- Malik and had repudiated Sulaiman. As the people dispersed, they said, "Abu-Tinah, the oil seller, is the most eloquent of men.*

Baladhuri also gives the details of the assassination of various men who were either killed by dissidents or by royal command. This is important as the record of these were a warning to future men of what fate awaited them if they followed in the footsteps of these men.

- *Ma'n, being fearful of the winter and its storms, withdrew to Bust. Some of the heretics (khawarij) who disapproved of his mode of life, plotted with certain workmen who were doing some building in his dwelling, and when they were putting on the roofing, they concealed their swords by putting them in the bundles of reeds. Then they surprised him in his tent while he was having himself cupped, and treacherously murdered him, one of them splitting his 'belly with a dagger he had. Yazid ibn-Mazyad executed them all and not one of them escaped.⁶⁷*

---

⁶⁶ Ibid, P.,191

⁶⁷Ibid, P.,154

In his article on genealogy (nasab) in the Encyclopedia of Islam, Franz Rosenthal considers genealogy to be “the most fundamental organizing principle of Arab society.” He goes on to say that “genealogy provides the historical validation of kinship and all that it involves. Kinship always dominated group life in human society and to a large extent still does today.” Al-Baladhuri also focuses on genealogical detail as it was another way to verify his authenticity. These are two examples from the Futuh of the importance of genealogy to the Arabs.

- **A dubious pedigree:** *'Auf ibn-Ahmad al-'Abdi from Abu--Hanash al-'Ijli from his father, who says: I was acquainted with a member of the Tamim al-'Ijli who told me, "I saw one of the mawali of the banu-'Ijl who claimed to be a direct descendant from him (i. e. from Ijl). And I said, 'Thy father did not try to trace among the Arabs his descent but rather among the Persians. How then dost thou assert that thou art 'Ijl's direct descendant?' He replied, 'My mother told me so.' And I said, ' She is to be believed. She knows better than thy father'⁶⁸*
- *“When 'Umar called the assembly for the purpose of instituting the Register [diwan], which was in the month Muharram of the year 20, he began enrolling with the Banu Hashim, then the nearest related to the Apostle of Allah, and so forth. If any were equal in their relationship, he put first those of priority of conversion..”⁶⁹*

Use of Language

Arabic historians were not very careful about the sort of language they used in their accounts, particularly if they were biased towards a person or event. Al-Baladhuri is relatively free of this kind of usage except in the case of al-Mughirah the governor of Basra under Umar. Here the Futuh takes on a delightfully peculiar color with all of al-Mugirah’s transgressions outlined in all its gory details. Al-Mughirah is accused of adultery with a married woman of the Banu Hilal. Four men learn about this and spy upon them and then go to Umar to testify. 'Umar said to Abu--Musa al-

---

⁶⁸ Francis C. Murgotten , *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,13

⁶⁹Ibid, P.,242

Ash'ari, "I wish to send thee to a country where Satan has made his nest"... And when al-Mughirah reached 'Umar, he was confronted with the witnesses; and Nafi' Ibn-al-Harith said, "I saw him on the woman .... Having intercourse with her."⁷⁰ The translator adds in a footnote that the picturesque but indecent language of the Arabic has been toned down in translation.

Bias in the Futuh al-Buldan

Al-Baladhuri is unbiased in the matter of religion especially considering the Shia-Sunni divide that many authors covering the events of that time are judged by. Even though he is from Baghdad, he is afflicted by the phenomena of Arab superiority over non-Arab which is illustrated in some of the statements he quotes. The Arabs always considered their race superior especially after expanding from the confines of Arabia.

- *Mujashi ibn-Mas'ud was absent, and so 'Utbah ordered al-Mughirah ibn-Shu'bah to lead in prayer until the return of Mujashi. Then 'Umar said, "As I live, verily, someone from the civilized Arabs [ahl al-madar] should have been appointed ruler rather than one of the nomads [ahl al-Wabar]"⁷¹*
- *'Umar conquered as-Sawad and al-Ahwaz by force. He was asked to divide this land, but said, "What then shall there be for those Moslems who come after us?" And he put the inhabitants in the category of dhimmis.⁷²*

Al-Baladhuri also seems biased towards the Abbasids especially if we read about the martyrdom of Imam Hussain in Volume 1 of the Futuh. In Volume two however he often refers to the Abbasids as the 'Blessed Dynasty'⁷³ which Murgotten says indicates that he belonged to their party. We already know that he was patronized by three Abbasid caliphs during his life. However the rest of the Futuh is not colored by bias as Baladhuri more or less attempts to just narrate the events in a straight manner withholding any sort of judgment.

---

⁷⁰ Ibid, P.P.,57-58

⁷¹Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,56

⁷²Ibid, P.,122

⁷³ Ibid, P.P. , 95, 230

Use of a vast number of sources

The Futuh has a large number of sources ranging from oral traditions to accounts from previous writers to letters and myths or stories. Al-Baladhuri uses these in order to lend more authenticity to the narrative and present a more complete picture of the conquest. In the Futuh he covers each and every aspect of the spread of Islam. His account leaves nothing out but at the same time is very selective discarding those things the author thinks irrelevant. "The use of documents, letters, government papers, official declarations, speeches, and related material was well-nigh universal in Muslim historical literature. Even where documents of this type were not directly quoted, they were extensively used by historians who held positions of political influence, when they wrote the history of their period. International treaties were occasionally quoted. Important documents of internal politics, such as documents appointing the presumptive successor to the ruling caliph or other high officials, were faithfully quoted by historians.⁷⁴" Al-Baladhuri gives the original letter of Caliph Umar to Mughirah Ibn Shubah resolving a dispute.

- *"In the name of Allah, the Compassionate, and the Merciful. From the servant of Allah, 'Umar, the Commander of the Believers, to al-Mughirah ibn Shu'bah. Peace be upon thee. To thee I praise Allah, than whom there is no god but he."*

Now Abu--'Adal'lah relates that he has sown [a field] in al-Basrah in die jurisdiction of ibn-Ghazwan, and has raised colts there, at a time when none of the people of al-Basrah raised them, and that he is pleased with what he has seen. So help him with his crop and his horses ; for I have granted him permission to sow, and I give him his land which he has sown, if it be not land upon which is the jizyah of Persian land, nor supplied with water from land Which is subject to jizyah. And thou shalt not assign it to him except with good will. And peace be upon thee and the mercy of Allah.

Written by Mu'aikib ibn-Abu--Fatimah in Safar of the year 17⁷⁵

---

⁷⁴Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E. J. Brill, 1968), P.,119-121

⁷⁵Francis C. Murgotten,*Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), PP., 67-68

Since the Futuh is a book of conquests many peace treaties are given by Balādhurī.

- *Governor of Sijistan 'Abd-ar-Rahman ibn-Samurah ibn-Habib ibn-'Abd-Shams went to Zaranj and surrounded its satrap in his castle on one of their festal days. The latter made peace with him for 2,000,000 dirham and 2,000 'slaves.*
- *Al-Hajjaj made peace with Ratbil, agreeing not to make war upon him for seven years, (others say nine years) on condition that he pays thereafter every year 900,000 dirham in kind.*

Various local legends and stories lend color and interest to the narrative of the Futuh.

- *It has come to my knowledge that there were in the army of al-Hajjaj which he sent to ad-Dailam, three individuals of the inhabitants of al-Kufah, who used to drink together, not associating with anyone else. One of them died suddenly. His two companions buried him and used to drink by his grave, and when his cup was brought, they would pour it on his grave and weep. Afterwards the second one died, and the remaining one buried him by the side of the first, and used to sit by the two graves and drink, and then pour a cup upon the grave which was near him, and then a cup upon the other, and weep. And one day he made up some verses, Not long afterwards he died and was buried near his two comrades and their graves are known as the graves of the Boon Companions.⁷⁶*
- *Al-Jarrah ibn-'Abdallah used to take silver and gold coins of different weights and put them under the carpet in his room, and when any one of his brothers*

---

⁷⁶Ibid, P.P.,14-15

or intimate friends came to visit him, he would toss to each one of them in proportion to his opinion of each one's deserts.⁷⁷

- **The tomb of Daniel.** *Abu--Musa saw in their citadel a house upon which was a veil, and upon asking about it, was told that in it were the remains of Daniel the prophet. (Peace be upon him and upon the [other] prophets of Allah and upon his apostles.) Abu--Musa wrote about this to 'Umar, who replied, "Wrap him in a shroud and bury him", Abu-Musa dammed up a river until he could bury him [in the river bed] while it was stopped. Then he let the water flow above him.⁷⁸*

Financial record in the Futuh al-Buldan

The Kitab Futuh al-Buldan is an important source for examining the socio-economic conditions of the early Muslim period. It is an observation that conquests can only be successful and maintained by the invading power if its economic situation is stable. We can see throughout history that conquests have been lost whenever the economic state of affairs takes a turn for the worse. The Futuh al-Buldan is thus, a vital source for examining the economic environment and how this was conducive to further conquests.

As Balādhurī names the different places that were conquered and the names of those responsible he also adds in each account whether the conquered areas accepted Islam or not and the tribute that was decided in lieu of this acceptance. According to Islamic law the tribute given by Muslims and non-Muslims was different therefore it was important whether the conquered areas entered the fold of Islam or chose to adhere to their own religion. "The origin of the concept of the *kharāj* is closely linked to changes in the status of non-Muslims and of recent converts to Islam in newly conquered Islamic territories. The indigenous Jewish, Christian, or Zoroastrian populations of these territories were permitted either to convert to Islam

---

⁷⁷Ibid, P.,197

⁷⁸ Ibid, P.P.,114-115

or to maintain their previous religious affiliations. Those individuals who preferred not to convert were required to pay a special tribute, usually in the form of a [poll tax](#) or head tax known as the [jizyah](#) and thus constituted another source of public revenues. But those who chose to convert, in theory, would be placed on an equal fiscal footing with other Muslims. Under Islamic law, only original Muslims or converts to Islam could own land. Thus, there was incentive for non-Muslim cultivators to convert to Islam [so](#) that they could maintain their agricultural holdings. Upon conversion, the cultivators were required to pay the [ushr](#) (or tithe), a tax equivalent to one-tenth of their produce”⁷⁹ All these details were clearly laid out in the treaty so that future misunderstandings could be avoided. One such treaty is given thus,

"This is a statement from Muhammad, the Prophet of Allah, to Ukaidir as he accepted Islam and forsook the objects of worship and idols, and to the people of Dumat: To you shall belong the water-places outside the city, the un-tilled lands, the deserts and wastelands, as well as the defensive and offensive weapons, the horses, and the fortress; and to you shall belong the palm-trees within the city, and the running water. Your cattle which are pasturing shall not, for the purpose of taking the sadakah, be brought together [but shall be numbered on the pasture-land], and what is above the fixed number of animals from which a sadakah is required shall not be taken into consideration. Your herds shall graze wherever ye want, and ye shall observe prayer in its time, and pay the zakat as it is due. To this effect, I give you the covenant of Allah and his promise, and ye are entitled to our sincerity as regards the fulfillment of the terms. Witnessed by Allah and those of the Moslems who are present."⁸⁰

This treaty served to act as a guideline for the conquered areas. Balādhurī also gives accounts where the violation of these treaties led to a repeated assault on that area and the subsequent treaty which often turned out to have harsher terms.

---

⁷⁹ Kharāj-Encyclopedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/316354/kharaj>, Accessed on: 18th October 2013

⁸⁰ P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, P.P., 95-96

- *Al-Birwaz, fought with him, but finally made peace for a payment of money. After-ward he broke the treaty, and abu-Musa al-Ash'ari raided the city.*⁸¹

Balādhurī also gives various other economic details such as the salaries of various governors according to their station and area. Both volumes of the *Futuh al-Buldan* have vital information relating to taxation and other economic matters in the appendices. Balādhurī's attention to detail comes through in them as he includes all traditions relating to any particular matter. In the matter of laws concerning kharaj lands he includes all accounts as well as what the various schools of Islamic jurisprudence say concerning the matter at hand. The attention to chronicling the economic development in all matters of state tells us that even during the early period of conquests the financial ministry or Diwan was well developed. In the appendices dealing with coinage the matter of counterfeiting is described in detail and the punishment dealt out to various counterfeiters is also given, which shows us that corruption and all crimes relating to economic matters were severely checked upon and appropriate punishment dealt for such crimes.

A very interesting information which Balādhurī provides in his book is about the system of pension started by the Caliph Umar. As a result of vast conquests the flow of money increased in the treasury and because of the abundance of wealth Caliph Umar initiated the system of Pensions (ata). For this he started the institution of the Register (Diwan). He enrolled the names of the family members of the Prophet, companions of the Prophet, Emigrants, war veterans, women, and even the newly born children. Thus throughout the state a regular account was maintained for the proper distribution of pension.

Balādhurī contributes a detail information regarding the amount paid to these individuals. For example he writes that caliph Umar assigned to BiBi Aishah, the wife of the Prophet, 12,000 Dirhams, and to the rest of the wives of the Prophet 10,000 Dirhams each. He assigned 5,000 Dirhams to Ali-Ibn-Abu-Talib, the son in law of the Prophet, 5,000 Dirhams to the emigrants, 2,000 Dirhams to the sons of the veterans of the battle of Badr, 4,000 Dirhams to each those who were converted to Islam as early as the veterans of Badr, 3,000 apiece to those emigrated before the conquest

---

⁸¹ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P., 112

of Makkah and 2,000 Dirhams to those converted at the time of the conquest.⁸² He allocated 6,000 Dirhams to a woman by the name of Safiyah bint- Abd-al-Muttalib, 1000 Dirhams to Asma bint-Umais, Umm-Kulthum bint-Ukbah and Umm-Abdallah Ibn-Masud. He used to allot 100 Dirhams to the newly born child's guardian who received each month, to meet the needs and taking constant care of the babies from 'year to year'.⁸³

Accounts of other historians

“According to Haji Khalifa, the first writers of biography and campaigns were, among others, Urwah Ibn-az-Zubair (d. 93) and Wahb Ibn-Munabbih (d. 114); and we read that Muhammad Ibn-Muslim az-Zuhri wrote a book of campaigns. These works are all lost and the first biography we have is that of Ibn-Hisham (d. 213) based on Ibn-Ishak (d. 151). Az-Zubair and az-Zuhri, as well as Ibn-Ishak, are among the sources of al-Baladhuri. Al-Baladhuri makes no mention of Ibn-Hisham but quotes Ibn-Ishak eleven times. The isnad in Baladhuri is longer, it might be conjectured that he did not get his material at first hand from Ibn-Ishak's work but through subsequent reporters.⁸⁴”

In volume two of the Futuh Baladhuri mentions az-Zuhri almost 5 times often in association with other writers such as Ibn-Ishak, al-Waqidi and Al-Madaini. The fact that Baladhuri uses longer isnads for az-Zuhri and Ibn-Ishak among others tells us that Baladhuri did not have direct access to these accounts but got his information through other reporters.

- *Al-Mada'ini from 'Ali Ibn-Mujahid from Muhammad Ibn-Ishak from az-Zuhri:*⁸⁵
- *Al-Ahwaz conquered by force. Muhammad ibn-Sa'd from al-Waqidi from Muhammad ibn-'Abdallah from az- Zuhri:*⁸⁶

---

⁸² Ibid., pp. 242-243

⁸³ Ibid.,p.244

⁸⁴ P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, P.P., 8-9

⁸⁵ Francis C. Murgotten, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924), P.,21

⁸⁶ Ibid, P.,122

- *Muhammad ibn-Sa'd from al-Waqidi from Muhammad ibn-'Aibdallah from az-Zuhri from Sa'id from some others whom al-Waqidi names and whose traditions are interwoven*⁸⁷

If we compare the Historiographic tradition of al-Baladhuri with other writers of his age we can see that "Ibn Qutayba thought of secretaries and their need for a comprehensive historical manual which would represent a synthesis of types-Ayyam, universal history, juristic needs. Al Dinwari wanted to show the role of Iraq and Persia in his universal history and found his justification in Sassanid and Abbasid times. Al-Tabari wanted history to explain the will of God and to illustrate his revelation. The critical approach of the Traditionists is more fully applied. Al-Tabari is a strict Traditionist as can be seen from his emphasis on chains of authorities and his abstention from criticism of the content.

Ibn Qutayba, critical of his sources to the extent of going to the Old Testament to check Wahb Ibn- Munnabbih, takes what is well established in his sources. Al-Ya'qubi is critical of his sources especially for pre-Islam; he scrutinizes his authorities for the Islamic period, but contents himself with referring to them in the introduction as their chains of authorities are known.

Al-Baladhuri follows a middle course, quoting previous historians by name, but dropping their isnad, where necessary. Al-Tabari and al-Baladhuri both give different traditions bearing on the same point. There is less in them, and the others, even al-Ya'qubi, that is partisan and the correlation of previous authorities helps considerably to give a balanced view.⁸⁸

The Futuh al-Buldan is a valuable book as it contains accounts from many works which have been lost in the vagaries of history. "Al-Mada'ini lived from 135-215 (753-830). He wrote a "history of the caliphs" and a book of "campaigns ", both of which are lost and are known only by excerpts through al-Baladhuri, at-Tabari and Yakut. Of these, al-Baladhuri alone has over forty citations from him. Al-Waqidi wrote 28 books recorded in al-Fihrist, only a few of which have come down to us. Having lived

---

⁸⁷ Ibid, P., 242

⁸⁸ Nagendra Kr. Singh, Muslim Historiography of Iraqi school, Encyclopedic Historiography of the Muslim World, Vol. 1, (Delhi), 2003, P.,695

in Baghdad, his works were certainly accessible to al-Baladhuri, who quotes him on 80 different occasions and more than any other source. Most of the quotations are made through Ibn-Sa'd, the secretary of al-Waqidi, and one of al-Baladhuri's teachers. Ibn-Sa'd (d. 230) being the disciple of al-Waqidi and the professor of al-Baladhuri acted as a connecting link between the two. In his *Futuh*, al-Baladhuri has 48 quotations from him, many of which were communicated by word of mouth and were recorded verbatim by al-Baladhuri.⁸⁹ Thus through Baladhuri we find many previous works preserved through posterity and the *Futuh* becomes a valuable source for tracing earlier writings and traditions. Ad-Dinwari is another contemporary of Baladhuri but we find no mention of his work though both hailed from Baghdad. "The Italian scholar Vaglieri highlights the centrality of Mikhnaf in Muslim historians reporting the event of Karbala', showing how both al-Tabari and al-Baladhuri relied on the account of Mikhnaf directly or through the disciple of Mikhnaf, Hishām b. Muhammad al-Kalbī. Nowadays, Mikhnaf's original work seems to be lost and that which has reached us has been transmitted through his student'. That transmission is confirmed as authentic by the corroborating evidence of reports in other historians, particularly al-Baladhuri, which have come to Abū Mikhnaf through a different transmission."⁹⁰

Conclusion

In the early centuries of Muslim expansions, the evolution of Muslim historiography originated from Madinah and Iraq. Historians from Madinan School focused on the life of the Holy Prophet and the spread of Islam. Historians such as Ibn Ishaq, al Zubayr, and al Waqidi belong to this group. But during the late second and third century AH with the consolidation of Muslim political power, researchers from Iraq school started writing on the humanistic aspect of Muslim society. Thus the evolution of universal or Umma history went underway. Al Baladhuri belongs to this

---

⁸⁹P.K. Hitti, *Al-Baladhuri- Futuh al-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916), P., 9

⁹⁰Francesco Stermotich Capellari, *Sacred History Beyond History: Some Reflections on the Kitab Maqatal al-Husayn by Abu- Mikhnaf*, University of Edinburgh,
http://www.academia.edu/1560494/Sacred_history_beyond_history_some_reflections_on_the_Kitab_Maqatal_al-Husayn_by_Abu-_Mikhnaf

school of historiography. The tradition of humanistic historiography started by al-Baladhuri reached to its zenith with Ibn Khaldun.

On the basis of the discussion it can be said that the *Futuh* is not just a book of Islamic conquests (*maghazi*) but is a comprehensive work on the Islamic way of life. The *Futuh* includes examples of enforcement of justice through the Sharia, it explains the various peace treaties signed with subjugated areas as well as anecdotes of how certain words or proverbs originated. In this way the *Futuh* becomes a source of juristic and administrative matters. His sources are well researched and documented, and though the *Futuh* is the abridged version of the later one, by all appearances it stands strong on its own. It sets a precedent for compilation of various types of *akhbar* or histories into a single cohesive account. The *Futuh* introduced a change in the Muslim historiographical tradition by paving the way to universal histories that covered all aspects of human or Muslim life. Al-Baladhuri relied extensively on *isnad* dealing with a particular event and reported various traditions. He divides history into episodes and to explain them he retrogrades as well as goes forward in time. Because of this approach his work is considered as a linkage between the separate narratives of Madaini and the continuous history of Tabari.

The third century historian al-Baladhuri, and his contemporaries al-Ya'qubi, al-Dinwari, Ibn Qutayba and Tabari wrote continuous histories but events are arranged in chronological order with dates in the writings of Ibn Wadhih, Tabari and others. Whereas al-Baladhuri wrote a history which was woven around the Arab aristocracy and he arranged events according to the subjects. His *Futuh* expresses a central mission of Islam and meets a juristic and administrative need.⁹¹ Al-Waqidi was interested in establishing the exact chronology of the spread of Islam in the Arabian Peninsula and adjoining areas, while al-Baladhuri was interested in legal and tax problems connected with the settlement of new lands. To understand the importance of the Baladhuri's work it can be observed that al-Masudi, al-Hamdhani, Mukaddisi and various other historians and geographers of latter centuries cite al-

---

⁹¹Nagendra Kr. Singh, *Muslim Historiography of Iraqi school*, *Encyclopedic Historiography of the Muslim World*, Vol. 1, (Delhi), 2003, P.,695

Baladhuri quite frequently. Yakut in his Mu'jam ul-Buldan quotes a great part of the Futuh.

Khalidi says, "In spite of all al-Baladhuri's merits, his value as a historical source has been occasionally over-estimated in certain respects. It is not correct to say he always gives the original texts which later writers embellished and expanded; it may be with much more truth presumed, from the agreement of essential portions of his works with later more detailed works that al-Baladhuri abridged the material in at his disposal in a number of cases, though he often remained faithful to his sources."⁹² However I do not agree with him based on the fact that the Futuh is over-estimated as a historical source because by reading it we can see that Baladhuri in abridged the material at his disposal is making it easier for the reader to focus on more important issues. His book is not a universal history and it was not written to cover the whole of Muslim life from the Prophet to the Abbasids. In fact al-Baladhuri's purpose was to mark the conquest of the various states by the Islamic regime. He is very discriminating in abridging his material with the aim of staying true to his purpose. "With al-Madaini began scientific history writing. Inspired by him, Ahmad bin Yahya al-Baladhuri besides, Omar al-Waqidi and Ibn Sa'ad wrote important treatises whose enduring legacy is discernible in the critical accuracy of historical information used by later writers."⁹³

There can be no higher praise for al-Baladhuri's work than the statement that al-Masudi makes in the introductory chapter of his remarkable work Muruj ud-Dhahab (Meadows of Gold) where he mentions al-Baladhuri saying,

*"History of Ahmed Ben Yahya el-Beladori the work of the same author which has the following title, "The countries and their subjection to the Mohammedans, by treaty or force, after the Hijrah of the prophet, and all the conquests of Mohammed, and of the Khalifs after him, also the traditions illustrative of this subject;" The author describes in this book,, all the countries east and west, south and north. **We do not know of any better work on the conquest of the countries than this.**"⁹⁴*

---

⁹²Nagendra Kr. Singh, Muslim Historiography of Iraqi school, Encyclopedic Historiography of the Muslim World, Vol. 1, (Delhi), 2003, P.,166

⁹³Iqtidar Hussain Siddiqui, *Indo-Persian Historiography up to the Thirteenth Century*, (Delhi: Primus Books, 2010), P., 3

⁹⁴Aloys Sprenger, El Masudi's Meadows of Gold and Mines of Gems, Vol.1, (London: 1841) P., 16

Bibliography

- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya al, http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e283hi=5&_pos=1, Retrieved on:14th January 2013
- Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids, *The English Historical Review*, Vol. 16, No. 61 (Jan., 1901), pp. 84-92
- Capellari, Francesco Stermotich, *Sacred History Beyond History: Some Reflections on the Kitab Maqatal al-Husayn by Abu- Mikhnaf*, University of Edinburgh, http://www.academia.edu/1560494/Sacred_history_beyond_history_some_reflections_on_the_Kitab_Maqatal_al-usayn_by_Abu-Mikhnaf
- Fagles, Robert, *Homer- The Odyssey*, Book 1, Verse 1- 12.
- Girshon, Lewental D., *Scholarship on Middle Eastern History, Culture and Identity*, <http://dglnotes.com/notes/bajilah2.htm#Baladhuri> , Retrieved on: 14th January 2013
- Hitti, P.K., *Al-Baladhuri- Futuh ul-Buldan*, Vol.1, (New York: Columbia University, 1916)
- Holy Bible, *New International Version*, (Bible Inc, 2011)
- Islam and Islamic History in Arabia and the Middle East, <http://www.islamicity.com/mosque/ihame/ref5.htm>, Retrieved on: 16th January 2013
- Murgotten, Francis C., *Al-Baladhuri- Futuh ul-Buldan*, Vol.2, (New York: Columbia University, 1924)
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, (Leiden: E.J. Brill, 1968)
- Siddiqui, Iqtidar Hussain, *Indo-Persian Historiography up to the Thirteenth Century*, (Delhi: Primus Books, 2010)
- Singh, Nagendra Kr., *Encyclopedic Historiography of the Muslim World*, Vol. 1, (Delhi), 2003
- Sprenger, Aloys, *El Masudi's Meadows of Gold and Mines of Gems*, Vol.1, (London: 1841)
- Tayob, AbdulKader al., *The Transformation of a Historical Tradition: From Khabar to Tarikh*, *The American Journal of Social Sciences*, Vol.5, No.2, 1988

Woolf, Daniel, Historiography, *New Dictionary of the History of Ideas*

Zaimeche, Salah, A review on Early Muslim Historians, FSTC Limited. November 2001,
<http://www.muslimheritage.com/uploads/ACF2F43.pdf>, Retrieved on: 16th January
2013

Kharāj-Encyclopedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/316354/kharaj>,
Accessed on: 18th October 2013

Η Εξωτερική Πολιτική του Προέδρου Bush (πατρός) και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου

Θεοδόσης Καρβουναράκης*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αναλύει στα βασικά της σημεία την εξωτερική πολιτική του Προέδρου George Herbert Walker Bush σε σχέση με τα τελευταία τρία χρόνια του Ψυχρού πολέμου. Ο Αμερικανός πρόεδρος απέφυγε τις δυναμικές παρεμβάσεις στην διαδικασία αποσύνθεσης του Ανατολικού συνασπισμού για να μην προκαλέσει τους Σοβιετικούς ιθύνοντες που θα μπορούσαν, αντιδρώντας αρνητικά, να αναστρέψουν εξελίξεις ευνοϊκές για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Φρόντισε επίσης να ενθαρρύνει και να υποστηρίξει τον Mikhail Gorbachev στο μεταρρυθμιστικό του έργο. Με συστηματική και εύστοχη διπλωματία, βοηθούμενος από ικανούς συνεργάτες και αξιοποιώντας την πλεονεκτική θέση της χώρας του σε σχέση με την Σοβιετική Ένωση, ο πρόεδρος Bush συντέλεσε στην ειρηνική διάλυση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας και πέτυχε σημαντικά οφέλη για τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Λέξεις κλειδιά: *Gorbachev, Γερμανία, NATO, Κουβέιτ, Yeltsin*

---

* Ο Θεοδόσης Καρβουναράκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Διπλωματικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Η Προεδρία του Προέδρου Bush πατρός (George Herbert Walker Bush, 1989-1993) παρουσιάζει δύο όψεις: εκείνη της εσωτερικής διακυβέρνησης που θεωρείται μη επιτυχής και αποτέλεσε τη σημαντικότερη αιτία μη επανεκλογής του σε δεύτερη θητεία. Και τη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής με τρόπο που συγκεντρώνει τις επιδοκimasίες του συνόλου σχεδόν των εγκύρων μελετητών. Σημαντικότερη επιτυχία του σ' αυτόν τον τομέα υπήρξε ο ρόλος του στην τελευταία φάση του Ψυχρού Πολέμου, που έληξε με τρόπο ειρηνικό και επωφελή τόσο για τη χώρα του όσο και για τη διεθνή κοινότητα

Η κατάρρευση του κομμουνισμού στη Δυτική Ευρώπη, η ενοποίηση της Γερμανίας, η διατήρηση της ενότητας και η ενίσχυση της Δυτικής Συμμαχίας, η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης ουσιαστικά χωρίς βία και με τρόπο ευνοϊκό για τα Αμερικανικά συμφέροντα, καθώς και η εξαιρετική σχέση συνεργασίας με τον Mikhail Gorbachev είναι γεγονότα και εξελίξεις που επιβεβαιώνουν τις αρετές του Αμερικανού Προέδρου: Εμπειρία, σύνεση, αποφασιστικότητα, έλλειψη διάθεσης αυτοπροβολής και συναισθηματισμών, πραγματισμός αλλά και όραμα, σωστή επιλογή αλλά και αναγνώριση της συμβολής των συνεργατών του. Ο κομμουνισμός δεν κατέρρευσε εξαιτίας του Προέδρου Bush, ο τελευταίος όμως συνέβαλε ουσιαστικά στο να αποφευχθούν επικίνδυνες επιπλοκές στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας και η χώρα του να αυξήσει την ισχύ της, ήπια και συμβατική, ως αποτέλεσμα της.

Το άρθρο αυτό επιδιώκει να παρουσιάσει τις βασικές παραμέτρους της εξωτερικής πολιτικής του George Herbert Walker Bush σε σχέση με την τελευταία φάση του Ψυχρού Πολέμου, κατά τα έτη 1989-1991. Η ανάλυση εστιάζεται στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της εξωτερικής πολιτικής σε συνάρτηση με την ταχύτατη ροή των εξελίξεων που έπρεπε να αποτιμηθούν και να αντιμετωπισθούν με τον επωφελέστερο τρόπο.

Η προετοιμασία του Προέδρου Bush για τον ηγετικό ρόλο που καλούσαν να αναλάβει στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της χώρας του ήταν μοναδική. Από το 1966 κατείχε σειρά δημοσίων αξιωμάτων, μεταξύ των οποίων Πρέσβης των ΗΠΑ στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, Διπλωματικός Εκπρόσωπος στην Κίνα (στην ουσία Πρέσβης, πριν την τυπική αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων των

δύο χωρών), Διευθυντής της CIA και επί οκτώ χρόνια Αντιπρόεδρος του Προέδρου Reagan. Με την τελευταία του ιδιότητα είχε επισκεφθεί 72 χώρες σε διάφορα σημεία της γης και συνάψει προσωπικές σχέσεις με πολλούς σημαντικούς ξένους ηγέτες. Η πολύ καλή γνώση του της διεθνούς πραγματικότητας συμπληρώνονταν από ένα επιτελείο εκλεκτών συνεργατών. Ο Υπουργός Εξωτερικών James Baker ήταν προσωπικός του φίλος, με οξύ πολιτικό κριτήριο και σημαντική κυβερνητική εμπειρία, έχοντας διατελέσει μεταξύ άλλων, Υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση του Ronald Reagan. Η πολιτική του φιλοσοφία ταυτίζονταν με εκείνη του Bush, καθώς και οι δύο ασπάζονταν έναν πραγματιστικό, μη ιδεολογικά φορτισμένο συντηρητισμό. Ο Σύμβουλος Εθνικής Ασφαλείας Brent Snowcroft, Πτέραρχος εν αποστρατεία και διδάκτορας του Πανεπιστημίου Columbia, είχε αφιερώσει την καριέρα του στη μελέτη και τη διαμόρφωση της αμυντικής και εξωτερικής πολιτικής, έχοντας διατελέσει μεταξύ άλλων Σύμβουλος Εθνικής Ασφαλείας στην κυβέρνηση του Προέδρου Ford. Τον πυρήνα παραγωγής εξωτερικής πολιτικής Bush-Baker-Snowcroft συμπλήρωναν με λιγότερο κομβικό ρόλο ο Υπουργός Άμυνας Dick Cheney, επίσης βετεράνος της κυβέρνησης Ford και ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου των Αμερικανικών Ενόπλων Δυνάμεων Collin Powell, επαγγελματίας στρατιωτικός αλλά με σημαντική πολιτική εμπειρία, από τη συμμετοχή του στη γραφειοκρατία των κυβερνήσεων Carter και Reagan (στην τελευταία ως Σύμβουλος Εθνικής Ασφαλείας). Οι άνθρωποι αυτοί, εκτός από την εμπειρία τους και τον επαγγελματισμό τους επέδειξαν μεγάλη ικανότητα συνεργασίας και συντονίστηκαν τόσο με τις σκέψεις όσο και με τις επιδιώξεις του Προέδρου, επιτυγχάνοντας έτσι να υπηρετήσουν τον ίδιο και τη χώρα τους με υποδειγματικό τρόπο.

Ο Πρόεδρος Bush και οι στενοί του συνεργάτες δεν συμμερίζονταν τον ενθουσιασμό της κυβέρνησης Reagan για τις προοπτικές των σχέσεων της χώρας τους με τη Σοβιετική Ένωση. Στη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας ο Bush είχε επισημάνει ότι η κατάσταση ήταν ακόμη ασαφής και απαιτούνταν ένας «συνετός σκεπτικισμός» σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση. «Νομίζω ότι ο Ψυχρός Πόλεμος δεν τελείωσε» δήλωσε ο Brent Snowcroft δύο μέρες μετά την ανάληψη του προεδρικού αξιώματος από τον Bush.¹ Σύμφωνα με τον James Baker «τίποτα δεν είχε τελειώσει.

---

¹ Engel Jeffrey, "A Better World...but don't Get Carried Away: The Foreign Policy of George H. W. Bush Twenty Years On", *Diplomatic History*, Vol. 34, No. 1 (January 2010), σελ. 41.

Ο Bush έπρεπε να είναι βέβαιος ότι ο Gorbachev ήταν ειλικρινής». ² Σημαντικοί επιτελείς του Προέδρου επίσης υποστήριζαν την άποψη ότι ο Gorbachev απλώς προσπαθούσε να ανανεώσει και να ενισχύσει το καθεστώς του ώστε να ανταγωνιστεί πιο αποτελεσματικά τη Δύση. Την άποψη αυτή στήριζαν και οι χειρισμοί του τελευταίου σε σχέση με τη διαδικασία ελέγχου και μείωσης των συμβατικών και πυρηνικών δυνάμεων των δύο χωρών, καθώς με τις προτάσεις του φαινόταν να επιδιώκει να φέρει σε δύσκολη θέση τους Αμερικανούς και τους συμμάχους τους. ³ Έπρεπε λοιπόν πριν γίνει οποιαδήποτε νέα κίνηση να εξετασθεί προσεκτικά η κατάσταση των διμερών σχέσεων και να ληφθούν υπόψη νεότερες εξελίξεις, ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη. Στην Πολωνία η κυβέρνηση του Στρατηγού Jaruzelski βρισκόταν από τον Αύγουστο του 1988 σε διαπραγματεύσεις με το ανεξάρτητο εργατικό συνδικάτο Αλληλεγγύη με στόχο την φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, ενώ στην Ουγγαρία το Φεβρουάριο του 1989 το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε αποδεχθεί την ανάγκη εγκαθίδρυσης μιας πολυκομματικής δημοκρατίας.

Με αυτό το σκεπτικό ο Πρόεδρος Bush ζήτησε από την Αμερικανική γραφειοκρατία τη σύνταξη ενός «διεξοδικού απολογισμού και ανάλυσης» της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Η διαδικασία, που κράτησε μέχρι τον Απρίλιο του 1989 δεν απέδωσε ούτε ξεκάθαρες απόψεις ούτε νέες προτάσεις που θα βοηθούσαν τον Πρόεδρο να αναλάβει νέες πρωτοβουλίες. Η εξωτερική πολιτική σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση θα βασίζονταν έτσι σε ένα μνημόνιο που συντάχθηκε από το προσωπικό του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας, με επικεφαλής την Πανεπιστημιακό Σοβιετολόγο Condoleezza Rice. Σύμφωνα με αυτό το κείμενο η κυβέρνηση έπρεπε κυρίως να αναλάβει δράση σε δύο τομείς: το NATO, όπου απαιτούνταν νέα στρατηγική για να αντιμετωπίσει ο Οργανισμός τόσο από πολιτική όσο και από στρατιωτική άποψη τις προτάσεις Gorbachev για τη μείωση και τον περιορισμό συμβατικών δυνάμεων και πυρηνικών όπλων. Την Ανατολική Ευρώπη, όπου θα έπρεπε να επιχειρηθεί η χαλάρωση του Σοβιετικού ελέγχου. Το μνημόνιο επίσης επισήμαινε ότι οι πολιτικές Gorbachev με στόχο τη φιλελευθεροποίηση του Σοβιετικού καθεστώτος αλλά και η μεγάλη ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης από τη

---

² Maynard Christopher, "Out of the Shadow: George H. W. Bush and the End of the Cold War", Texas A&M University Press, College Station, 2008, σελ. 15.

³ Hurst Steven, "The Foreign Policy of the Bush Administration", Cassell, London, 1999, σελ. 24-25.

Δύση, έδιναν τη δυνατότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες να προωθήσουν μια νέα μορφή σχέσης με τη Σοβιετική Ένωση «πέρα από την ανάσχεση» («beyond containment»), κατά τη δρ. Rice, «την ενθάρρυνση δηλαδή της Σοβιετικής ενσωμάτωσης στη Δυτική οικονομική και πολιτική κοινότητα».⁴

Η Σοβιετική πολιτική της κυβέρνησης Bush παρουσιάστηκε μέσα από τέσσερις ομιλίες του Προέδρου τον Απρίλιο και το Μάιο του 1989, στο Δημαρχείο του Hamtramck στο Michigan (με πολλούς κατοίκους ανατολικοευρωπαϊκής καταγωγής), δύο Πανεπιστήμια, και την Ακαδημία της Ακτοφυλακής. Στο τέλος Μαΐου στη Σύνοδο του NATO στις Βρυξέλλες ο Bush παρουσίασε τις προτάσεις της χώρας του σε σχέση με τον περιορισμό των συμβατικών δυνάμεων στην Ευρώπη, αντιμετωπίζοντας με επιτυχία τις αντίστοιχες προτάσεις Gorbachev που είχαν φέρει τις Ηνωμένες Πολιτείες σε δύσκολη θέση.⁵

Τον Ιούλιο ο Πρόεδρος Bush επισκέφθηκε την Πολωνία και την Ουγγαρία. Στην Πολωνία οι συζητήσεις κυβέρνησης και Αλληλεγγύης είχαν καταλήξει σε συμφωνία για ελεύθερες εκλογές μέρους των μελών του Κοινοβουλίου, που είχε κερδίσει η Αλληλεγγύη με συντριπτική πλειοψηφία. Στην Ουγγαρία οι συζητήσεις μεταξύ της κυβέρνησης και της όλο και τολμηρότερης αντιπολίτευσης για τον εκδημοκρατισμό της χώρας συνεχίζονταν. Πρόθεση του Προέδρου Bush ήταν να ενθαρρύνει την πορεία προς τη δημοκρατία. Παράλληλα όμως ήθελε να συστήσει σύνεση, ψυχραιμία και όχι αλόγιστη επιτάχυνση του ρυθμού των αλλαγών από τους υπέρμαχους της δημοκρατίας. Ανησυχούσε για την αντίδραση του Gorbachev και της Σοβιετικής Ένωσης. Βέβαια, ο Σοβιετικός ηγέτης είχε ήδη δηλώσει στον ιστορικής σημασίας λόγο του στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το Δεκέμβριο του 1988 ότι η ελευθερία επιλογής για όλα τα κράτη ήταν μια αρχή χωρίς εξαιρέσεις. Ενώ τον Ιούλιο του 1989 με δήλωση του στον τύπο υποστήριξε ότι «οποιαδήποτε ανάμειξη στα εσωτερικά μιας χώρας για τον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας...είναι απαράδεκτη».⁶ Ο Bush όμως φοβόταν ότι η επιτάχυνση των ρυθμών αλλαγής και η αμφισβήτηση τόσο του κομμουνιστικού καθεστώτος όσο και της Σοβιετικής ηγεμονίας στην περιοχή θα μπορούσε να προκαλέσει μια έντονη

---

⁴ Oberdorfer Don, "From the Cold War to a New Era. The United States and the Soviet Union, 1983-1991", The Johns Hopkins University Press, London, 1998, σελ. 347, Hurst, σελ. 25-26.

⁵ Hurst, σελ. 27.

⁶ Maynard, σελ. 37.

συντηρητική αντίδραση που θα ακύρωνε τα επιτεύγματα των τελευταίων μηνών και θα έφραζε το δρόμο προς την εθνική και πολιτική ελευθερία στην Ανατολική Ευρώπη. Τους φόβους του επέτεινε το πρόσφατο παράδειγμα της Κίνας, όπου οι μεγάλες διαδηλώσεις και τα επίμονα αιτήματα εκδημοκρατισμού είχαν μόλις τον προηγούμενο μήνα αντιμετωπισθεί από το καθεστώς με εκτεταμένη χρήση βίας και μεγάλη αιματοχυσία, χιλιάδες νεκρούς, στην πλατεία Tiananmen του Πεκίνου. Για τον ίδιο λόγο, αποφυγή προκλήσεων προς τους Σοβιετικούς και το υπάρχον καθεστώς, ο Αμερικανός Πρόεδρος απέφυγε την ενεργό και εμφανή παρέμβαση της χώρας του στα τεκταινόμενα στην Ανατολική Ευρώπη. Σε συναντήσεις του με Πολωνούς και Ούγγρους κομμουνιστές αξιωματούχους ο Bush δήλωσε ότι «δεν είμαστε εδώ για να σας αναγκάσουμε να διαλέξετε μεταξύ Ανατολής και Δύσης». Επίσης ενθάρρυνε τον στρατηγό Jaruzelski να διεκδικήσει το προεδρικό αξίωμα στην Πολωνία και υποστήριξε τα μετριοπαθή στελέχη της Αλληλεγγύης που είχαν την ίδια άποψη, ώστε να επικρατήσουν στις διαβουλεύσεις του κινήματος για το θέμα. Ανάλογα ήταν και τα σχόλια του James Baker σε συναντήσεις του με το Σοβιετικό ομόλογο του Eduard Shevardnadze στο Παρίσι στο τέλος Ιουλίου και κατά τη διάρκεια επίσκεψης στις Ηνωμένες Πολιτείες του τελευταίου το Σεπτέμβριο. «Υποστηρίζουμε τη μεταρρυθμιστική διαδικασία αλλά σε καμία περίπτωση δεν θέλουμε να δημιουργήσουμε προβλήματα για τη Σοβιετική Ένωση... Δεν θέλουμε να προκαλέσουμε φασαρίες ή να υποκινήσουμε αναταραχή (στην Ανατολική Ευρώπη)».⁷

Τους Αμερικανούς ιθύνοντες απασχολούσε ακόμη και το ενδεχόμενο ανατροπής του Gorbachev από σκληροπυρηνικούς κομμουνιστές αξιωματούχους που αντιδρούσαν στις μεταρρυθμίσεις του Σοβιετικού ηγέτη και πιθανόν να αναλάμβαναν δράση ενόψει της πιθανής απώλειας της Ανατολικής Ευρώπης από τη Σοβιετική Ένωση. Αναταραχή επίσης επικρατούσε στις Βαλτικές χώρες Λετονία, Εσθονία και Λιθουανία, που είχαν ήδη κηρύξει την ανεξαρτησία τους από τη Σοβιετική Ένωση. Έτσι ο Πρόεδρος Bush αποφάσισε να εκδηλώσει δημόσια και απερίφραστα, με μια Διάσκεψη Κορυφής των δύο ηγετών, την καλή διάθεση της χώρας του και του ιδίου έναντι της Σοβιετικής Ένωσης και του Gorbachev αλλά και τη θερμή από μέρους του

---

⁷ Domber Gregory, "Skepticism and Stability: Reevaluating U.S. Policy During Poland's Democratic Transformation in 1989", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 3 (Summer 2011), σελ. 68-69.

υποστήριξη των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του Σοβιετικού ηγέτη. Με αυτόν τον τρόπο, την προφανή δηλαδή συμπαράσταση του πρώην μεγάλου εχθρού, θα ενισχύονταν η θέση του Gorbachev στο εσωτερικό αλλά και θα διαλύονταν οι αμφιβολίες του τελευταίου για τις προθέσεις των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η πρόσκληση στάλθηκε τον Ιούνιο και πρότεινε συνάντηση των δύο ηγετών πάνω σε πλοίο στη Μάλτα τον ερχόμενο Δεκέμβριο. Μακριά από δημοσιογράφους, χωρίς επισημότητες οι δύο ηγέτες θα μπορούσαν να γνωριστούν καλύτερα και να θέσουν τις βάσεις μιας καλής περαιτέρω συνεργασίας, χωρίς τις πιέσεις μιας πιο επίσημης συνάντησης από την οποία όλοι θα περίμεναν και κάποιοι θα επέμεναν για συγκεκριμένα και σημαντικά αποτελέσματα. Ο Αμερικανός Πρόεδρος δεν ήθελε να δεσμευθεί από μια τέτοια ατμόσφαιρα. Η απάντηση του Gorbachev ήταν άμεση και θετική.

Μέχρι όμως τη συνάντηση των δύο ηγετών το Δεκέμβριο, κοσμοϊστορικές αλλαγές είχαν συντελεσθεί στην Ανατολική Ευρώπη. Στην Πολωνία την εξουσία ασκούσε μη κομμουνιστική κυβέρνηση, ενώ στην Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία η πορεία προς την πλήρη κατάρρευση του κομμουνισμού ήταν σαφής και προδιαγεγραμμένη. Από τους πανίσχυρους δικτάτορες των χωρών-μελών του Συμφώνου της Βαρσοβίας μόνο ο Nicolae Ceaușescu της Ρουμανίας παρέμενε στην εξουσία. Μεγάλες διαστάσεις και ιδιαίτερη σημασία είχε προσλάβει η πτώση του τείχους του Βερολίνου, συμβόλου του διαχωρισμού της Ευρώπης σε Ανατολικό και Δυτικό μπλοκ. Φαινόταν επίσης να ανοίγει ο δρόμος για την ενοποίηση των δύο Γερμανιών. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των εξελίξεων ο Πρόεδρος Bush παρέμεινε ιδιαίτερα προσεκτικός. Τα γεγονότα εξελίσσονταν από μόνα τους με τρόπο ιδιαίτερα ευνοϊκό για τις Ηνωμένες Πολιτείες που εν πάση περιπτώσει δεν είχαν τη δυνατότητα κάποιας ουσιαστικής παρέμβασης. Μια λάθος όμως κίνηση θα μπορούσε να ανησυχήσει τους Σοβιετικούς και να οδηγήσει σε βίαιη παρέμβαση που θα ανέστειλε τόσο την πορεία προς τη δημοκρατία όσο και την εξασθένηση της Σοβιετικής Αυτοκρατορίας.

Κρίσιμη θεωρούνταν η αντίδραση του Gorbachev στην κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Γερμανία. Η χώρα αυτή ήταν η πιο αξιόπιστη και πιο σημαντική οικονομικά από τα μέλη του Συμφώνου της Βαρσοβίας, ενώ η ύπαρξη της συμβόλιζε τη νίκη των σοβιετικών όπλων μετά από τιτάνιο, πολύνεκρο αγώνα κατά

του γερμανού εισβολέα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρακολουθώντας στην τηλεόραση σε απευθείας μετάδοση την πτώση του τείχους το βράδυ της 9^{ης} Νοεμβρίου ο Bush σχολίασε: «Αν οι Σοβιετικοί αφήσουν τους κομμουνιστές να πέσουν στην Ανατολική Γερμανία, πρέπει πραγματικά να εννοούν αυτά που λένε, περισσότερο απ' ό,τι νόμιζα».⁸ Ο Bush απέφυγε να προκαλέσει τον Σοβιετικό ομόλογο του και δεν συμμετείχε στους πανηγυρισμούς άλλων δημοσίων προσώπων και των μέσων μαζικής ενημέρωσης για την πτώση του τείχους. «Δεν πρόκειται να χορέψω πάνω στο τείχος του Βερολίνου» είπε στους συνεργάτες του. Και όταν ρωτήθηκε από δημοσιογράφο γιατί δεν έδειχνε ενθουσιασμένος από τις εξελίξεις, ο Bush απάντησε: «Δεν είμαι συναισθηματικός τύπος».

Ο ίδιος ο Gorbachev είχε ζητήσει από τον Bush να μην αντιδράσει με υπερβολικό τρόπο, φοβούμενος επιτάχυνση των εξελίξεων που θα οδηγούσαν σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις με απρόβλεπτες συνέπειες. Ήταν ανάγκη να καθησυχαστεί ο Gorbachev με διαβεβαιώσεις καλής προαίρεσης και πλήρους στήριξης από τους Αμερικανούς. Οι Αμερικανοί αμφέβαλαν για τις προοπτικές των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του Gorbachev. Υπήρχε η άποψη ότι μπορούσαν να επιτύχουν, οπότε η Σοβιετική Ένωση θα διαλύονταν και ο Gorbachev θα έχανε την εξουσία ή ότι θα τον σταματούσε με πραξικόπημα η συντηρητική μερίδα των ισχυρών του κόμματος ή ότι και ο ίδιος τελικά για να επιβιώσει θα συνέπραττε με τους συντηρητικούς. Αποφασίσθηκε όμως να στηριχθεί ο Gorbachev γιατί υπήρχαν πιθανότητες να επιτύχει στο έργο του αλλά και γιατί στα πλαίσια της έστω και προσωρινής εξομάλυνσης των σχέσεων των δύο υπερδυνάμεων, οι Ηνωμένες Πολιτείες θα μπορούσαν να επιτύχουν στόχους όπως ο περιορισμός των εξοπλισμών και η ενοποίηση της Γερμανίας που θα δέσμευαν οποιαδήποτε Σοβιετική κυβέρνηση. Έτσι λίγο πριν την αναχώρηση του για τη Μάλτα, ο Αμερικανός Πρόεδρος δήλωνε: «Ο σκοπός αυτών που πρόκειται να κάνω εκεί πέρα είναι να δείξω στον Gorbachev ότι τον υποστηρίζω πλήρως».⁹

Από την αρχή των συναντήσεων πάνω στη σοβιετική θαλαμηγό Maxim Gorky, ο Bush διασαφήνισε τις προθέσεις του στο Σοβιετικό ηγέτη: «Έχεις να κάνεις με μια

---

⁸ Beschloss Michael, Talbott Strobe, "At the Highest Levels", Little Brown and Company, Boston, 1993, σελ. 132.

⁹ Beschloss, σελ. 150.

κυβέρνηση που θέλει να δει την επιτυχία αυτού το οποίο επιχειρείς».¹⁰ Ο Αμερικανός Πρόεδρος συνέχισε με μια σειρά καλόπιστων και ευνοϊκών για τη Σοβιετική Ένωση προτάσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον Gorbachev είχαν τα προτεινόμενα οικονομικά μέτρα: Άρση των εμποδίων και απαγορεύσεων που περιόριζαν τις εμπορικές συναλλαγές των δύο χωρών, διευκόλυνση της δανειοδότησης αμερικανικών επιχειρήσεων που είχαν συναλλαγές με τη Σοβιετική Ένωση, παροχή τεχνικής βοήθειας και βελτίωση των σχέσεων Σοβιετικής Ένωσης και διεθνών εμπορικών και οικονομικών οργανισμών στους οποίους συμμετείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες. Η οικονομική βοήθεια οποιασδήποτε φύσης ήταν πολύ σημαντική για την επιτυχία των μεταρρυθμίσεων στη Σοβιετική Ένωση αλλά και για τη διατήρηση τουλάχιστον της ανοχής των σοβιετικών πολιτών που δοκιμάζονταν από τον αποσυντονισμό του κομμουνιστικού οικονομικού συστήματος εξαιτίας των νέων πολιτικών.

Οι Αμερικανοί είχαν λοιπόν ένα ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο που τους βοηθούσε να εξασφαλίσουν την ενδοτική στάση των Σοβιετικών στις μεταξύ τους σχέσεις. Η βοήθεια όμως που προσέφεραν ήταν περιορισμένη. Οι ίδιες οι Ηνωμένες Πολιτείες αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες εξαιτίας της διαχείρισης της κυβέρνησης Reagan, ενώ μεγάλες αντιρρήσεις υπήρχαν στο Κογκρέσο για τη χρηματοδότηση του κατ' εξοχήν εθνικού εχθρού. Ο Bush και οι συνεργάτες του δεν πίστευαν πως ήταν δυνατόν να ανασυγκροτηθεί η σοβιετική οικονομία με όση ξένη βοήθεια και αν στηρίζονταν, αν δεν γινόταν πρώτα ουσιώδεις θεσμικές αλλαγές, που όμως δεν προχωρούσαν. Τέλος, η ανενδοίαστη υποστήριξη ενός καθεστώτος που εξακολουθούσε να αντιπαράκειται στη Δύση και την ιδεολογία της ήταν ένα πολύ δύσκολο διανοητικό άλμα για την κυβερνώσα τάξη των Ηνωμένων Πολιτειών, της οποίας για τα προηγούμενα σαράντα και πλέον χρόνια κεντρικό στόχο αποτελούσε η εξόντωση της Σοβιετικής Ένωσης.¹¹

Οι οικονομικές προτάσεις του Bush καθώς και οι λιγότερο από παλαιότερα επιφυλακτικές απόψεις του στο θέμα του ελέγχου των εξοπλισμών δεν αποτελούσαν

---

¹⁰ Oberdorfer, σελ. 378.

¹¹ Για την οικονομική και πολιτική κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση αυτή την εποχή βλ. John Mazis, «Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ και η Κατάρρευση του Κομμουνισμού στη Σοβιετική Ένωση» στο Καρβουναράκης Θεοδόσιος (επιμ.), «Ο Ψυχρός Πόλεμος, Μια Διεπιστημονική Προσέγγιση», Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 263-284.

ιδιαίτερα σημαντικές παραχωρήσεις. Ήταν όμως αρκετές, μαζί με το όλο κλίμα της συνάντησης για να πείσουν τον Σοβιετικό ηγέτη για την καλή προαίρεση των Αμερικανών. Ο Gorbachev δήλωσε ότι «τώρα ήξερε» πως ο Bush ήταν έτοιμος για περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών «σας θέλουμε στην Ευρώπη. Είναι ανάγκη να είστε στην Ευρώπη...Δεν σας θεωρούμε πλέον εχθρούς».¹²

Για τον Bush ο Gorbachev είχε κερδίσει την μάχη των εντυπώσεων. Φαινόταν αξιόπιστος και «η μεγαλύτερη ελπίδα για την αναμόρφωση του σοβιετικού status quo με πειθαρχημένο τρόπο».¹³ Μετά τη Μάλτα η ειλικρινής διάθεση συνεργασίας και όχι ο ανταγωνισμός θα χαρακτήριζε τις αμερικανό-σοβιετικές σχέσεις. Εντωμεταξύ, το θέμα της Γερμανικής ενοποίησης είχε αρχίσει να απασχολεί τους επιτελείς των δύο χωρών, ιδιαίτερα μετά από διαδηλώσεις στη Γερμανία με αυτό το αίτημα και ένα λόγο με το ίδιο περιεχόμενο του Καγκελαρίου Helmut Kohl στο Δυτικογερμανικό Κοινοβούλιο στις 28 Νοεμβρίου. Στη Μάλτα ο Gorbachev δεν απέκλεισε την ενοποίηση αλλά δήλωσε πως «δεν θα εξυπηρετούσαμε αυτή την διαδικασία με μια τεχνητή επιτάχυνση». Σε Διάσκεψη του NATO στις Βρυξέλλες την επόμενη μέρα ο Bush επίσης δήλωσε για το ίδιο θέμα: «δεν προσπαθώ να επιταχύνω αυτήν την διαδικασία».

Η προοπτική της Γερμανικής ενοποίησης δημιούργησε προβλήματα στις τάξεις της Δυτικής Συμμαχίας. Βρετανία και Γαλλία ήταν αντίθετες τουλάχιστον στην άμεση πραγματοποίηση της γιατί φοβόντουσαν, με την αύξηση της γερμανικής ισχύος, διατάραξη των ισορροπιών στην Ευρώπη αλλά και επιπλοκές στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ειδικά η Πρωθυπουργός της Αγγλίας Margaret Thatcher δεν ήταν βέβαιη για την μη αναζωπύρωση των γερμανικών ηγεμονικών τάσεων – «ξέρω πολύ καλά τους Γερμανούς και ο εθνικός χαρακτήρας κατά βάση δεν αλλάζει» υποστήριζε – ενώ πίστευε ότι με την κατάρρευση του συστήματος ασφαλείας NATO – Συμφώνου Βαρσοβίας που θα διευκόλυνε η γερμανική ενοποίηση θα υπονομεύονταν η διεθνής επιρροή της χώρας της. Οι Αμερικανοί όμως δεν είχαν αμφιβολίες για το δημοκρατικό ήθος και την πολιτική ωριμότητα των Γερμανών. Έβλεπαν επίσης θετικά τη γερμανική ενοποίηση ως σύμβολο νίκης του δημοκρατικού καπιταλισμού αλλά και ευκαιρία ενδυνάμωσης και επέκτασης του

---

¹² Oberdorfer, σελ. 379, 381.

¹³ Beschloss, σελ. 167.

NATO. Παράλληλα φοβόντουσαν πως αν πρόβαλαν εμπόδια στην ενοποίηση, οι Γερμανοί θα στρέφονταν στους Ρώσους που σαν αντάλλαγμα για τη συναίνεση τους θα ζητούσαν την ουδετεροποίηση της Γερμανίας. Η αποχώρηση όμως της τελευταίας από το NATO θα ισοδυναμούσε με κατάρρευση της Δυτικής Συμμαχίας. Στις Βρυξέλλες ο Bush έπεισε τους επικεφαλής των χωρών-μελών του NATO να αποδεχθούν τη γερμανική ενοποίηση.

Και ο Gorbachev δεν ήταν αντίθετος με τη γερμανική ενοποίηση. Όχι μόνο γιατί η άρνηση του να συγκατατεθεί θα ήταν αντίθετη με τις βαρυσήμαντες διακηρύξεις του περί αυτοδιάθεσης των λαών της Ευρώπης και θα μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις του με το Δυτικό στρατόπεδο αλλά και γιατί οι απόψεις του για τις δύο Γερμανίες είχαν αλλάξει: «Για τη Σοβιετική ηγεσία η Δυτική Γερμανία ήταν ο μεσάζων-κλειδί για οικονομική υποστήριξη από τη Δύση· ως προς την οικονομική ακμαιότητα ή τις στρατιωτικές δυνατότητες στην Κεντρική Ευρώπη ήταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τις Ηνωμένες Πολιτείες...Μια συνεργάσιμη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία στην πραγματικότητα μπορούσε ακόμη και να βοηθήσει να σωθεί η περεστρόικα στη Ρωσία. Η φιλάσθενη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας...στην πραγματικότητα δεν είχε και μεγάλη σημασία μετά τον Νοέμβριο του 1989».¹⁴ Η αντιπαράθεση Ηνωμένων Πολιτειών – Σοβιετικής Ένωσης θα αφορούσε στους όρους και όχι σ' αυτή καθαυτή τη γερμανική ενοποίηση.

Τόσο οι Αμερικανοί όσο και ο Καγκελάριος Kohl δεν πίστευαν ότι η ενοποίηση θα ήταν εφικτή πριν περάσουν τέσσερα ως πέντε χρόνια. Γρήγορα όμως άλλαξαν γνώμη. Η Ανατολική Γερμανία κατέρρεε ταχύτατα και θα έπαιε να υφίσταται ως κράτος πολύ γρηγορότερα. Έπρεπε λοιπόν η διαδικασία να επιταχυνθεί. Η επιτάχυνση της διαδικασίας θα καταλάμβανε επίσης εξ' απροόπτου τους Σοβιετικούς, που βρίσκονταν σε σύγχυση από την ταχύτητα των εξελίξεων και δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν. Θα ήταν έτσι ευκολότερο για τους Δυτικούς να επιβάλουν τις απόψεις τους.

Το σχέδιο 2+4 που οι Αμερικανοί πρότειναν και έγινε αποδεκτό από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη πρόβλεπε πως όλα τα ουσιώδη θέματα που αφορούσαν στην ενοποίηση θα συζητούνταν και θα αποφασίζονταν από τις δύο Γερμανίες. Οι

---

¹⁴ Maier Charles, "Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany", Princeton University Press, Princeton, 1997, σελ. 226-227.

τέσσερις νικήτριες δυνάμεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Ηνωμένες Πολιτείες, Σοβιετική Ένωση, Βρετανία και Γαλλία) θα παραιτούνταν από τα δικαιώματα κατοχής επί της ηττημένης Γερμανίας που ακόμη διατηρούσαν εξαιτίας της Ψυχροπολεμικής διαμάχης (λόγω των μεταξύ τους διαφωνιών δεν είχε υπάρξει συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία).

Με αυτό τον τρόπο δεν θα αποκλειόταν από τη διαδικασία η Σοβιετική Ένωση και θα γινόταν ευκολότερο τόσο για τον Gorbachev όσο και για τους άλλους ισχυρούς άνδρες της Σοβιετικής Ένωσης να αποδεχθούν την ενοποίηση. Παράλληλα ο αποκλεισμός των Σοβιετικών από την ουσία της διαδικασίας θα τους στερούσε τη δυνατότητα δημιουργίας προβλημάτων. Οι Σοβιετικοί όμως αρνούνταν να αποδεχθούν την ένταξη της ενοποιημένης Γερμανίας στο NATO. Σε μια προσπάθεια να πείσει τον Gorbachev ο Baker, κατά τη διάρκεια επίσκεψης του στη Μόσχα, πρόβαλε το επιχείρημα ότι μέσα στο NATO η Γερμανία, υπό την επίβλεψη των ΗΠΑ, θα ήταν ευκολότερο να ελεγχθεί και θα αποτελούσε μικρότερο κίνδυνο για τη Σοβιετική Ένωση από μια Γερμανία εκτός NATO που πιθανόν να επιδίωκε να αποκτήσει και πυρηνικά όπλα. Οι Σοβιετικοί αποδέχθηκαν και επίσημα την Γερμανική ενοποίηση με τη διαδικασία του 2+4 σε συνάντηση των κρατών μελών NATO – Συμφώνου Βαρσοβίας στην Ottawa του Καναδά τον Φεβρουάριο του 1990 όπου συζητήθηκαν θέματα ελέγχου των εξοπλισμών. Ασαφής όμως ήταν η θέση των Σοβιετικών σχετικά με τη συμμετοχή της Γερμανίας στο NATO την οποία άλλοτε αρνούνταν και άλλοτε αποδέχονταν ή εξαρτούσαν από όρους μη αποδεκτούς από τους Αμερικανούς, όπως ότι για μια μεταβατική περίοδο η Ανατολική Γερμανία θα διατηρούσε καθεστώς συνεργαζόμενου μέλους με το Σύμφωνο της Βαρσοβίας.

Οι παλινωδίες του Gorbachev και άλλων Σοβιετικών αξιωματούχων οφείλονταν στην ανάγκη κατευνασμού των συντηρητικών της κομμουνιστικής ηγεσίας που διαφωνούσαν με τις μεταρρυθμίσεις του Gorbachev, ανησυχούσαν για τη συνεχή απώλεια ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης και του κομμουνιστικού κόμματος και είχαν ενοχληθεί ιδιαίτερα από την ταπεινωτική αποκήρυξη του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη. Η διακυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης είχε στην ουσία συλλογικό χαρακτήρα. Ο Γενικός Γραμματέας του κομμουνιστικού κόμματος ήταν βέβαια ο ισχυρότερος πολιτικός παράγων, για να διατηρηθεί όμως στην εξουσία έπρεπε να λάβει υπόψη και τις απόψεις των υπολοίπων μελών του Politburo

(ανώτατο εκτελεστικό όργανο του Σοβιετικού συστήματος) που επίσης διέθεταν μεγάλη πολιτική ισχύ και σε περίπτωση εντόνων διαφωνιών θα μπορούσαν και να ανατρέψουν το Γενικό Γραμματέα, όπως αποδεικνύει και η περίπτωση του Krushchev. Η σύγκυση επιτεινόνταν από την προσπάθεια σοβιετικών διαπραγματευτών που δεν συμφωνούσαν με τις πρωτοβουλίες των ηγετών τους να προβάλουν τις δικές τους απόψεις όταν συζητούνταν οι λεπτομέρειες της υλοποίησης των συμφωνηθέντων από τους πολιτικούς τους προϊσταμένους. «Σαν αποτέλεσμα οι χώρες που διαπραγματεύονταν με τη Σοβιετική Ένωση θα αντιμετώπιζαν συνεχώς αντιθέσεις ανάμεσα σε αυτό που φαινόταν να έχει συμφωνηθεί σε επίπεδο κορυφής και αυτό που πραγματικά προτεινόταν στην πράξη όταν οι ειδικοί στρώνονταν στη δουλειά».¹⁵

Ο Πρόεδρος Bush όμως δεν ήταν διατεθειμένος να υποχωρήσει, καθ' όσον γνώριζε ότι τα δεδομένα τον ευνοούσαν. Η αδιαλλαξία του αλλά και η πλεονεκτική του θέση προκύπτουν από τον τρόπο που εκφράστηκε σε συνάντηση με τον Kohl στις Ηνωμένες Πολιτείες τον Φεβρουάριο του 1990: «Οι σοβιετικοί δεν είναι σε θέση να υπαγορεύσουν τη σχέση της Γερμανίας με το NATO. Αυτό που με στεναχωρεί είναι η συζήτηση ότι η Γερμανία δεν πρέπει να παραμείνει στο NATO. Στο διάβολο! Εμείς υπερισχύσαμε, όχι αυτοί. Δεν πρέπει να αφήσουμε τους Σοβιετικούς να αρπάξουν τη νίκη από τα σαγόνια της ήττας».¹⁶ Τον Ιούνιο του 1990 σε συνάντηση τους ο Eduard Shevardnadze επισήμανε στον Αμερικανό ομόλογο του ότι αν οι ΗΠΑ ήθελαν η ενοποιημένη Γερμανία να είναι πλήρες μέλος του NATO έπρεπε η επικείμενη διάσκεψη των ηγετών των χωρών μελών του Οργανισμού να δώσει με τις αποφάσεις της τη δυνατότητα στο Gorbachev να διακηρύξει ότι το NATO δεν αποτελούσε πλέον απειλή για τη Σοβιετική Ένωση. Παρακάμπτοντας τη συνήθη διαδικασία, ο Bush υπέβαλε στη διάσκεψη σειρά προτάσεων με στόχο τη ριζική αναμόρφωση της δομής και της στρατηγικής του NATO, που έγιναν δεκτές από τους άλλους συμμετέχοντες. Μεταξύ των άλλων θα δημιουργούνταν διάυλοι επικοινωνίας μεταξύ του NATO και των χωρών-μελών του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Το NATO θα αναθεωρούσε τη

---

¹⁵ Sarotte Mary Elise, "Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990", *Diplomatic History*, Vol. 34, No. 1 (January 2010), σελ. 124.

¹⁶ Bush George, Scowcroft Brent, "A World Transformed", Alfred A. Knopf, New York, 1998, σελ. 253.

στρατηγική Προκεχωρημένης Άμυνας (Forward Defense)¹⁷ προς την κατεύθυνση της «ελάχιστης αποτροπής» και της μη άμεσης χρήσης πυρηνικών όπλων. Θα επιδιώκονταν συμφωνία για περαιτέρω μειώσεις των εξοπλισμών ενώ θα αναβαθμιζονταν ο ρόλος της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη μέσω της οποίας η Σοβιετική Ένωση θα συμμετείχε ενεργότερα σε ουσιαστικές συζητήσεις για την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Οι αλλαγές αυτές στο χαρακτήρα και τις προθέσεις της Δυτικής Συμμαχίας ενίσχυσαν τη θέση του Gorbachev στο διάλογο με τους σκληροπυρηνικούς συνεργάτες του ή εν πάση περιπτώσει αποτέλεσαν ένα καλό πρόσχημα για την αποδοχή των αμερικανικών θέσεων. Οι τελευταίοι ενδοιασμοί του Gorbachev άρθηκαν όταν κατά την επίσκεψη του στη Μόσχα στα μέσα Ιουλίου, ο Kohl υποσχέθηκε ότι η ενοποιημένη Γερμανία θα αναλάμβανε όλες τις οικονομικές υποχρεώσεις της Ανατολικής Γερμανίας προς τη Σοβιετική Ένωση η οποία επίσης θα λάβαινε οικονομική βοήθεια ύψους 3 δις. δολαρίων. Το κόστος παραμονής των σοβιετικών στρατευμάτων στην Ανατολική Γερμανία κατά τη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου θα κάλυπτε η γερμανική κυβέρνηση. Σε κοινή συνέντευξη τύπου κατά την ίδια επίσκεψη οι δύο ηγέτες ανακοίνωσαν τη συμφωνία τους για τους όρους της γερμανικής ενοποίησης: Η Γερμανία θα αποτελούσε μέλος του NATO αν και τα σοβιετικά στρατεύματα θα παρέμεναν στην Ανατολική Γερμανία για μια μεταβατική περίοδο τριών έως τεσσάρων ετών. Το αμυντικό δόγμα του NATO όμως θα ίσχυε άμεσα για το σύνολο της χώρας. Η Γερμανία θα περιόριζε τις ένοπλες δυνάμεις της στις 370.000 ενώ αναλάμβανε την υποχρέωση να μην αποκτήσει ή κατασκευάσει πυρηνικά, χημικά ή βιολογικά όπλα. Με αυτή τη συμφωνία η διαδικασία της ενοποίησης μπόρεσε να συνεχισθεί απρόσκοπτα και να ολοκληρωθεί τον Οκτώβριο του 1990.

Η κρίση στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης δημιούργησε προβλήματα και για την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Το Δεκέμβριο του 1989 το κομμουνιστικό κόμμα της Λιθουανίας διέκοψε τις σχέσεις του με τα κεντρικά όργανα του κόμματος στη Μόσχα και απαίτησε την ανεξαρτησία της Λιθουανίας, ενώ τον Μάρτιο του επομένου

---

¹⁷ Στρατηγική που απαιτούσε μεγάλη επιχειρησιακή ετοιμότητα για να αποκρουσθεί εισβολή στη Δυτική Ευρώπη από δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας, όσο το δυνατόν πλησιέστερα στα σύνορα Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας. Η αλλαγή στρατηγικής προφανώς υποδήλωνε και την υποβάθμιση και της εξ' ανατολών απειλής, βλ. Dupuy, Johnson, Hayes, "Dictionary of Military Terms", The H. W. Wilson Company, New York, 1986, σελ. 98.

έτους το Κοινοβούλιο της χώρας κήρυξε την ανεξαρτησία της. Ο Gorbachev βέβαια δεν επιθυμούσε τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και ως εκ τούτου ήταν αντίθετος στις διασπαστικές τάσεις των διαφόρων σοβιετικών δημοκρατιών που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται. Φοβόταν επίσης την αντίδραση των σκληροπυρηνικών του κόμματος αν εμφανίζονταν ενδοτικός. Παράλληλα όμως η κατάπνιξη των κινημάτων ανεξαρτησίας στη Βαλτική ιδιαίτερα που είχε ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁸ θα διατάρασσε τις καλές ρώσο-αμερικανικές σχέσεις που ήταν ουσιώδεις για την επιτυχία της εξωτερικής του πολιτικής.

Διλήμματα αντιμετώπιζε και ο Αμερικανός Πρόεδρος. Αν παρενέβαινε και υποστήριζε τα αιτήματα των σοβιετικών εθνοτήτων για ανεξαρτησία θα προκαλούσε τους σκληροπυρηνικούς κομμουνιστές που θα αντιδρούσαν ίσως και με καθαίρεση του Gorbachev, του οποίου οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εξυπηρετούσαν και τα συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών. Παράλληλα όμως έπρεπε να λάβει υπόψη του τόσο την πάγια θέση της χώρας του περί αυτοδιάθεσης των λαών και μη αναγνώρισης της σοβιετικής κυριαρχίας στις χώρες της Βαλτικής όσο και τις εσωτερικές πολιτικές πιέσεις προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁹

Ο Gorbachev ζήτησε από τους Λιθουανούς την ανάκληση της απόφασης περί ανεξαρτησίας και όταν δεν εισακούστηκε εξαπέλυσε μια εκστρατεία άσκησης πιέσεων και εκφοβισμού, χωρίς όμως θύματα και εκτεταμένη χρήση βίας. Ο Πρόεδρος Bush αρνήθηκε να καταδικάσει απερίφραστα τη σοβιετική στάση, ενώ παρότρυνε τις δύο πλευρές να λύσουν το πρόβλημα με διαπραγματεύσεις, επικρίνοντας μάλιστα τους Λιθουανούς για την αδιαλλαξία τους με την επισήμανση ότι «υπάρχουν συγκεκριμένες αλήθειες στη ζωή, οι Λιθουανοί τις γνωρίζουν πολύ καλά». Παράλληλα όμως επισήμαινε κατ' ιδίαν στους σοβιετικούς ότι δεν θα μπορούσε να συναφθεί η σημαντική για τον Gorbachev εμπορική συμφωνία ΗΠΑ – Σοβιετικής Ένωσης αν δεν διευθετούνταν το Λιθουανικό πρόβλημα. Με παραίνεση των Αμερικανών που δρούσαν πλέον ως μεσολαβητής ανάμεσα στους Λιθουανούς και τη Μόσχα, ο Gorbachev ανακοίνωσε τον Απρίλιο ότι ήταν διατεθειμένος να δεχθεί την μη αναίρεση της κήρυξης ανεξαρτησίας αν οι Λιθουανοί έπαυαν να ψηφίζουν

---

¹⁸ Για παράδειγμα στην απογραφή πληθυσμού του 1980 καταγράφηκαν 743.000 Αμερικανοί με καταγωγή μόνο από τη Λιθουανία.

¹⁹ Bush George, Scowcroft Brent, σελ. 215.

νόμους αντίθετους προς το Σύνταγμα της Σοβιετικής Ένωσης. Όταν αυτοί δεν συμμορφώθηκαν ο Gorbachev, ανησυχώντας για τους σκληροπυρηνικούς αντιπάλους του επέβαλε οικονομικές κυρώσεις στη Λιθουανία. Παρά τις πιέσεις από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και το Κογκρέσο ο Bush αρνήθηκε να απαντήσει με κυρώσεις κατά της Σοβιετικής Ένωσης γιατί κατανοούσε τη δύσκολη θέση του Gorbachev αλλά και γιατί δεν ήθελε να διαταράξει την καλή αμερικανό-σοβιετική συνεργασία στο θέμα της γερμανικής ενοποίησης που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Η αδιαλλαξία του Λιθουανού Προέδρου Landsbergis οδήγησε τους Αμερικανούς στο να τον απομονώσουν πολιτικά ενισχύοντας παράλληλα τη θέση της Πρωθυπουργού Kazimira Prunskiane που εμφανίζονταν πιο διαλλακτική. Σε συνάντηση της με τον Πρόεδρο Bush τον Μάιο στην Ουάσινγκτον η Prunskiane πείσθηκε να αναστείλει την εφαρμογή της ανακήρυξης ανεξαρτησίας για δύο χρόνια υπό την προϋπόθεση διεξαγωγής διαπραγματεύσεων με τη Μόσχα. Στο τέλος Ιουνίου το Λιθουανικό Κοινοβούλιο υπερψήφισε αναστολή εκατό ημερών και την επόμενη ημέρα ο Gorbachev ήρε τις οικονομικές κυρώσεις. Για τον ίδιο λόγο, μη διατάραξη της συνεργασίας με τη Μόσχα, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη ένα σημαντικότερο θέμα, ο Πρόεδρος Bush δεν επέβαλε κυρώσεις στη Σοβιετική Ένωση και κατά τη διάρκεια της κρίσης που δημιούργησε η εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ, όταν ένοπλη παρέμβαση των Σοβιετικών τον Ιανουάριο του 1991 στη Λιθουανία είχε σαν αποτέλεσμα το θάνατο 15 ανθρώπων και τον τραυματισμό πολλών άλλων .

Στις 2 Αυγούστου 1990 τα στρατεύματα του Ιράκ εισέβαλαν και κατέλαβαν το Κουβέιτ, σε μια προσπάθεια του Ιρακινού δικτάτορα Saddam Hussein να αποκαταστήσει το πληγωμένο από τον οκταετή πόλεμο με το Ιράν γόητρο του και να αντιμετωπίσει τα πολύ μεγάλα οικονομικά προβλήματα που είχε δημιουργήσει στη χώρα του η μακροχρόνια αυτή αναμέτρηση. Η διατάραξη της παγκόσμιας ειρήνης της οποίας μόνος εγγυητής αναδεικνυόταν οι Ηνωμένες Πολιτείες αλλά και η απειλή για την παγκόσμια οικονομία – ο Saddam θα μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρό πρόβλημα στην αγορά πετρελαίου – οδήγησε στην άμεση καταδίκη της εισβολής από τις Ηνωμένες Πολιτείες και την απαίτηση της άμεσης αποχώρησης των Ιρακινών στρατευμάτων από το Κουβέιτ. Στη σύγκρουση τους με το Ιράκ, οι Ηνωμένες Πολιτείες ζήτησαν τη συνδρομή των Σοβιετικών. Η θετική στάση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν απαραίτητη για την ενεργοποίηση του Συμβουλίου Ασφαλείας των

Ηνωμένων Εθνών και τη νομιμοποίηση με αυτόν τον τρόπο των Αμερικανικών πρωτοβουλιών. Θα ήταν ευκολότερο έτσι για τις θετικά διακείμενες χώρες να συστρατευθούν με τις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ όσες διαφωνούσαν θα βρίσκονταν σε δύσκολη θέση. Θα ήταν ευκολότερο επίσης για τον Bush να πείσει τον Αμερικανικό λαό να στηρίξει τις αποφάσεις του.

Το Ιράκ ήταν χώρα-πελάτης της Σοβιετικής Ένωσης και πολλοί σοβιετικοί πολίτες με τις οικογένειες τους ζούσαν και εργάζονταν εκεί ως σύμβουλοι. Ο Gorbachev όμως είχε ανάγκη τις καλές σχέσεις με τη Δύση αλλά και τα φιλοδυτικά κράτη του Περσικού Κόλπου που απειλούνταν από το Ιράκ για την επιτυχία της Περεστρόικα και την εξασφάλιση της αναγκαίας οικονομικής βοήθειας που μόνο η Δύση μπορούσε να του παράσχει. Έτσι, αμέσως συστρατεύθηκε με τις Ηνωμένες Πολιτείες, με πρωτοφανή τρόπο για τις σχέσεις των δύο χωρών. Στις 3 Αυγούστου, σε κοινό ανακοινωθέν στη Μόσχα με τον Αμερικανό ομόλογο του ο Eduard Shevardnadze καταδίκασε την ιρακινή εισβολή και ανακοίνωσε την επιβολή εμπάργκο όπλων στο Ιράκ. Για να «δέσει» τη Σοβιετική υποστήριξη ο Bush συναντήθηκε με τον Gorbachev στο Ελσίνκι στις 9 Σεπτεμβρίου. Ο Σοβιετικός ηγέτης είχε ενδοιασμούς σχετικά με μια ένοπλη επέμβαση κατά των ιρακινών στο Κουβέιτ. Πρότεινε μια διεθνή διάσκεψη για τη Μέση Ανατολή με αμερικανό-σοβιετική πρωτοβουλία που θα συζητούσε τόσο το Παλαιστινιακό πρόβλημα όσο και την Ιρακινή αποχώρηση. Ο Bush αρνήθηκε λέγοντας ότι δεν ήθελε να φανεί ότι με την επιθετική του συμπεριφορά το Ιράκ είχε επιτύχει κάτι για τον Αραβικό κόσμο, μια θετική δηλαδή εξέλιξη για το πρόβλημα των Παλαιστινίων. Δεν ήθελε επίσης να προκαλέσει το Ισραήλ και τους φίλους του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ανέλαβε να ξαναδεί το θέμα μετά την αποχώρηση του Saddam από το Κουβέιτ και εφόσον δεν συνδεόταν δημόσια με την τρέχουσα κρίση. Ο Bush τήρησε το λόγο του και η Διάσκεψη για τη Μέση Ανατολή υπό την αιγίδα των δύο χωρών συγκλήθηκε στη Μαδρίτη τον Οκτώβριο του 1991. Τρεις μέρες μετά τη συνάντηση του με τον Bush ο Gorbachev ζήτησε από τον Baker που επισκέπτονταν τη Μόσχα τη μεσολάβηση των Ηνωμένων Πολιτειών για οικονομική βοήθεια από τη Σαουδική Αραβία. Με προτροπή των Αμερικανών η Σαουδική Αραβία διέθεσε πιστώσεις ύψους 4 δις. δολαρίων στη Σοβιετική Ένωση, της οποίας η οικονομική κατάσταση συνεχώς επιδεινωνόταν.

Στις 28 Νοεμβρίου η Σοβιετική Ένωση υπερψήφισε την απόφαση 678 του Συμβουλίου Ασφαλείας που έδινε τη δυνατότητα χρήσης «όλων των απαραίτητων μέσων» για να επιτευχθεί η αποχώρηση των ιρακινών από το Κουβέιτ, αν δεν το έκαναν μόνοι τους ως τις 15 Ιανουαρίου 1991. «Όλα τα απαραίτητα μέσα» βέβαια ήταν μια πιο εύσημη αναφορά στη χρήση βίας. Ο Gorbachev όμως δεν ήταν διατεθειμένος να αφήσει όλες τις πρωτοβουλίες στους Αμερικανούς. Σε μια προσπάθεια πιθανόν για να ενισχύσει το κύρος της χώρας του που φαινόταν να χάνει την ισχύ της και να υποτάσσεται στη βούληση των Αμερικανών ή και για λόγους αρχών ή εδραίωσης του προσωπικού του κύρους (είχε τιμηθεί με το Νόμπελ Ειρήνης τον Οκτώβριο του 1990), ο Gorbachev ανέλαβε μια επίμονη μεσολαβητική προσπάθεια μεταξύ Ουάσινγκτον και Βαγδάτης με στόχο την ειρηνική αποχώρηση των ιρακινών από το Κουβέιτ. Η προσπάθεια δεν ευοδώθηκε και λόγω της αδιαλλαξίας των ιρακινών αλλά και γιατί ο Πρόεδρος Bush και οι συνεργάτες του δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη στο Saddam, ενώ πίστευαν ότι οποιαδήποτε αλλαγή σχεδίων ή παράταση των διαπραγματεύσεων ήταν απλά χάσιμο χρόνου που θα υπονόμει τους στόχους των Ηνωμένων Πολιτειών αλλά και την ενότητα της μεγάλης συμμαχίας της οποίας ηγούνταν. Ο Bush με ευγενικό τρόπο και σε προσωπική επικοινωνία με τον Gorbachev (η οικειότητα τους είχε φτάσει πλέον στο σημείο να απευθύνονται ο ένας στον άλλον με το μικρό τους όνομα) απέρριψε όλες τις προτάσεις του τελευταίου, τονίζοντας όμως παράλληλα τη σημασία για τη χώρα του της αμερικανό-σοβιετικής συνεργασίας. Στις 23 Φεβρουαρίου μετά από βομβαρδισμούς πεντέμισι εβδομάδων άρχισαν οι χερσαίες στρατιωτικές επιχειρήσεις που έληξαν μετά τέσσερις μέρες με την απελευθέρωση του Κουβέιτ και την πλήρη ήττα των ιρακινών δυνάμεων. Η αδιατάρακτη συνεργασία και οι κοινοί στόχοι των δύο υπερδυνάμεων κατά τον Πόλεμο του Κόλπου ήταν ακόμη μια σαφής ένδειξη ότι ο Ψυχρός Πόλεμος είχε ουσιαστικά τελειώσει. Οι Σοβιετικοί μάλιστα ενίσχυσαν κατά κάποιο τρόπο και τη στρατιωτική προσπάθεια, με λίγα πλοία που συμμετείχαν στον από θάλασσα αποκλεισμό του Ιράκ. Ένα μεγάλο μέρος του αμερικανικού εκστρατευτικού σώματος μεταφέρθηκε στον Περσικό Κόλπο από τη Γερμανία, ενέργεια που φανέρωνε ότι ο Αμερικανός δεν θεωρούσαν πλέον υπολογίσιμη τη σοβιετική απειλή στην Ευρώπη. Και για να διασκεδάσει την ανησυχία του Σοβιετικού ομολόγου του για τις πιθανότητες επιτυχίας της αμερικανικής χερσαίας επίθεσης, ο

Baker εξουσιοδότησε αμερικανό στρατηγό συνεργάτη του να παρουσιάσει στον Shevardnadze τα αμερικανικά πολεμικά σχέδια. Τέτοιες συμπεριφορές λίγα χρόνια νωρίτερα θα ανήκαν στη σφαίρα του φανταστικού.

Εντωμεταξύ, η οικονομική κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση επιδεινωνόταν. Τα μεταρρυθμιστικά μέτρα του Gorbachev δεν είχαν φιλελευθεροποιήσει και βελτιώσει την οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης αλλά διαταράξει τη λειτουργία του παλαιού συστήματος κεντρικού σχεδιασμού που εξακολουθούσε να αποτελεί τη βάση της οικονομικής δομής της χώρας. Τα αποτελέσματα ήταν καταστροφικά. Το 1990 το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα μειώθηκε κατά 7-9% ενώ κατά τους πρώτους έξι μήνες του 1991 κατά 10%. Κατά την ίδια περίοδο ο πληθωρισμός αυξάνονταν με ρυθμό 2-3% την εβδομάδα και το έλλειμμα κατά 21-22 δις. ρούβλια το μήνα, ενώ η αρχική εκτίμηση της κυβέρνησης ήταν περίπου για το ίδιο ποσό σε ετήσια βάση. Οι ελλείψεις αγαθών στην αγορά έφτασαν σε ανυπόφορα επίπεδα. Σημαντικά προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας αντιμετώπιζε επίσης ο Gorbachev εξαιτίας της εξωτερικής του πολιτικής. Οι υποχωρήσεις του προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, η απώλεια της Ανατολικής Ευρώπης και η επέκταση του NATO αλλά και η εγκατάλειψη του Ιράκ είχαν εξοργίσει τους σκληροπυρηνικούς του κόμματος που είχαν αρχίσει πλέον να μιλούν ανοικτά για την ανατροπή του.²⁰ Η επιτυχία των λαών της Ανατολικής Ευρώπης στον αγώνα τους για δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία είχε ενθαρρύνει αποσχιστικές τάσεις μέσα στη Σοβιετική Ένωση, στις χώρες της Βαλτικής και σε άλλες περιοχές. Για να επιβιώσει πολιτικά ο Gorbachev στο τέλος Νοεμβρίου 1990 «παραδόθηκε» στους σκληροπυρηνικούς με μια δημόσια συγνώμη «προς την εργατική τάξη» για λάθη πολιτικής, την έγκριση σκληρής παρεμβατικής πολιτικής στις Βαλτικές χώρες και το διορισμό «αξιόπιστων» κομμουνιστών σε καίριες κυβερνητικές θέσεις. Χαρακτηριστικό της στροφής του Gorbachev είναι η αντίδραση του φίλου και στενού συνεργάτη του Eduard Shevardnadze, που παραιτήθηκε αιφνίδια στις 20 Δεκεμβρίου 1990 προειδοποιώντας για ένα επικείμενο πραξικόπημα. Ο Σοβιετικός ηγέτης είχε επίσης λόγους να ανησυχεί για τη συνεχώς αυξανόμενη δημοτικότητα του πολιτικού του αντιπάλου Boris Yeltsin, Προέδρου της Βουλής της Ρωσίας από τον Μάιο του 1990, που είχε παραιτηθεί από το

---

²⁰ Maynard, σελ. 94. Keep John, “Last of the Empires. A History of the Soviet Union, 1945-1991”, Oxford University Press, New York, 1995, σελ. 396.

κομμουνιστικό κόμμα και που αμφισβητούσε την εξουσία τόσο της κεντρικής σοβιετικής κυβέρνησης όσο και του ίδιου του Gorbachev.

Η κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση ενέτεινε το διάλογο μεταξύ των Αμερικανών ιθυνόντων για την καταλληλότερη αμερικανική πολιτική.²¹ Το μέλλον του Gorbachev θεωρούνταν αβέβαιο και έπρεπε να προσεγγιστούν άλλοι ανερχόμενοι ηγέτες όπως ο Boris Yeltsin. Κατ' άλλους η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης φαινόταν αναπόφευκτη. Ως εκ τούτου έπρεπε να υπάρξουν απευθείας επαφές με τους ηγέτες των σοβιετικών δημοκρατικών, χωρίς όμως να υποβαθμιστούν οι σχέσεις με την κεντρική σοβιετική κυβέρνηση που εξακολουθούσε να έχει την αποκλειστική εξουσία για τον χειρισμό σημαντικών θεμάτων όπως ο περιορισμός των εξοπλισμών. Ο Bush και οι στενοί του συνεργάτες δεν διαφωνούσαν με αυτές τις απόψεις και προτάσεις, εξακολούθησαν όμως να δίνουν προτεραιότητα στη σχέση με την κεντρική σοβιετική κυβέρνηση και τον Gorbachev. Ο Αμερικανός Πρόεδρος ανησυχούσε για τις συνέπειες της διάσπασης της Σοβιετικής Ένωσης, φοβούμενος συγκρούσεις μεταξύ των νέων ανεξάρτητων κρατών λόγω ιστορικών μεταξύ τους διαφορών, που το Σοβιετικό καθεστώς είχε περιθωριοποιήσει, χωρίς όμως να τις εξαλείψει. Ο εθνικισμός και ο αλυτρωτισμός θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ανεξέλεγκτες εκρήξεις βίας. Επιπλέον τα διεσπαρμένα στη σοβιετική επικράτεια πυρηνικά όπλα θα περιέρχονταν στη δικαιοδοσία νέων αδοκίμαστων ηγετών και κυβερνήσεων, πιθανόν δε μέσα στη γενική σύγχυση και στα χέρια τρομοκρατών. Τέλος μπορούσαν ακόμη πολλά να επιτευχθούν μέσω της συνεργασίας με μια κεντρική σοβιετική κυβέρνηση σε θέματα όπως η μείωση των εξοπλισμών και των ενόπλων δυνάμεων και η ειρηνευτική διαδικασία στη Μέση Ανατολή. Έτσι ο Πρόεδρος Bush ήταν επιφυλακτικός σε πρωτοβουλίες που θα εξασθénιζαν τον Gorbachev και την κυβέρνηση του και έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ειρηνική διάσπαση της Σοβιετικής Ένωσης, αν αυτή ήταν η φυσική της κατάληξη.²² Γενικά επιδίωξη των Ηνωμένων

---

²¹ Έκθεση της CIA τον Απρίλιο του 1991 υποστήριζε πως «εκρηκτικά γεγονότα» όπως ταραχές και μαζικές απεργίες ή η δολοφονία του Gorbachev και του Yeltsin γινόταν «όλο και περισσότερο πιθανά» ενώ έκθεση του επόμενου μήνα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ένα συντηρητικό πραξικόπημα ήταν πιθανό «οποιαδήποτε στιγμή». Oberdorfer, σελ. 450-451, Hurst, σελ. 159.

²² Κατά την επιστροφή του από τη Μόσχα τον Ιούλιο του 1991 ο Πρόεδρος Bush, παροτρυνόμενος από τους συμβούλους του που ήθελαν τη σύναψη στενότερων σχέσεων με τις σοβιετικές δημοκρατίες, επισκέφτηκε το Κίεβο, πρωτεύουσα της Ουκρανίας η οποία από τον προηγούμενο Ιούλιο είχε διεκδικήσει την εθνική της κυριαρχία. Ο Πρόεδρος Bush απέφυγε να ενισχύσει τις αποσχιστικές τάσεις, επαινώντας αντίθετα για τα επιτεύγματα του τον Gorbachev και δηλώνοντας ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα βοηθούσαν χώρες που

Πολιτειών ήταν να επωφεληθούν από την πολιτικά ρευστή κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση και τη δύσκολη θέση του Gorbachev καθώς και από την ανάγκη του τελευταίου να εξασφαλίσει την ευνοϊκή στάση των Ηνωμένων Πολιτειών τόσο προς τον ίδιο όσο και προς τη χώρα του. Στόχο αποτελούσε η ρύθμιση διμερών ζητημάτων με ευνοϊκό για τις Ηνωμένες Πολιτείες τρόπο, με προοπτική τη δέσμευση και του οποιουδήποτε μετά-Gorbachev καθεστώτος. Έτσι στο τέλος Ιουλίου 1991 υπογράφηκε στη Μόσχα από τον Πρόεδρο Bush και τον Gorbachev η συμφωνία START για τον περιορισμό των πυρηνικών οπλοστασίων των δύο χωρών που ήταν δραστικότερος για τη Σοβιετική Ένωση. Το Σεπτέμβριο, κατά τη διάρκεια επίσκεψης του Baker στη Μόσχα συμφωνήθηκε τελικά – και ενώ είχαν προηγηθεί πολλές αποτυχημένες προσπάθειες – να σταματήσει η παρεχόμενη από τις δύο χώρες στρατιωτική βοήθεια στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα που, παρά την αποχώρηση των Σοβιετικών, εξακολουθούσαν να πολεμούν στο Αφγανιστάν. Συμφωνήθηκε επίσης να αρχίσει η αποχώρηση της Σοβιετικής ταξιαρχίας που στάθμευε στην Κούβα και είχε στο παρελθόν δημιουργήσει σοβαρό πολιτικό πρόβλημα στην κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο Πρόεδρος Bush όμως εξακολούθησε να αρνείται την παροχή ουσιαστικής οικονομικής βοήθειας. Χαρακτηριστική είναι η έκρηξη απόγνωσης του Gorbachev σε συνομιλία του με τον Bush στα πλαίσια της Διάσκεψης των G-7 τον Ιούλιο του 1991 στο Λονδίνο: «Δεν είναι παράξενο(;) 100 δις. δολάρια βρέθηκαν για να επιλυθεί μια περιφερειακή σύγκρουση (το κόστος του πολέμου του Κόλπου)...Αλλά αυτό που έχουμε εδώ είναι ένα πρότζεκτ για τη μεταμόρφωση της Σοβιετικής Ένωσης...Ποτέ δεν έχει υπάρξει ένα έργο τόσο μεγαλειώδες και τόσο σημαντικό».²³

Στις 23 Απριλίου ο Gorbachev έδειξε να αποστασιοποιείται από τους συντηρητικούς και να ανακτά τον μεταρρυθμιστικό του ζήλο όταν σε συνομιλίες του με τους ηγέτες εννέα σοβιετικών δημοκρατιών συμφώνησε στα βασικά σημεία μιας νέας πολιτειακής δομής για τη Σοβιετική Ένωση που θα την μεταμόρφωνε σε πραγματική ομοσπονδία, με τη μεταφορά πολλών ουσιαστικών εξουσιών και αρμοδιοτήτων από το κέντρο στις δημοκρατίες. Την κίνηση αυτή στήριξε και ο Yeltsin

---

διεκδικούσαν την ανεξαρτησία χωρίς να έχουν διασφαλίσει τη δημοκρατία ή που «προωθούν έναν αυτοκτονικό εθνικισμό, βασισμένο στο εθνικό μίσος». Hurst, σελ. 161.

²³ Oberdorfer, σελ. 455.

που δεν ήθελε στην πραγματικότητα τη διάσπαση της Σοβιετικής Ένωσης αλλά μια ομοσπονδιακή δομή με αδύνατο κέντρο, που θα έδινε τη δυνατότητα στη μεγαλύτερη και ισχυρότερη συνιστώσα δημοκρατία, τη Ρωσία, να διατηρεί αυξημένη επιρροή επί των υπολοίπων. Οι συντηρητικοί όμως εξοργίστηκαν γιατί θεώρησαν ότι η υπό διαπραγμάτευση συμφωνία παραβίαζε το σύνταγμα της Σοβιετικής Ένωσης και ότι ο Gorbachev με τη συμπεριφορά του επιδοκίμαζε τη διάσπαση της χώρας. Τους ενόχλησε επίσης ιδιαίτερα η με λαϊκή ετυμηγορία εκλογή του Yeltsin ως Προέδρου της Ρωσίας στις 12 Ιουνίου και τα αυστηρά μέτρα που αυτός υιοθέτησε για τον περιορισμό των δραστηριοτήτων του κομμουνιστικού κόμματος μέσα στη Ρωσική επικράτεια. Η προοπτική συνεργασίας Gorbachev-Yeltsin με στόχο τον πολιτικό εκσυγχρονισμό της Σοβιετικής Ένωσης χαροποίησε τους Αμερικανούς αξιωματούχους, καθώς φαινόταν ότι θα διευκόλυνε την ομαλή εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων αλλά και θα τους απάλλαζε από το δίλημμα της υποστήριξης του ενός από τους δύο.

Η ογκούμενη όμως δυσαρέσκεια των συντηρητικών οδήγησε σε πραξικόπημα που εκδηλώθηκε στις 19 Αυγούστου 1991. Ο Gorbachev απομονώθηκε στο εξοχικό του στην Κριμαία και μια επιτροπή που αποτελούνταν από υψηλόβαθμα στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος και μέλη της κυβέρνησης ανακοίνωσε πως είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας. Ο νόμιμος ηγέτης της χώρας ήταν «άρρωστος». Ο Πρόεδρος Bush αντέδρασε με προσοχή στις εξελίξεις αποφεύγοντας να καταδικάσει απερίφραστα το πραξικόπημα, γιατί δεν ήθελε να δημιουργήσει δυσκολίες στις σχέσεις της χώρας του με τη Σοβιετική Ένωση σε περίπτωση που οι πραξικοπηματίες επικρατούσαν. Έτσι αρχικά το χαρακτήρισε απλά ως «εξω-συνταγματικό» ενώ αργότερα όταν φάνηκε πως δεν εξελίσσονταν ευνοϊκά, ενέτεινε την κριτική του και εκφράσθηκε απερίφραστα υπέρ του Gorbachev και του Yeltsin. Σε τρεις μέρες το πραξικόπημα κατέρρευσε εξαιτίας του χαμηλού ηθικού και της έλλειψης αποφασιστικότητας της ηγεσίας του, της διεθνούς αλλά και της λαϊκής αντίδρασης της οποίας ηγέτης και πρωταγωνιστής αναδείχθηκε ο Yeltsin. Ο Gorbachev επέστρεψε στη Μόσχα, αναλαμβάνοντας και πάλι τα ηνία της χώρας. Το κομμουνιστικό κόμμα στους κόλπους του οποίου είχε εξυφανθεί το πραξικόπημα έχασε κάθε αξιοπιστία και τελείως περιθωριοποιήθηκε με την απαγόρευση των δραστηριοτήτων του από το Ρωσικό κοινοβούλιο και την παραίτηση του Gorbachev

από τη θέση του Γενικού Γραμματέα. Η παρουσία του κόμματος τέθηκε στην διάθεση του κοινοβουλίου.

Η αύξηση της ισχύος του Yeltsin και η εξασθένηση της θέσης του Gorbachev (ο Yeltsin τον υποκατέστησε σε πολλές από τις αρμοδιότητες του ενώ πολλές σοβιετικές δημοκρατίες κήρυξαν την ανεξαρτησία τους) επανέφερε το δίλημμα επιλογής συνομιλητή για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Πρόεδρος Bush εξακολούθησε να αντιμετωπίζει τον Gorbachev σαν τον ηγέτη της άλλης υπερδύναμης και γιατί δεν ήθελε να φανεί ότι επιχειρεί να επηρεάσει τις εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση (η ακριβής σχέση μεταξύ κέντρου, αν αυτό διατηρούνταν, και Σοβιετικών δημοκρατιών παρέμενε ασαφής) αλλά και γιατί υπήρχαν θέματα που μπορούσαν να αντιμετωπισθούν επωφελώς για τις Ηνωμένες Πολιτείες για τα οποία η εξουσία του Gorbachev παρέμενε επαρκής. Παράλληλα όμως διευρύνθηκαν οι επαφές με άλλα κέντρα ισχύος. Οι τηλεφωνικές επαφές του Bush με τον Yeltsin από το πραξικόπημα και μέχρι την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης πολλαπλασιάστηκαν και ξεπέρασαν εκείνες με τον Gorbachev.²⁴ Δημόσιες αναφορές από τον Αμερικανό Πρόεδρο στον Gorbachev συνοδεύονταν πάντα από ανάλογες αναφορές στο Yeltsin, ενώ από το Σεπτέμβριο οι Ηνωμένες Πολιτείες προχώρησαν ανοικτά σε σύσφιξη σχέσεων με τις σοβιετικές δημοκρατίες με επίσκεψη του Baker στο Καζακστάν και πρόσκληση προς τον Πρόεδρο της Ουκρανίας Kravchuk να επισκεφθεί την Ουάσινγκτον.

Εντωμεταξύ ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο για τη διατήρηση κάποιας μορφής κεντρικής συντονιστικής αρχής στην οποία θα παραχωρούσαν συγκεκριμένες εξουσίες οι ανεξάρτητες σοβιετικές δημοκρατίες βρισκόταν υπό διαπραγμάτευση και φαινόταν πως θα γίνει αποδεκτό. Την 1^η Δεκεμβρίου 1991 όμως οι Ουκρανοί με δημοψήφισμα ενέκριναν με μεγάλη πλειοψηφία την πλήρη ανεξαρτησία της χώρας τους. Η μη συμμετοχή της Σλαβικής Ουκρανίας στην υπό διαπραγμάτευση νέα Ένωση θα εξασθενούσε τη θέση της Ρωσίας. Έτσι, μετά από μυστική συνάντηση οι ηγέτες της Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας ανακοίνωσαν στις 8 Δεκεμβρίου ότι οι χώρες τους θα ίδρυσαν την Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών, μια χαλαρή συνομοσπονδία ανεξάρτητων κρατών στην οποία προσκάλεσαν και τις

---

²⁴ Maynard, σελ. 103.

άλλες σοβιετικές δημοκρατίες να συμμετάσχουν.²⁵ Κύρια ανησυχία των Αμερικανών παρέμενε η τύχη του πυρηνικού οπλοστασίου. Ο Yeltsin όμως διαβεβαίωσε τον Baker ότι θα διατηρούνταν ο κεντρικός έλεγχος των πυρηνικών όπλων ενώ το σύνολο του σοβιετικού πυρηνικού οπλοστασίου θα περιέρχονταν τελικά στην κατοχή της Ρωσίας. Στις 21 Δεκεμβρίου 1991 όλες οι πρώην Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, με εξαίρεση τις Βαλτικές χώρες και τη Γεωργία προσχώρησαν στην Κοινοπολιτεία. Στις 25 Δεκεμβρίου ο Gorbachev παραιτήθηκε από το προεδρικό αξίωμα και η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών έπαψε να υφίσταται.

Ο Πρόεδρος Bush ανέλαβε την εξουσία σε μια κρίσιμη περίοδο τόσο για τις αμερικανό-σοβιετικές σχέσεις όσο και για την ευρύτερη διεθνή κατάσταση. Ο προκάτοχος του Ronald Reagan είχε εργασθεί για τη δημιουργία μιας χωρίς προηγούμενο θετικά εξελισσόμενης σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο χωρών και επικροτήσει τις πρωτοβουλίες του Gorbachev για τον οικονομικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό της χώρας του. Ενθαρρυντικές ήταν επίσης οι μονομερείς πρωτοβουλίες του Gorbachev για την εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης. Ο ψυχροπολεμικός λοιπόν ανταγωνισμός και τα δεινά που είχε επισωρεύσει για την παγκόσμια κοινότητα φαινόταν να πλησιάζει στο τέλος του. Αρκετά ζητήματα όμως παρέμεναν αδιευκρίνιστα. Ήταν πραγματικά ειλικρινής η Σοβιετική Ένωση στις συμφιλιοτικές και αναθεωρητικές της διαθέσεις; Ποια θα ήταν η τύχη των χωρών δορυφόρων της Ανατολικής Ευρώπης και του Συμφώνου της Βαρσοβίας; Θα πετύχαιναν οι μεταρρυθμίσεις του Gorbachev και με ποιο αποτέλεσμα; Θα παρέμενε ο Σοβιετικός ηγέτης στην εξουσία; Θα διατηρούνταν η συνοχή της Σοβιετικής Ένωσης; Θα εκτονώνονταν ο ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων για διεθνή επιρροή; Έπρεπε λοιπόν ο νέος Πρόεδρος να επιδείξει σύνεση, κρίση και ωριμότητα για την αντιμετώπιση μιας ρευστής, αβέβαιης και πιθανόν επικίνδυνης διεθνούς κατάστασης. Οι χειρισμοί του Προέδρου Bush υπήρξαν ιδιαίτερα επιτυχημένοι και απέδειξαν την μεγάλη ικανότητα του στην αντιμετώπιση των διεθνών θεμάτων. Πρέπει επίσης να τονισθεί η πρόσθετη δυσκολία της ταχείας εξέλιξης των γεγονότων

---

²⁵ Πριν την ανακοίνωση της Συμφωνίας ο Yeltsin επικοινωνήσε με τον Πρόεδρο Bush και τον ενημέρωσε για το θέμα. Η Συμφωνία λάβαινε υπόψη αρχές που αποτελούσαν τη θέση των Ηνωμένων Πολιτειών σε περίπτωση ανεξαρτητοποίησης των σοβιετικών δημοκρατιών, όπως ο σεβασμός των υπαρχόντων συνόρων και των διεθνών υποχρεώσεων καθώς και ο κεντρικός έλεγχος του πυρηνικού οπλοστασίου. Ήταν προφανής η επιθυμία των νέων χωρών να εξασφαλίσουν τη θετική στάση των Ηνωμένων Πολιτειών. (Bush, Snowcroft, σελ. 554-556)

που απαιτούσε συνεχή αναθεώρηση των δεδομένων και απέτρεπε τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό.

Ο Πρόεδρος Bush γνώριζε πως δεν μπορούσε να κάνει τίποτε για να επιταχύνει ή να εξασφαλίσει την επιτυχία των μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών στην Ανατολική Ευρώπη και στη Σοβιετική Ένωση. Απεναντίας πίστευε πως μια ουσιαστική ή και συμβολική προσπάθεια παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις του Ανατολικού μπλοκ θα μπορούσε να φοβίσει τον Gorbachev ή να προκαλέσει τους συντηρητικότερους συντρόφους του με αποτέλεσμα να ανακοπεί η συμφέρουσα για τις Ηνωμένες Πολιτείες πορεία απομάκρυνσης από τον οικονομικό και πολιτικό αυταρχισμό. Ήθελε δε η πιθανή διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης να αποτελέσει προϊόν μιας ομαλής πολιτικής διαδικασίας γιατί φοβόταν τη βία και την αποσταθεροποίηση που θα μπορούσαν σε αντίθετη περίπτωση να προκύψουν. Δεν είχε εμπιστοσύνη στους νεόκοπους εθνικιστές ηγέτες των σοβιετικών δημοκρατιών και ανησυχούσε για την τύχη των πυρηνικών όπλων που βρίσκονταν διάσπαρτα στη σοβιετική επικράτεια. Έτσι αν και εξέφρασε συμπάρασταση για τις επιδιώξεις των λαών τόσο της Ανατολικής Ευρώπης όσο και της Σοβιετικής Ένωσης ο Bush δεν ενθάρρυνε δραστικές κινήσεις, δεν αμφισβήτησε την εξουσία του Gorbachev και δεν πανηγύρισε για την κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη.

Αντίθετα αποφάσισε να ενισχύσει τόσο την αυτοπεποίθηση όσο και την πολιτική θέση του Gorbachev, του οποίου η παραμονή στην εξουσία ευνοούσε τις αμερικανικές επιδιώξεις. Έτσι ο Πρόεδρος Bush ανταποκρίθηκε θετικά στις διεθνείς πρωτοβουλίες του Σοβιετικού ηγέτη, επιδοκίμασε την εσωτερική του πολιτική και επιδίωξε τη δημιουργία μιας μεταξύ τους σχέσης εμπιστοσύνης, διαμηνύοντας με αυτό τον τρόπο ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν επιθυμούν να εκμεταλλευτούν μια δύσκολη κατάσταση για να υπερισχύσουν της Σοβιετικής Ένωσης αλλά αντίθετα προσβλέπουν σε μια μη ανταγωνιστική, επί ίσοις όροις ειλικρινή συνεργασία. Υποσχέθηκε επίσης τεχνική και οικονομική βοήθεια – που δόθηκε με υπερβολική φειδώ – και απέφυγε να επιβαρύνει το καλό κλίμα των αμερικανό-σοβιετικών σχέσεων με κυρώσεις για ενέργειες του Gorbachev που προκαλούσαν το Κογκρέσο και την Αμερικανική κοινή γνώμη.

Η μη παρεμβατική πολιτική όμως των Ηνωμένων Πολιτειών δε σήμαινε και έλλειψη βούλησης για ανάληψη δράσης όταν οι περιστάσεις το απαιτούσαν. Με

στόχο την ενίσχυση της Δυτικής Συμμαχίας ο Bush παρενέβη για να διευκολύνει τη Γερμανική ενοποίηση ενώ με επιδέξιους διπλωματικούς ελιγμούς, επιμονή και αποφασιστικότητα, απέσπασε τη σοβιετική συγκατάθεση για την ένταξη της Ανατολικής Γερμανίας στο NATO. Επωφελήθηκε επίσης από την κατάσταση αποσυντονισμού της σοβιετικής ηγεσίας εξαιτίας της ταχύτητας των εξελίξεων και της οικονομικής και πολιτικής αβεβαιότητας για να αποσπάσει επωφελείς για τη χώρα του συμφωνίες σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος όπως τα πυρηνικά όπλα και ο ανταγωνισμός επιρροής στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η καλή του σχέση με τη Σοβιετική Ένωση και τον ηγέτη της απέδωσε καρπούς και κατά τον πόλεμο με το Ιράκ, αφού του εξασφάλισε την ενεργοποίηση του Συμβουλίου Ασφαλείας και την με αυτό τον τρόπο νομιμοποίηση των πρωτοβουλιών του. Προϋπόθεση βέβαια όλων αυτών των επιτυχιών αποτέλεσε η ανάγκη του Gorbachev να εξασφαλίσει την ευμενή στάση των Ηνωμένων Πολιτειών, κλειδί για τη μείωση των εντάσεων, την οικονομική βοήθεια και την αποδοχή από το δυτικό κόσμο που είχε ανάγκη ο σοβιετικός ηγέτης για την επιτυχία των μεταρρυθμιστικών του σχεδίων.

Η ειλικρινής πρόθεση του Bush να στηρίξει τον Gorbachev δεν ξεπέρασε τα όρια του αμερικανικού εθνικού συμφέροντος. Έτσι απέφυγε να καταδικάσει απερίφραστα το συντηρητικό πραξικόπημα της 19^{ης} Αυγούστου του 1991 για να μην επιβαρύνει τις αμερικανό-σοβιετικές σχέσεις σε περίπτωση επικράτησης των πραξικοπηματιών και σταδιακά προχώρησε σε σύσφιξη των σχέσεων της χώρας του με τον Yeltsin και τους ηγέτες των σοβιετικών δημοκρατιών εις βάρος του κύρους του Gorbachev, όταν διαπίστωσε τη συνεχή και μη αναστρέψιμη αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας.

Αναγνωρίζοντας λοιπόν τα όρια των δυνατοτήτων της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, ο Bush συνέβαλε στη διαφύλαξη της παγκόσμιας ειρήνης σε μια περίοδο αβεβαιότητας και κρίσης και εκμεταλλεύτηκε τις έκτακτες συνθήκες για να προωθήσει με επιτυχία τα συμφέροντα της χώρας του. Η ευτυχής για την ανθρωπότητα κατάληξη της ψυχροπολεμικής διαμάχης είναι αποτέλεσμα και της δικής του συμβολής, της σύνεσης, ευθυκρισίας και ωριμότητας που επέδειξε. Είναι λοιπόν άξιος των επαίνων που του αποδίδονται.

Βιβλιογραφία

- Baker James, DeFrank Thomas, "The Politics of Diplomacy", Putnam's Sons, New York, 1995.
- Beschloss Michael, Talbott Strobe, "At the Highest Levels", Little, Brown and Company, Boston, 1993.
- Brown Archie, "The Gorbachev Factor", Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Bush George, Scowcroft Brent, "A World Transformed", Alfred A. Knopf, New York, 1998.
- Bush George, Presidential Library, College Station, Texas. <http://bushlibrary.tamu.edu> Bush Presidential Records; Bush Vice-Presidential Records; Audio-Visual Archives.
- Domber Gregory, "Skepticism and Stability: Reevaluating U.S. Policy During Poland's Democratic Transformation in 1989", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 3 (Summer 2011), pp. 52-82.
- Dumbell John, "American Foreign Policy. Carter to Clinton", MacMillan, London, 1997.
- Engel Jeffrey, "A Better World...but don't Get Carried Away: The Foreign Policy of George H. W. Bush Twenty Years On", *Diplomatic History*, Vol. 34, No. 1 (January 2010), pp. 25-46.
- Evans Eric, "Thatcher and Thatcherism", Routledge, London, 1997.
- Gorbachev Mikhail, "Memoirs", Bantam Books, London, 1997.
- Greene John Robert, "The Presidency of George Bush", University Press of Kansas, Lawrence, 2000.
- Hawkes Nigel (ed.), "Tearing Down the Curtain", Hodder & Stoughton, London, 1990.
- Hurst Steven, "The Foreign Policy of the Bush Administration", Cassell, London, 1999.
- Keep John, "Last of the Empires. A History of the Soviet Union, 1945-1991", Oxford University Press, New York, 1995.
- Maier Charles, "Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany", Princeton University Press, Princeton, 1997.
- Maynard Christopher, "Out of the Shadow: George H. W. Bush and the End of the Cold War", Texas A&M University Press, College Station, 2008.
- Naftali Timothy, "George H. W. Bush", Henry Holt and Company, New York, 2007.
- Oberdorfer Don, "From the Cold War to a New Era. The United States and the Soviet Union, 1983-1991", The Johns Hopkins University Press, London, 1998.
- Sarotte Mary Elise, "Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990", *Diplomatic History*, Vol. 34, No. 1 (January 2010), pp. 119-140.

Sparrow Bartholomew, "Realism's Practitioner: Brent Scowcroft and the Making of the New World Order, 1989-1993", *Diplomatic History*, Vol. 34, No. 1 (January 2010), pp. 141-175.

Swain Geoffrey, Swain Nigel, "Eastern Europe Since 1945", St. Martin's Press, New York, 1993.

Wilentz Sean, "The Age of Reagan", Harper Collins, New York, 2008.

Wilson Woodrow, International Center for Scholars. <http://cwihip.si.edu> Cold War International History Project.

Zelikow Philip, Rice Condoleezza, "Germany Unified and Europe Transformed", Harvard University Press, London, 1995.

Καρβουναράκης Θεοδόσιος (επιμ.), «Ο Ψυχρός Πόλεμος, Μια Διεπιστημονική Προσέγγιση», Σιδέρης, Αθήνα, 2012.